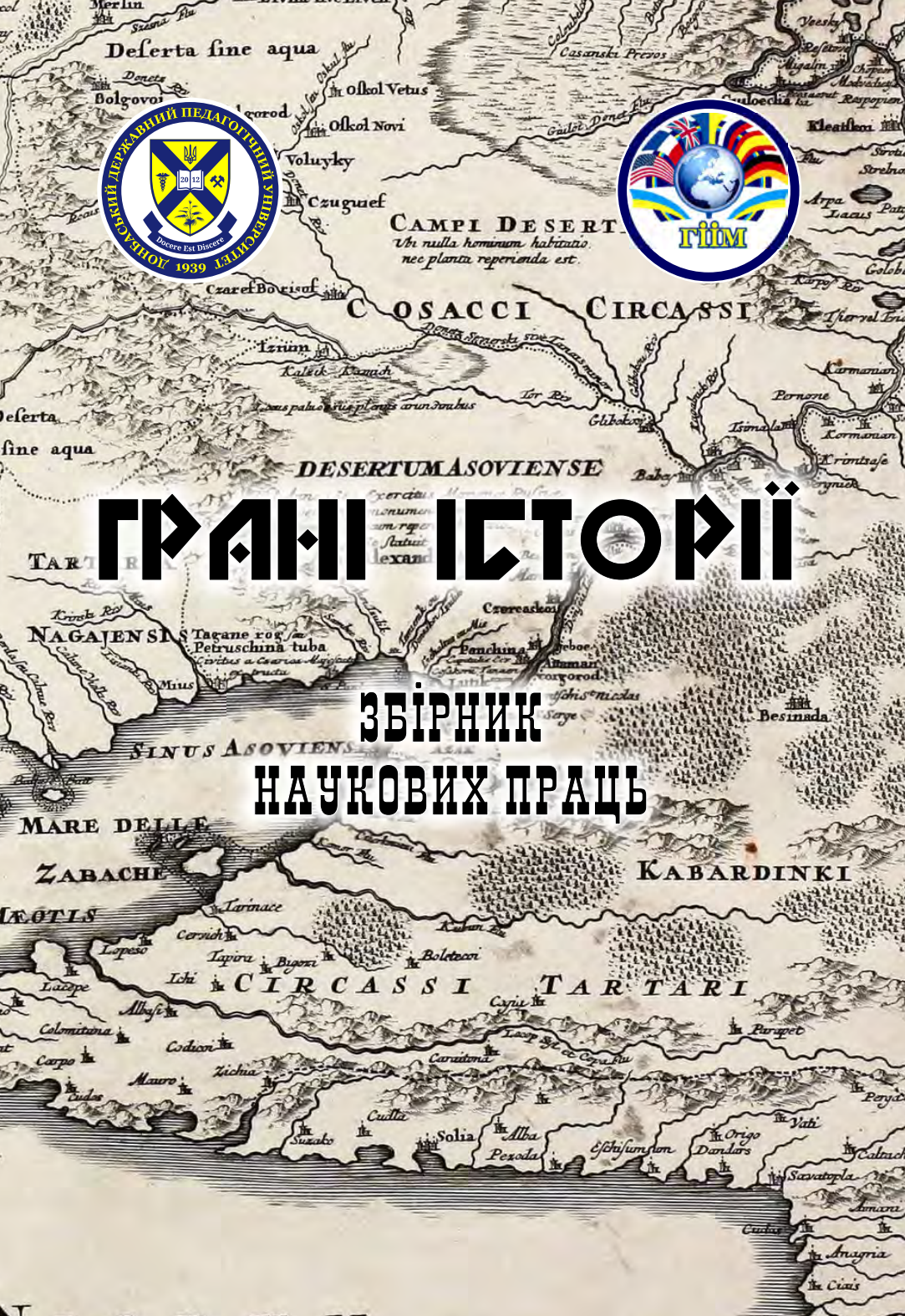

ГРАНИ ІСТОРІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ГОРЛІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ**

ГРАНІ ІСТОРІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 2 (10)

Слов'янськ
2019

УДК 94 (477)

Г 77

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
№ 23066-12906Р від 11.12.2017 р.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Горлівського інституту іноземних мов
(протокол № 3 від 23.10.2019 р.)*

Редакційна колегія:

Головний редактор: **В. М. Докашенко**, доктор історичних наук, професор
Відповідальний секретар: **В. В. Концур**, кандидат історичних наук, доцент

Члени редколегії:

І. М. Грідіна, доктор історичних наук, професор
Г. П. Докашенко, доктор історичних наук, професор
В. В. Сокирська, доктор історичних наук, доцент
О. В. Стяжкіна, доктор історичних наук, професор
Н. Р. Темірова, доктор історичних наук, професор
І. Я. Тодоров, доктор історичних наук, професор
М. В. Тортіка, доктор історичних наук, доцент
С. М. Швидкий, доктор історичних наук, доцент

Рецензенти:

Л. Л. Бабенко, доктор історичних наук, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка

О. О. Баковецька, доктор історичних наук, Миколаївська філія Київського національного університету культури і мистецтв

Г 77 **Грані історії:** зб. наук. праць. Спеціальний випуск – матеріали
III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бахмутська
старовина: краєзнавчі дослідження – 2019». Слов'янськ: Вид-во
Б. І. Маторіна, 2019. Вип. 2(10). 197 с.
ISBN 978-617-7780-15-0

У збірнику наукових праць розглядаються різноманітні аспекти актуальних проблем ідентичності, ментальності, самосвідомості в регіональній історії Донеччини, джерелознавчі та історіографічні проблеми, локальні аспекти економічної історії, історії повсякденності, історична біографістика та усна історія в регіональному вимірі.

Для науковців, викладачів, студентів, всіх, хто цікавиться історичною регіоналістикою, зокрема історією Донецького краю.

ISBN 978-617-7780-15-0

УДК 94 (477)

ЗМІС

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ.....	6
<i>Докашенко В. М., Докашенко Г. П.</i> ДО РЕЗУЛЬТАТІВ ВИКОНАННЯ ПРОЕКТУ «ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОВІНЦІЇ: ПОШУКОВИЙ ТА ДОСЛІДНИЦЬКИЙ АСПЕКТИ»	7
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	13
<i>Андрющенко В. А.</i> ГРАМОТА ЛЕТА 1704 ОКТЯБРЯ 14 ДЕНЬ. МОЕ ПРОЧТЕНИЕ.....	13
<i>Богуненко В. О., Руденко Д. С.</i> БАХМУТЧИНА В НАУКОВІЙ БІОГРАФІЇ БІБЛІОГРАФА-КРАЄЗНАВЦЯ Ф. П. МАКСИМЕНКА	17
<i>Євсеєнко С. А.</i> НЕОЛІТИЧНА КРЕМНЕВА МАЙСТЕРНЯ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОГО СЕЛИЩА ЯМПІЛЬ (ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ).....	25
<i>Задунайський В. В.</i> ВІКОВИЙ СКЛАД УРЯДНИКІВ АЗОВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА ПІД ЧАС КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ (ЗА РЕЄСТРОМ 1855 р.)	28
<i>Корнацький І. А.</i> НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ Б.С. ВАЛЬХА.....	34
<i>Скрипниченко Ю.Ф.</i> ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ОСТАРБАЙТЕРІВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЧЕРЕЗ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ім. М. Ф. СУМЦОВА	37
<i>Отземко О. В.</i> ПІВНІЧНЕ ПРИАЗОВ'Я В ЗАПИСКАХ ІБН БАТТУТИ	41
<i>Темірова Н. Р.</i>	45
ІСТОРИОГРАФІЧНІ КОНТУРИ ДОНБАСУ	45
<i>Abalova N. G.</i> EPOS "MANAS" AS THE GREATEST MONUMENT OF ORAL FOLK CREATIVITY AND ITS ROLE IN THE FORMATION OF THE CULTURE OF THE PRESENT AND FUTURE OF KYRGYZ PEOPLE.....	51
РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ ДОНЕЧЧИНИ В КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ	60
<i>Богуненко В. О., Івлєв К. О.</i> ЧАСІВ ЯР ОЛЕКСИ ТИХОГО: МОНОПРОФІЛЬНЕ МІСТО ДОНБАСУ В КОНКРЕТНО-БІОГРАФІЧНОМУ ВИМІРІ.....	60

<i>Бондаренко П. С.</i>	ДОНЕЧЧАНКИ В АКМОЛІНСЬКОМУ ВИПРАВНО-ТРУДОВОМУ ТАБОРІ ДЛЯ ДРУЖИН ЗРАДНИКІВ БАТЬКІВЩИНИ	67
<i>Волвенко Н. М.</i>	КУЛЬТУРНА ТРАДИЦІЯ В ІСТОРІЇ: ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР.....	72
<i>Дишева Н. В.</i>	КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА. ДОСВІД ОЦИФРУВАННЯ ЕКСПОНАТІВ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ КЗК «БАХМУТСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ».....	76
<i>Дубяга А. П.</i>	ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ДОНЕЧЧИНІ В ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ НІМЕЧЧИНОЮ У 1941–1943 рр.....	83
<i>Євсеєнко С. А., Бєлий Є. С.</i>	ПОЧАТОК ІСТОРІЇ ТА ДАТА ЗАСНУВАННЯ СЛОБОДИ МИКИТИНО-ЗАЙЦЕВО (ІІ ПОЛОВИНА ХVІІІ ст.)	87
<i>Кулішов М. В., Ломако М. М.</i>	ШАРЛЬ ПЛЮМ'Є – МАЛОВІДОМИЙ БЕЛЬГІЙСЬКИЙ ГІРНИЧНИЙ ІНЖЕНЕР І ПІДПРИЄМЕЦЬ.....	90
<i>Романько В. І.</i>	ГРОМАДЯНСЬКІ МОТИВИ В ПОЕЗІЇ ПОЕТА-ЗЕМЛЯКА МИКОЛИ РИБАЛКА	94
<i>Соколовський Г. С.</i>	КЛЕЙМА В КИРПИЧНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ Г. БАХМУТА.....	99
<i>Шандра В. С.</i>	ВІДОМЧО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ ДОНБАСУ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.....	103
	ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ТА УСНА ІСТОРІЯ	119
<i>Донік О. М.</i>	УЧАСТЬ КУПЦІВ У РОЗВИТКУ ТОРГОВЕЛЬНИХ ДОМІВ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.....	119
<i>Єфімов Д. В.</i>	ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНА ОСВІТА В СИСТЕМІ ПОЧАТКОВОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ДОНЕЧЧИНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	124
<i>Коцаренко В. Ф.</i>	ДО ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА КУРСЬКО-ХАРКІВСЬКО-АЗОВСЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ 1865– 1869 рр.....	127

<i>Молчанов В. Б.</i> РОЛЬ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УСУНЕННІ ПРОЯВІВ МОНОПОЛІЗМУ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.....	132
<i>Рубан М. Ю., Бака Б. О.</i> НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ПРОЕКТ БУДІВНИЦТВА СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДИТЯЧОЇ ЗАЛІЗНИЦІ ІМЕНІ ПЕТРА КРИВОНОСА 1936–1939 рр.....	145
<i>Свердлов В. Б., Рубан М. Ю., Машков В. С.</i> «ЗАЛІЗНИЧНИК ДОНБАСУ» – ЛЕГЕНДАРНЕ ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ ДОНЕЦЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ: ДО 85-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ ГАЗЕТИ.....	149
<i>Стуканова Ю. Р., Рибалка П. С.</i> ЖІНОЧИЙ ДОСВІД ВИЖИВАННЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НА МАТЕРІАЛІ АВТОБІОГРАФІЇ АКТРИСИ ТЕАТРУ ВІРИ СЛАБОЛИЦЬКОЇ).....	156
<i>Сутковий В.Л.</i> АРТЕМІВСЬКИЙ МІСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР: СТОРІНКИ ПІСЛЯВОЄННОЇ ІСТОРІЇ (ДРУГА ПОЛ. 40-х рр. ХХ ст.)	162
<i>Титаренко О. О.</i> ЧИННИКИ ЗАХВОРЮВАНOSTІ ТА СМЕРТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ПРОМИСЛОВИХ ЦЕНТРІВ СХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	168
ПРОБЛЕМИ ЗАРУБІЖНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ.....	173
<i>Демидович А. В.</i> ДУХОВНЫЕ СВЯТЫНИ г. БАРАНОВИЧИ.....	173
<i>Кадыркулова А. С.</i> РОЛЬ ВЕДИЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ.....	176
<i>Кашкараева Ч. К.</i> РЕГИОНАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И ШАНХАЙСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА.....	181
<i>Кольбаева А. А.</i> ПРОБЛЕМЫ РАДИКАЛИЗАЦИИ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗСТАНА	185
<i>Kontsur V. V., Tymchenko N. V.</i> THE ENGLISH KING RICHARD III: AN ATTEMPT OF AN OBJECTIVE VIEW OF THE HISTORICAL FIGURE	190
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	195

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Шановні читачі! Шановні колеги!

Цей збірник вчергове робить спробу об'єднати нас, людей різного віку, статі, фаху та вподобань, але які мають важливу спільну рису – закоханість в історію свого краю, його природу та людей. Нас усіх об'єднує одне ємне слово – краєзнавство.

Цього року в збірнику представлені матеріали вже третьої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2019». До статусу конференції – всеукраїнська – наразі додалася надзвичайно важлива помітка – «з міжнародною участю». Ми щиро вітаємо наших авторів із Білорусі, які вже вкотре беруть участь у наших заходах, а також дослідників із Киргизстану, які долучилися до нас уперше. Щиро поздоровляємо з початком роботи конференції також українських авторів, географія представництва яких цього разу значно ширша за попередні роки. Це дописувачі з Києва та Львова, Вінниці та Харкова, Дніпра та Сум. Ну, і звичайно ж, краєзнавці з усіх куточків Донеччини, яким цікава українська історія, культура та традиції. Нашими авторами є науково-педагогічні працівники, діячі культури, вчителі, здобувачі вищої освіти, просто не байдужі люди.

У збірнику представлені статті з теоретичних питань регіоналістики та проблем історичної пам'яті, джерелознавчого та історіографічного спрямування, історії повсякденності та усної історії, музейної справи та історії залізничної справи. Вперше ми ввели рубрику «Проблеми зарубіжної регіоналістики», в якій представлені здобутки наших колег з інших країн та українських дослідників з питань зарубіжної історії. Враховуючи контингент авторів, робочими мовами конференції було обрано українську, англійську та російську. Наші автори мали можливість скористатися затвердженими в Україні Національними стандартами оформлення бібліографічної інформації в науковій роботі ДСТУ ГОСТ 7.1-2006 та ДСТУ 8302-2015.

2019 рік став ювілейним для кількох наших співorganizаторів – 80-річчя Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет», 70-річчя Горлівського інституту іноземних мов, 30-річчя Комунального закладу культури «Бахмутський краєзнавчий музей», 150-річчя відкриття Курсько-Харківсько-Азовської залізниці та 85-річчя газети «Залізничник Донбасу». Вітаємо всіх ювілярів й бажаємо плідної подальшої роботи в царині регіоналістики.

З повагою,
редакційна колегія

**ДО РЕЗУЛЬТАТІВ ВИКОНАННЯ ПРОЕКТУ
«ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОВІНЦІЇ:
ПОШУКОВИЙ ТА ДОСЛІДНИЦЬКИЙ АСПЕКТИ»**

Кафедра вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» завершила роботу над анонсованим проектом, яку було розпочато ще в 2008 році. Актуальність та значимість проекту визначається, по-перше, необхідністю створення реального звідного опису історико-культурних пам'яток української провінції та їх «вписування» в історичний контекст регіону та країни. По-друге, вона визначається потребою вироблення системи використання історико-культурних об'єктів у навчальному процесі та позааудиторній роботі. Останнє є обов'язковим компонентом формування історичної пам'яті та національної ідентифікації молоді. По-третє, що власне й визначає практичний бік питання, – це можливість виокремити частку цих об'єктів для розробки туристичних маршрутів вихідного дня.

Комплексне вивчення історико-культурних об'єктів місцевого значення, описаних у контексті історичного розвою регіонів, також дасть змогу рельєфно виділити загальне, особливе й одиничне названих у загальному історико-культурному ареалі України, що, у свою чергу, дозволить отримати нові знання в етнополітичному, етнокультурному та історичних аспектах.

Отримані наукові результати добре корегуються з підходами, принципами та напрямками краєзнавчої діяльності, викладеними в Указі Президента України № 344/2013 від 25.06.2013 року «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року», постанові Кабінету Міністрів України за № 928 від 3 вересня 2009 р. «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», Наказі Міністерства освіти і науки України за № 641 від 16.06.2015 р. «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходах щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендаціях щодо національно-патріотичного виховання в загальноосвітніх навчальних закладах» та ін. рішеннях центрального та місцевих органів.

Об'єктом дослідження постала історико-культурна спадщина українського народу, а його предметом є пам'ятки республіканського і місцевого значення областей України та Автономної Республіки Крим, які знаходяться за межами великих міст і обласних центрів, але які здатні здійснити суттєвий вплив на формування національної гідності молодого покоління.

У результаті десятирічної науково-пошукової роботи було здійснено історико-культурні експедиції до всіх 24 областей України та АР Крим, де виявлено значну кількість об'єктів, які не ввійшли до числа пам'яток першої та другої охоронних категорій, однак які мають велику краєзнавчу цінність.

Опрацьовано також значний масив архівного матеріалу в центральних та обласних архівах. За допомогою методу усної історії було здійснено опис історії виникнення багатьох культових споруд. По кожному з об'єктів складено опис, який дає можливість визначити його місце і роль у контексті історії конкретної місцевості.

Проведену роботу здійснено на основі досягнень сучасної вітчизняної регіоналістики та краєзнавства. Останні також підтвердили повну доцільність її проведення. Історіографічною основою проекту стали наукові розвідки вітчизняних та зарубіжних авторів з питань цивілізаційного розвитку, історії окремих цивілізацій тощо [1]. У своїй роботі ми спиралися на психолого-педагогічні аспекти краєзнавчих праць В. Бенедюк, досвіду використання краєзнавчого матеріалу різних вікових групах, що знайшов висвітлення в працях Т. Міщенко, Н. Огієнко, М. Соловей. Врахувати особливості професійної підготовки вчителя нам допомогли дослідження В. Обозного. Думка про історичне краєзнавство як складову національної освіти запозичена в О. Кашаба, а організаційні та методологічні проблемами краєзнавства у П. Тронька, який став першим очільником Національної Спілки краєзнавців. Значне місце в розбудові проекту посідають роботи Я. В. Верменич з питань історичної регіоналістики [2].

Метою проекту був пошук та систематизація пам'яток історико-культурної спадщини на основі всебічного аналізу здобутків української та зарубіжної історіографії, вивчення архівних матеріалів та аналіз місцевої періодики. У ході реалізації зазначеної вище мети було визначено коло завдань, що потребують розв'язання:

- виявлення невідомих або маловідомих історико-культурних об'єктів України;
- здійснення опису кожного окремо взятого об'єкта з детальною фотографічною ілюстрацією;
- «вписування» пам'яток місцевого значення в історичний контекст регіону;
- активізація краєзнавчо-пошукової діяльності школярів та студентів;
- формування історичної свідомості молоді, зростання її національної гідності, а також національної та релігійної толерантності;
- визначення найбільш привабливих історико-культурних об'єктів для розробки туристичних маршрутів місцевого значення;
- визначення особливостей формування історичної пам'яті кожного з регіонів країни.

Оскільки предметом дослідження постають історико-культурні об'єкти, найбільш виправданим для його реалізації вбачається цивілізаційний підхід, який дозволяє оцінювати історико-культурні надбання народу з точки зору загальнолюдських позицій та цінностей. У ході реалізації проекту застосовувалися основні методи історичного пізнання. Так, порівняльно-історичний метод дозволив нам виявити ступінь достовірності джерел. Метод пресопографії надав можливість висвітлити біографії найтиповіших репрезентантів певного осередку українського суспільства.

Серед міждисциплінарних методів використовувалися такі як герменевтика, а також статистично-аналітичний та математичний методи. Останні допомогли провести ґрунтовний аналіз документів та статистичних даних. Першочергове значення для реалізації проекту мали пошуково-дослідницькі експедиції, яким передувала копітка робота в архівах та мережі Інтернет.

У результаті виконання проекту передбачається створити повний описовий реєстр історико-культурних пам'яток української провінції. Його описова частина дозволяє виділити спільне, окреме й одиничне в регіональних історико-культурних традиціях в загальноісторичному та культурному контекстах України. Дослідження пам'яток історії, пам'яток монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, історичного ландшафту об'єктивно зумовлює необхідність дослідження процесів міграції населення. Зокрема, концентрація значної кількості населення, що мігрувала з різних частин великої імперії, і була викликана бурхливим розвитком капіталізму, обумовила особливості культурного та історичного розвитку Донецького регіону. Отже, піднімається цілий пласт наукових проблем, які до сьогодні залишаються або поза увагою дослідників, або вивчені недостатньо.

Створення повного описового реєстру історико-культурних пам'яток української провінції проводиться в Україні вперше. Його реалізація повинна сприяти зміні підходів до формування «Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Зокрема, розробники проекту планують запропонувати критерії визначення стану пам'яток історії та культури, що дозволить сформулювати комплексне уявлення про їх стан.

Особливе значення проект має для східноукраїнських областей, перш за все, – Донецької та Луганської. Автори проекту протягом попередніх років, ще до початку воєнних дій, встигли здійснити історико-культурні експедиції в ці регіони, результатом чого стало визначення основних культових та історичних споруд, пам'ятних місць та пам'яток архітектури. На зроблених під час експедицій авторських фото зафіксовано їх стан. Не виключено, що зараз вони можуть бути зруйновані частково, а то й повністю. Сподіваємося, що в подальшому наші матеріали можуть слугувати основою для проведення відбудовчих робіт.

Проект можна розцінювати як складову збереження пам'яток історії за зразком європейських підходів. Вважаємо, що використання матеріалів дослідження можливе в навчальному процесі:

- вдосконалення викладання навчальних курсів «Нова історія України», «Новітня історія України», «Історія рідного краю» у закладах вищої освіти, зокрема Горлівському інституті іноземних мов;
- внесення до навчального плану магістерської підготовки навчальної дисципліни «Історія Донбасу в контексті історичної регіоналістики»;
- започаткування на бакалаврській програмі (8-й семестр) навчальної дисципліни «Історична регіоналістика»;
- підготовка кваліфікаційних робіт здобувачів вищої освіти другого (магістерського) та третього (доктор філософії) рівнів освіти;

- підготовка в межах програми Еразмус+ нової навчальної дисципліни «Академічна протидія гібридним загрозам в історичній освіті» (для здобувачів вищої освіти магістерського рівня);
Під час виконання програми в науковій сфері вдалося зробити наступне:
- опубліковано понад 20 статей із використанням матеріалів історико-культурних експедицій;
- опубліковано навчальний посібник, який отримав у 2012 році спеціальний гриф МОН з рекомендацією використання в навчальному процесі історичних факультетів [3];
- упорядковано збірник документів [4];
- захищено дві дисертаційні роботи з використанням результатів проекту;
- підготовлено фотовиставку «Ukraine Incognita» в читальній залі бібліотеки інституту.

За межами інституту використання матеріалів дослідження вбачається:

- в розробці методичних рекомендацій щодо використання краєзнавчого матеріалу в практиці шкільного вчителя для Інститутів післядипломної освіти;
- в розробці маршрутів вихідного дня.

І нарешті, основне завдання, яке бачать автори проекту сьогодні – це підготовка навчального посібника з робочою назвою «Історія України в історико-культурних пам'ятках української провінції», який повинен стати його логічним підсумком. Сподіваємося також, що понад 135 тис. кілометрів, які ми проїхали дорогами України, не стануть пустою тратою автомобільного ресурсу та паливно-мастильних матеріалів, а відзняті з різних ракурсів біля 150 тис. кадрів історичних пам'яток знадобляться широкому історичному загалу.

РЕЗЮМЕ

Автори статті викладають результати багаторічного проекту, який виконувався в межах викладання хрестоматійних курсів «Новітня історія України», «Історія рідного краю» та «Історична географія» у закладах вищої освіти педагогічного профілю. Проект передбачав опис пам'яток всіх областей, що ввійшли до «Державного реєстру нерухомих пам'яток України», а також пошук тих, що в силу певних обставин не були до нього включені. До цих пам'яток належать пам'ятки археології, історії, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, історичного ландшафту, науки та техніки. В проекті опускається археологічна складова, яка потребує окремого самостійного дослідження.

Ключові слова: українська провінція, культові споруди, пам'ятки монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркове мистецтво.

SUMMARY

The authors of the article present the results of a multi-year project that was carried out within the framework of teaching the courses “Modern History of

Ukraine”, “History of the Native Land” and “Historical Geography” in higher education institutions of pedagogical profile. The project included the description of the sites in all the areas that were included in *State Register of the Real Estate of Ukraine*, as well as the search of those ones that were not included in it due to certain circumstances. This register includes the monuments of archeology, history, monumental art, architecture and town planning, landscape art, historical landscaping, science and technology. The project omits the archaeological component, which requires a separate independent study.

Keywords: Ukrainian province, religious buildings, monuments of monumental art, architecture and town planning, landscape gardening.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Горелов М. Є. Цивілізаційна історія України: Нариси / М.Є. Горелов, О.П. Моця, О.О. Рафальський. – К. : ТОВ УВПК «ЕксОБ», 2006. – 632 с.; Євтух В.Б. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник / В.Б. Євтух, В.П. Трошинський, К.О.Галушко, К.О.Чернова. – К. : Наук.думка, 2004. – 343 с.; Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. – К. : ІПіЕНД ім І. Кураса , 2010. – 431 с.; Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. Монография / Николай Михальченко. – К. : ИПиЄНИ им. И.Ф. Кураса НАН Украины, 2013. – 340 с.; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР / Ред.кол. : И. А. Игнаткин, (отв.ред.), И.М. Кравец, Е.И. Лопушинская, И. Р. Могитыч, В.П. Мисеенко. – К. : Будівельник, 1985. – Т.2.; Черняк Е.Б. Цивилиография. Наука о цивилизациях / Е.Б. Черняк. – М. : Мысль, 1996. – 348 с.; Reid N., Borderland A. Journey through the History of Ukraine. – Westview Press London, 2000 та ін.
2. Бенедюк В. Краєзнавство. Психолого-педагогічні основи краєзнавчої роботи / В. Бенедюк. – Луцьк : ВАТ, 2005. – 110 с.; Верменич Я. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування / Ярослава Верменич. У двох частинах. – К. : Інститут історії, 2009. – Ч. I – 364 с.; Ч. II – 370 с.; Ярослава Верменич. У двох частинах. – К. : Інститут історії, 2009. – Ч.I – 364 с.; Ч.II – 370 с.; Верменич Я. Історична регіоналістика: навч. посібник. – К.: Інститут історії, 2014. – 412 с.; Кашаба О. Історичне краєзнавство як складова національної освіти: теоретичний аспект / О. Кашаба // Краєзнавство. – 2010. – № 1–2. – С. 96–104.; Обозний В. Краєзнавча підготовка вчителя (теоретичні і організаційно-практичні аспекти) / В.Обозний. – К. : КНУ ім. М.Драгоманова, 2001. – 254 с. ; Тронько П. Т. Краєзнавство України: здобутки і проблеми / П. Тронько. – К. : Інститут історії НАН України, 2003. – 126 с. та ін.
3. Докашенко В.М., Докашенко Г.П. Донеччина: люди, духовність, природа: навчальний посібник з курсу «Історія рідного краю» / Віктор Докашенко, Галина Докашенко. – Горлівка : ГІМ ДДПУ, 2012. (надано гриф МОН, лист 1/ 11-20842 від 31.12.13). Пропонований навчальний посібник

розроблений для дисципліни «Історія рідного краю». Вивчення правдивої вітчизняної історії відкриває нові можливості формування багатогранної, інтелектуально розвиненої особистості з високою патріотичною свідомістю. Початковою формою національно-патріотичного виховання може стати ставлення до своєї малої Батьківщини, до того куточка країни, де ми народилися і зростали. Регіональний чинник має вагоме, а інколи й переважне, значення в ідентифікаційних процесах як на колективному рівні, так і на рівні однієї людини. Донеччина – невід’ємна частина незалежної Української держави. Цей регіон доцільно розглядати не тільки під кутом географічного ареалу дослідження, а й з точки зору історичної регіоналістики, тобто як певною мірою соціокультурне поле, системоутворюючим чинником якого є поєднання природних умов, населення, господарства, релігії та духовного життя.

4. Трудові ресурси Донбасу: 1943–1990 роки: збірник документів / Кол. упорядників Абакелія Ю.І., Докашенко В.М., Докашенко Г.П. – керівник, Концур В.В. – Горлівка, ГПМ ДВНЗ «ДДПУ», 2013. У збірнику мовою документів визначається роль і місце Донецького регіону в економічній стратегії центру, розкриваються основні форми і методи вирішення кадрової проблеми в повоєнному Донбасі, шляхи створення та використання трудового потенціалу одного з найбільш потужних економічних регіонів Української республіки. Хронологічно документи охоплюють період 40–80-х років минулого століття. У збірнику представлено як опубліковані документи, так і документи з центральних та місцевих державних архівів, частина яких вперше вводиться до наукового обігу.

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 94 (477.62«1704»)

Андрющенко В. А.

ГРАМОТА ЛЕТА 1704 ОКТЯБРЯ 14 ДЕНЬ. МОЕ ПРОЧТЕНИЕ

Смотрю на не раз читаемый мною текст Царской грамоты от 14 октября 1704 года стольнику Изюмского полка полковнику Ф.В. Шидловскому, и думаю о ней, как о бесценном источнике фактов для установления настоящей даты основания нашего города. В данной работе предпринята попытка предложить новые аргументы в вопросе определении даты основания одного из наиболее старых городов Донетчины – Бахмута.

В целом грамота – пример того, каким образом извечный спор о владении собственностью (или о её переделе) решил 32 летний российский царь Пётр I.

Моё мнение такое, если коротко изложить. Усмиряя конфликтующие стороны по поводу спора между донскими казаками и слободскими казаками Изюмского полка о бахмутских соляных варницах и других угодьях, Пётр I реализовал монопольное право державы (в лице «самодержца», белгородского воеводы и изюмского стольника) на недра природные и людские ресурсы: «... в торском уезде на речке Бахмуте всяких чинов люди соляные промыслы подписать и тем соляным промыслом перепись учинить..., и те переписные книги прислать... вы Семеновскую приказную палату... [1, с.501].

Всё понятно! А сыск (расследование) Григория Скурихина скорее формальный повод, создающий видимость на справедливое решение спора. «Царь рассудит!»

В прочтении грамоты меня всё же интересует люди и обстоятельства, положившие начало нашему городу.

Действующее лицо – Фёдор Владимирович Шидловский (Шилов – В.А.), полковник Изюмского слободского полка. Анализ его конкретных дел и начинаний, который прослеживается через всю грамоту, дают право утверждать, что это реально настоящий основатель нашего города.

В Грамоте ключевые позиции, на мой взгляд, у Григория Скурихина и капитана Белгородского солдатского жилого полка Осипа Булгакова, которые через белградского воеводу, уполномочены царем на сыск.

Было бы с моей стороны несправедливо умолчать и не отдать должное капитану Г. Скурихину. Профессионально проведя расследование (сыск) по сути спора, он, как бы между прочим, уже в наше, настоящее, время дал нам возможность из общего выделить предмет нашего поиска: дату основания города Бахмута – 16 июля 1704 года, совпадающую с датой первого упоминания в письменном официальном источнике, – описных книгах Белгородского солдатского жилого полка. Царская Грамота от 14 октября 1704 года является документом самого высокого статуса и в этом ее особое значение для нас.

Не могу не вспомнить еще одно действующее лицо нашей истории о дате основания города, но уже из сегодняшнего времени – В.А. Пирко. Не скрою, что мне одинаково привлекательны каждый по-своему, и капитан Григорий Скурихин, и Василий Алексеевич Пирко – доктор исторических наук, за их преданность своему делу, профессионализм и настойчивость в отстаивании ценности добра и справедливости.

Представьте себе, пожалуйста, Г. Скурихин на «автомобиле»(!) в одну лошадиную силу за сравнительно короткое время сумел «... сыскать тамошними жителями сторонними людьми кем пристойно вправду землями и всякими угоды кто прежде владел...» [2, с.505], их осмотреть в двенадцати поселениях среднего Подонцовья, из которых – шесть, где проживали донские казаки. Всего опросил 157 человек, в том числе 26 донских казаков; ответы каждого записал в описные книги.

В Грамоте есть тексты, объединив которые можно раскрыть ключевое в нашем поиске:

– от 11 сентября 1703 года (в Грамоте царь повторяет В. Шидловского): «... на той речке Бахмуте для убежища из сгону скота велел ты отставить (в смысле – поставить В.А.) острожек пальми (или «палями» – В.А.) по обе стороны речки Бахмута и пустили ту речку посредине того острожка...». (Смею напомнить, что Грамота писана 14 октября 1704 года и в ней повторяется то, что ему писано В.Ф. Шидловским 11 сентября 1703 года). [3, с.501].

Сожалее, история умалчивает обстоятельства строительства острожка. Можно ли вообразить, какие сложности (природные, материальные, транспортные и т.д) довелось преодолеть строителям.

– От 5 марта 1704 года (грамота и указ в Белгород): «... послать кого пригоже «на среднее Придонцовье, речки Бахмут, Красную, Жеребец и др., провести расследование («сыск»), сделать чертеж и прислать, описные книги в Разряд» [4, с. 505].

– От 3 сентября 1704 года (ответ Белгородского воеводства на Указ от 5 марта 1704 года). В отчете то, что написано в описных книгах белгородского полка капитаном Скурихиным по результатам сыска и осмотра в том числе на «крымской стороне реки Северского Донца», «... на речке Бахмуте построен городок по обе стороны реки Бахмута стоячем дубовым острогом... (Сравните, пожалуйста, с 11 сентября 1703 упомянутом выше) а жилья в том городке никакого нет» [5, с.512]. Очевидно, строительство острожка было завершено только летом 1704 года накануне осмотра Григорием Скурихиным.

Нам удалось найти описание этого новостроя в работе В.А. Пирко, и мы сохраняем язык оригинала: «На річці Бахмуті збудовано місто з обох боків річки стоячим дубовим острогом.

У ньому двоє проїзних воріт. У довжину через річку Бахмут 61 сажень, а в ширину 17 сажнів. Житла в самому містечку ніякого немає. Біля містечка, вгору за річкою Бахмут з правого боку на посаді збудована каплиця, поблизу неї приміщення для митного збору Ізюмського полку, навколо митниці та ратуші у різних місцях збудовані Ізюмського полку козаками, тюрськими і маяцькими мешканцями різних станів 15 комор для торгівлі та 9 кузень.

Поблизу містечка на річці збудована торгова баня, віддана на відкуп. У тому ж місці побудували і живуть своїми дворами 54 козаки Ізюмського полку з різних російських міст різних станів 9 чоловік. На р. Бахмуті біля солеварних колодязів влаштовані 140 солеварних сковорід козаків Ізюмського полку та 30 сковорід людей різних чинів південноросійських міст. По берегах річки Бахмут немає лісів і рибних ловищ, розораних земель, мало сінних покосів, тільки при витоках річки знаходяться невеликі байраки. Як показав огляд на Кримському боці Сіверського Дінця міст крім Ізюма, Маяцького, Тора і Бахмута ніяких поселень не було» [6, с. 36–37].

Это умом воспринимается однозначно.

3 сентября 1704 года описание книги и чертеж из Белгорода посланы в Разряд. А уже 14 октября 1704 года имели царскую Грамоту.

Перед тем, как вынести свой окончательный вердикт по сути спора между донскими казаками и Изюмским полком о Бахмутских соляных варницах и других угодьях, читаем в Грамоте: «... того, новопостроенного острожку, что на Бахмуте...» [7, с. 520], «... и учинить чертеж с подлинною очисткою и подписать, сколько далеко от того новопостроенного острожку Бахмута на Крымской стороне реки Северского Донца до Донских казачьих городов и сколько верст...» [8, с. 521].

Что касается предмета спора, вердикт гласит: «... как к тебе ся... грамота придет и ты-бы (Ф. Шидловский – В.А.) о том указе ведало и о владении вышеописанных земель Изюмского полку старшине и казакам велел чинить то сему... как писано в сей грамоте выше сего и Нашего Великого государя грамоту велел записать в Изюм, на полковом уряде для ведома. Персона на Москве лета 1704 октября в 14 день» [9, с. 521].

Неполную историю можно узнать у тех, кто строил острожок.

В Грамоте «явились» Семён Осипов, Гаврило Трушевский и Фёдор Черноморец, соответственно, жители из Сенковска, Цареборисова и Торского, сотники Изюмского полка. В сыске до челобитной они писали: «Новозаведенный спор на речке Бахмуте ведать к Изюмскому полку для того чтобы в тех урочищах построились Изюмского полку разных городов казаки и **построили в том месте городок** (выделено – В.А.)...» [10, с. 517].

Из содержания грамоты очевидно, что начало поселения Бахмута не обошлось без «черкас» – переселенцев в XVI–XVIII вв. из центральных районов Правобережной Украины.

Обо всём, что читано и написано выше, самый компетентный эксперт – профессор В.А. Пирко оставил нам бесценный вывод: «Ці відомості про початок міста Бахмута на наш погляд, переконливо свідчать, що не тільки краєзнавцям, але і владним структурам міста Артемівська (до 1924р. – Бахмута) пора відмовитись від хибного твердження що місто Бахмут походить від бахмутської сторожі, яка вперше згадується під 1571 роком адже вона знаходилась як зазначалось вище на лівому боці Сіверського Дінця і не являла собою поселення, яке можна було прийняти за початок нинішнього міста Артемівська, а лише місце для зустрічі прикордонної служби. Нині це місце знаходиться в межах села Ямпіль» [11, с. 37].

Подводя итог, можно отметить, что описные книги и чертеж Белгородское воеводство 3 сентября 1704 г. отправило в Разряд. А уже 14 октября вышла грамота, в которой прописана дата основания г. Бахмута 16 июля 1704 года. Это и есть, на наш взгляд, первое письменное упоминание о городе.

РЕЗЮМЕ

Вперше автор робить спробу проаналізувати грамоту Петра I козакам Ізюмського слобідського полку, в якій визначаються як розміри острожка, який поклав початок м. Бахмута, так і історія його створення. Автор пропонує датою утворення міста вважати 16 липня 1704 року.

Ключові слова: дата заснування, грамота, острожок, Григорій Скурихін, Федір Шидловський, козаки, черкаси, описні книги, Розряд.

SUMMARY

For the first time, the author attempts to analyze the letter of Peter I to the Cossacks of the Izium Regiment, which defines both the size of the outpost that marked the beginning of Bakhmut and the history of its creation. The author proposes to consider July 16, 1704 as the foundation date of the town.

Keywords: date of foundation, charter, outpost, Grigory Skurykhin, Fedir Shydlovsky, Cossacks, Cherkasy, descriptive books.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу старозаимочных землевладений в местности бывшей Слободской Украине. – Харьков, 1884.
2. Там само – С. 505.
3. Там само – С. 501.
4. Там само – С. 505.
5. Там само – С. 512.
6. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI – XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). / В.О. Пірко / Український культурологічний центр. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2003.
7. Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу старозаимочных землевладений в местности бывшей Слободской Украине. – Харьков, 1884.
8. Там само – С. 521.
9. Там само – С. 521.
10. Там само – С. 517.
11. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI – XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). / В.О. Пірко / Український культурологічний центр. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2003.

**БАХМУТЧИНА В НАУКОВІЙ БІОГРАФІЇ
БІБЛІОГРАФА-КРАЄЗНАВЦЯ Ф. П. МАКСИМЕНКА**

У сучасній суспільно-політичній ситуації України, пов'язаній із проблемою обрання спільної для всіх регіонів держави цивілізаційної моделі розвитку, набуває великої ваги звернення до різноманітних інтегруючих чинників, у першу чергу – культурно-ментальних. До них належать, серед іншого, біографічні сюжети видатних діячів національної науки, що можуть виступати «спільним знаменником» проявів регіонально-культурної специфіки. Прикладом є життєвий шлях видатного українського бібліографа та бібліотекознавця Федора Пилиповича Максименка (1897–1983), пов'язаний із низкою міст України, серед яких головне місце посідають Бахмут, Київ та Львів; при цьому саме бахмутський період життя став часом початку його наукової біографії. У свою чергу, наукова спадщина Ф. Максименка, як одного з фундаторів національної краєзнавчої бібліографії, викликає значний інтерес у контексті розвитку краєзнавства Сходу України, зокрема – Бахмутчини.

Життя й діяльність Ф. Максименка висвітлювали у своїх працях Н. Королевич [1], Г. Домбровська [2], Г. Пантелєєва [3], Г. Талантова [4], Б. Якимович [5] та ін. У праці з історії бібліотечної справи Бахмутчини зверталися до постаті знаного бібліографа А. Сторожук, С. Татаринів, Н. Захарова [6;7]; у дослідженні історії краєзнавчої бібліографії Донбасу – Н. Литвиненко [8]. При цьому слід констатувати, що періоди професійної діяльності Ф. Максименка, пов'язані з перебуванням у Бахмуті у 1918 – на поч. 1920-х рр., а також у Києві за часів Другої світової війни (особливо під час окупації), у науковій літературі є недостатньо висвітленими.

Метою роботи є розгляд особливостей та значення бахмутського етапу життя для професійної діяльності Ф. Максименка. Це передбачає вивчення обставин, що визначили його зв'язок із містом і краєм; умов, які сприяли формуванню тут певного кола наукових зацікавлень; виявлення ознак, що засвідчили зростання фахового рівня ученого-книгознавця у цей час, та обумовили характер його наукової діяльності в подальші періоди.

Джерельною базою для розгляду цієї теми є матеріали періодики – часопису «Освіта Донбасу», що виходив у Бахмуті (з 1924 р. – Артемівську) в 1922–1925 рр. [9; 10; 11; 12; 13; 14; 15], а також матеріали, що були опубліковані в 2008 р. у Львові у «Збірнику пам'яті українського бібліографа Федора Максименка» (голова редколегії В. Кметь). Це видання, окрім наукових розвідок про вченого, спогадів про нього його колег, у додатках містить цінний документ (автограф) – автобіографію Ф. Максименка від 1967 р. [16], а також перелік основних дат його життя та діяльності [17].

Майбутній видатний український бібліограф народився 4 лютого 1897 р. в с. Біленькому Катеринославського повіту. Там пройшло його дитинство. В 1913 р. він разом із родиною переїхав до Бахмута. Батько Федора – священик Пилип Максименко служив тут у Благовіщенській церкві, завідував церковно-

приходською школою. У Бахмуті Ф. Максименко навчався в духовному училищі та в чоловічій гімназії [18].

Любов до книжок проявилася у Федора Пилиповича ще з дитинства; початком збирання особистої бібліотеки він вважав придбання маленького тому «Кобзаря» Т. Шевченка (на той момент йому було 10 років) [19].

У 1917 р. Ф. Максименко закінчив Катеринославську духовну семінарію і вступив до Київського університету ім. св. Володимира. Саме тут, у Києві, поєднання інтересу до історії за широких можливостей ознайомлення з численними пам'ятками старовини, з музейною справою тощо, та захоплення книгознавством визначило його подальшу діяльність у царині краєзнавчої бібліографії [20].

Наприкінці 1918 р. через матеріальні труднощі, пов'язані з проживанням у Києві, Федір Максименко, припинивши навчання в університеті, повернувся до Бахмута. Тут він із квітня по травень 1919 р. працював на посаді завідувача бібліотеки Донецького губернського відділу народної освіти, займаючись організацією в місті бібліотек, розбираючи штабеля з тисячі томів, складені з націоналізованих радянською владою зібрань [21]. У 1919–1920 рр. студенту Ф. Максименку доручили завідувати шкільним музеєм, а в 1920–21 рр. також організувати в Бахмуті відділ краєзнавства при Губернському Донецькому педагогічному музеї (створеного на базі колишнього земського музею народної освіти; цей відділ став витокком першого на той час у Донецькій губернії Окружного історико-краєзнавчого музею (першим директором котрого став у 1923 р. Б. С. Вальх). Сам Ф. Максименко, згадуючи про ті роки, писав: «Я в 1919 р. був завідувачем Бахмутським музеєм, але фактично працював у бібліотеці міській» [22]. У 1921–1922 рр. він завідував бібліотечною секцією Бахмутського повітового відділу народної освіти, був завідувачем Костянтинівської центральної бібліотеки, виконував обов'язки бібліотечного інструктора повітового відділу народної освіти [23].

При зверненні до цього періоду життя й наукової діяльності Ф. Максименка цінними є публікації в часописі «Освіта Донбасу». Так, цілком ймовірно, що до складання матеріалів рубрики «Відділ краєзнавства», що побачили світ у середині 1922 р., мав стосунок Ф. Максименко. Так, у тогорічному № 6–7 були вміщені методичні поради краєзнавцям-аматорам по збиранню етнографічних матеріалів: запису фольклорних творів [24], фіксації особливостей господарства та побуту краю [25]; тут же містилося звернення від імені адміністрації Губернського Донецького педагогічного музею до «педагогів та всіх громадян» із проханням надавати (за оплату за згодою) «усі можливі записки та матеріали», які стосуються «побуту та природи Донбасу» [26]. Крім того, у номері були опубліковані методичні рекомендації з організації шкільних музеїв краєзнавства, або відділів краєзнавства при загальному шкільному музеї. Так, бажаним визнавалося існування у музеї трьох відділів: етнографічного, праці та природи [27].

Цікавим є також представлене на сторінках часопису в якості прикладу програми дослідження народних звичаїв краю святочного циклу з його повір'ями, ворожінням, колядуванням, христославленням, традиціями

Водохреща тощо [28]. Цей краєзнавчо-методичний доробок може свідчити як про деталі інтелектуальної біографії «поповича», їх зв'язок із родинним вихованням, так і про помітний дисонанс цих краєзнавчих, культурологічних зацікавлень із «революційним духом епохи».

У цьому ж році за підписом «Максименко» в чотирьох номерах часопису (№№ 6–9) був опублікований солідний бібліографічний покажчик «Матеріали до бібліографії Донецького краю (переважно Бахмутського повіту)». Цікаво, що у передньому слові до публікації 25-річний бібліограф-краєзнавець окреслив географічні межі Бахмутчини, виділивши її з «Донецького краю». Так, він вказав, що «...наданий перелік книг і статей з історії, географії тощо нашого краю не претендує бути «покажчиком усієї літератури по Донбасу». В ньому перелічено переважно те, що має відношення до території Бахмутського повіту в його кордонах до 1917 р. Та й /.../ перелічено не все, оскільки при складанні його ні великими бібліотеками, ні бібліографічними покажчиками, ані зауваженнями осіб, що розуміються, користуватися не довелося, запропонована увазі читачів робота є першим зводом літератури про Донецький край» [29].

Ці «Матеріали...» склалися з розділів: 1. Загальні огляди краю (праці з географії, геології, ботаніки, зоології); 2. Археологія-історія (сюди входили такі підрозділи, як «Загальний огляд», «Археологія краю», «Скіфська пора», «Московська та українська колонізація», «Початок Бахмута. Соляна справа. – Булавинський бунт», «Етнографія»); 3. Промисловість – заняття населення (з підрозділами «Народна освіта – релігія», «Мапи краю», «Статистика населення та промисловості»). Усього до «Матеріалів...» була внесена інформація про 161 видання [30; 31; 32].

Крім того, в прикінцевій частині публікації були надані рекомендації з пошуку додаткових матеріалів «про Донецький край», зокрема – «в періодичних виданнях та у збірниках наукових товариств Півдня Росії та центральних»; зокрема, з видань геологічного профілю згадувалися часописи «Труды геологического комитета», «Известия геологического комитета», «Горный журнал»; харківські часописи «Горнозаводское дело», «Горнозаводской листок»; катеринославські «Новости техники и промышленности», «Южный инженер», а також луганське періодичне видання «Известия общества штейгеров» [33]. Тут же були вміщені поради з пошуку матеріалів з інших природничо-наукових напрямків, з історії та етнографії, промисловості та статистики, та вказані найбільші книгозбірні, їх можна знайти, зокрема – Харківська, Катеринославська, Одеська, Херсонська бібліотеки. Також Ф. Максименко радив проводити пошукову діяльність у музеях: Катеринославському, Одеському, Харківському, та «колишньому музеї З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, та особливо – в Катеринославському гірничому інституті» (ймовірно, що в останньому він працював під час навчання в семінарії). Промовистим є заключний пасаж публікації «Матеріалів...», де Ф. Максименко доводить до читачів своє переконання про необхідність «свідомому робітнику самому збирати, записувати навколо себе в своєму рідному селі, в шахті, в полі, на річці, на базарі – хто, що характеризує його куток, його частину краю» [34].

Порівняно короткий, але насичений краєзнавчо-бібліографічною діяльністю бахмутський період життя Федора Максименка закінчився у тому ж 1922 р., коли він переїхав до Києва, де почав працювати у Всенародній бібліотеці України (нині – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) [35]. Є припущення, що переїзд був пов'язаний, насамперед, із прагненням Федора Пилиповича повною мірою розкрити свій науковий потенціал у культурному центрі України, а також поліпшити матеріальне становище [36]. Можна стверджувати, що до Києва він приїхав як уже достатньо фаховий дослідник-бібліограф, що мав власний цінний науковий доробок та коло зацікавлень, до котрих належала і краєзнавча бібліографія. На початку нового, київського етапу свого життя та наукової діяльності Ф. Максименко поєднував роботу із навчанням на історичному факультеті Київського університету народної освіти ім. М. П. Драгоманова, котрий закінчив у 1925 р. Згодом, у 1929–1931 рр. він навчався в аспірантурі з бібліографії при Всенародній бібліотеці України. [37].

У ці роки на Ф. Максименка позитивно вплинуло спілкування з такими видатними бібліографами, бібліотекознавцями та книгознавцями, як С. Маслов, М. Ясинський, Д. Балака, О. Карпинська та ін. Федір Пилипович брав участь у складанні для журналу «Життя й революція» бібліографічних покажчиків про видатних діячів української культури (М. Драгоманова, І. Франка, Т. Шевченка та ін.); у 1932 р. побачили світ створені ним у співавторстві «Матеріали до бібліографії М. О. Скрипника» [38].

Репресії 1930-х рр. не оминули діяльність наукових бібліотек. Зокрема, директор Всенародної бібліотеки України Ничипір Миронович Миколенко (1888–1937) опинився на Соловках [39], а самого Ф. Максименка 23 серпня 1933 р. звільнили з роботи за критику діяльності бібліотеки. Тривалий час він не друкувався. Однак його бібліографічна робота продовжувалася [40].

Достатньо скупі дані про життя та діяльність бібліографа в роки Другої світової війни надає автобіографія Федора Пилиповича. Так, він свідчив, що в 1941 р., з початком війни, був залучений до участі у місцевій протиповітряній обороні (Жовтневого району м. Києва), і 17 вересня евакуювався разом з цією організацією. Однак він «потрапив в оточення, після чого повернувся до Києва» [41]. У той же час М. Гордій у своїх спогадах, присвячених дружині Федора Пилиповича Неонілі Кравченко-Максименко, свідчить, що бібліограф мав змогу евакуюватися з Києва до захоплення міста нацистськими військами, однак залишитися його змусили сімейні обставини (хвороба матері Неонілі Кравченко-Максименко) [42].

Період окупації Ф. Максименко провів у Києві, де продовжував роботу у Київській університетській бібліотеці на посаді завідуючого відділом комплектування [43]. Він працював над продовженням покажчика «Матеріали до краєзнавчої бібліографії України» за 1930–1940 рр., рукопис якого загинув під час пожежі Київського університету у 1943 р., а також уклав «Матеріали до бібліографії української книжки ХІХ ст.», які так і не були опубліковані [44].

Варто відзначити, що, перебуваючи на цій посаді, Ф. Максименко мусив підтримувати як наукові, так і, вірогідно, адміністративні зв'язки з відомим

українським істориком Олександром Петровичем Оглоблиним (1899–1992), який протягом 1941 р. очолював кафедру історії України Київського державного університету (під час німецької окупації обіймав також посаду голови Київської міської управи у вересні – жовтні 1941 р., та директора Музею-архіву переходової доби в Києві – з 1942 р.) [45]. Можна висунути гіпотезу про те, що вони були знайомі вже у міжвоєнні часи. На цю думку наштовхує інтерес О. Оглоблина до тематики соляної промисловості Бахмутчини [46]; ці наукові студії могли бути стимульовані краєзнавчо-бібліографічними розвідками Ф. Максименка, що були започатковані ним з 1919 р., під час роботи на Бахмутчині.

Також можна припустити можливість існування зв'язку між пожежею в бібліотеці університету в 1943 р. [47] та професійною діяльністю Ф. Максименка, в процесі якої відбувалося збирання видань окупаційної влади. Так, у цих виданнях могла міститися інформація щодо співпраці з гітлерівцями відомих діячів науки і культури тощо, і через це в умовах вступу до Києва радянських військ могло бути здійснене знищення доказів колаборації.

Згідно даних автобіографії, написаної 1967 р., з вересня 1943 р. по лютий 1944 р. Федір Пилипович пролежав у «важкій хворобі (декомпенсація міокардиту)». У зв'язку з цим, як повідомляє автобіографія, після звільнення Києва «медкомісія Воєнкомату визнала його непридатним для військової служби». З березня 1944 р. Ф. Максименко поновив роботу в науковій бібліотеці Київського університету, спочатку як завідуючий відділом комплектування, а пізніше – відділом бібліографії. Водночас він розпочав педагогічну діяльність у галузі бібліотекознавства і бібліографії [48]. Так, Федір Максименко працював асистентом на кафедрі історії СРСР Київського університету, вів заняття з історії бібліографії у Бібліотеці АН УРСР, читав лекції з історичної бібліографії у Київському центральному архіві [49].

У 1946 р. розпочався львівський етап наукової біографії Ф. Максименка, що тривав тридцять сім наступних років життя науковця [50]. Серед об'єктивних умов обрання нового місця роботи і проживання було те, що того року з бібліотеки Львівського університету через виїзд до Польщі звільнилася значна кількість кваліфікованих працівників. Федора Пилиповича було призначено завідувачем бібліографічного відділу; на цій посаді він швидко завоював повагу колег [51].

Цей період життя Ф. Максименка став дуже плідним. Так, він багато зробив для поповнення книжкового фонду бібліотеки університету літературою, необхідною для навчання та наукової роботи. Учений часто їздив у відрядження до багатьох міст СРСР з метою відбору літератури з дублетних фондів великих бібліотек для поповнення фонду бібліотеки Львівського університету [52]. Також у спадок нащадкам Ф. Максименко залишив десятки бібліографічних праць, серед котрих – праці з краєзнавчої бібліографії: «Збірки історичних відомостей про населені пункти України» (1963, 1964), «Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках (1574–1800 рр.)» (1975) та ін. [53]. Варто відзначити, що вже наприкінці життя, у 1980-81 рр. відомий бібліограф та бібліотекознавець згадував початок своєї

наукової кар'єри під час листування з відомим діячем літературного краєзнавства Бахмутського краю В. Замковим [54].

Таким чином, Федір Пилипович Максименко – один із найбільш відомих вітчизняних бібліографів та бібліотекознавців. Його діяльність пов'язана з такими науковими центрами, як Всенародна бібліотека України, Київська та Львівська університетські бібліотеки. У київській, та особливо у львівській – останній і найбільш довгий період свого життя, – Ф. Максименко потужно розкрив свій науковий потенціал. При цьому важливим етапом у науковій кар'єрі бібліографа став час, пов'язаний із Бахмутчиною. Саме тут, працюючи на бібліотечній та музейній ниві у 1919–1922 рр., він сформував коло власних наукових інтересів як бібліограф-краєзнавець, здійснив значний внесок у розвиток місцевого краєзнавства, зокрема – уклавши перший покажчик краєзнавчої бібліографії Донеччини.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено бахмутському етапу наукової біографії відомого українського бібліографа та бібліотекознавця Ф. Максименка (1897–1983), що передував київському та львівському етапам. Доводиться, що саме тут, у 1919–1922 рр., під час роботи з організації бібліотечної та музейної справи краю, було сформовано коло наукових інтересів одного з фундаторів національної краєзнавчої бібліографії. Також визначається внесок ученого в розвиток краєзнавства Бахмутчини.

Ключові слова: Ф. Максименко, Бахмутчина, наукова біографія, краєзнавча бібліографія, краєзнавство.

SUMMARY

The article is devoted to the Bakhmut stage of the scientific biography of the famous Ukrainian bibliographer and librarian F. Maksimenko (1897-1983), which preceded the Kiev and Lviv stages. It is proved that in Bakhmut (1919-1922), during the organization of library and museum work in the region, the circle of scientific interests of one of the founders of the national lore bibliography was formed. It is determined the scientist's contribution to the development of local history of Bakhmut region.

Keywords: F. Maksimenko, Bakhmut region, scientific biography, local lore, bibliography.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Королевич Н. Ф. Бібліограф Федір Пилипович Максименко (1897–1983): біобібліографічний нарис. Київ : Нац. парлам. б-ка України, 1996. 46 с.
2. Домбровська Г. Федір Максименко – подвижник української бібліографії. *Збірник пам'яті українського бібліографа Федора Максименка* / Упоряд.: Г. Домбровська, Л. Панів; Редкол.: В. Кметь (голова), С. Білокінь, Я. Дашкевич та ін. Львів, 2008. 364 с. С. 5–12.
3. Пантелєєва Г. Я мала велике щастя працювати з Ф. П. Максименком. *Збірник пам'яті українського бібліографа Федора Максименка ...* С. 146–

151.

4. Талантова Г. Федір Пилипович Максименко: штрихи до портрета. *Збірник пам'яті українського бібліографа Федора Максименка ...* С. 162–167.
5. Якимович Б. Життєвий і творчий шлях Федора Максименка. *Збірник пам'яті українського бібліографа Федора Максименка ...* С. 136–140.
6. Сторожук А. Н., Татаринів С. І., Захарова Н. А., Костенко Е. Г. Связующая нить времен. Очерки истории библиотек г. Бахмута-Артемовска. Артемовск, 1998. 64 с.
7. Татаринів С. Й., Арх. Лазар (Терещенко М. С.), Єфімов Д. В. Витоки православної та народної освіти Донеччини (XVIII–XX ст.). Харків : КНИГА–МИГОМ, 2018. 234 с.
8. Литвиненко Н. К. Становление и развитие краеведческой библиографии Донбасса: вторая половина XIX – начало XXI столетия: дисс... канд. пед. наук: 05.25.03. Харьков, 2012. 246 с.
9. Записи произведений народной поэзии. *Просвещение Донбасса*. Бахмут, 1922. №6–7. С. 98–99.
10. Материали к библиографии Донецкого края (преимущественно Бахмутского уезда). *Просвещение Донбасса*. 1922. №6–7. С. 100–104.
11. Там само. №8. С. 107–110.
12. Там само. №9. С. 114–117.
13. Музей краеведения. *Просвещение Донбасса*. Бахмут, 1922. №6–7. С. 100.
14. От Губ. Донецкого Педагогического Музея. *Просвещение Донбасса*. 1922. №6–7. С. 99.
15. Примерная программа обследования святок. *Просвещение Донбасса*. Бахмут, 1922. №6–7. С. 100.
16. Автобіографія Ф. П. Максименка (Автограф) 1967 р. Архів ЛНУ, спр. 9355 (1890) [Фотододаток]. *Збірник пам'яті українського бібліографа Федора Максименка ...*
17. Основні дати життя і діяльності Ф. П. Максименка. *Збірник пам'яті українського бібліографа Федора Максименка ...* С. 181–183.
18. Татаринів С. Й., Арх. Лазар (Терещенко М. С.), Єфімов Д. В. Вказ. праця. С. 58.
19. Сторожук А. Н., Татаринів С. І., Захарова Н. А., Костенко Е. Г. Вказ. праця. С. 28.
20. Там само. С. 28; 23, 58.
21. Там само. С. 28.
22. Там само.
23. Основні дати життя і діяльності Ф. П. Максименка. *Збірник пам'яті українського бібліографа Федора Максименка ...* С. 181–183. С. 181.
24. Записи произведений народной поэзии. *Просвещение Донбасса*. Бахмут, 1922. №6–7 С. 98–99. С. 98.
25. Обследование быта местного населения. *Просвещение Донбасса*. Бахмут, 1922. №6–7. С. 99.
26. От Губ. Донецкого Педагогического Музея. *Просвещение Донбасса*. 1922. №6–7. С. 99.

27. Музей краєвєдєния. *Просвєщєнє Дєнбассє*. Бєхмут, 1922. №6–7. С. 100.
28. Прїмєрнєя прєгрєммє обслєдєвєнєя свєтєк. *Просвєщєнє Дєнбассє*. Бєхмут, 1922. №6–7. С. 100.
29. Мєтєрїєлє к бїблїєгрєфїї Дєнєцкєгє крєя ... №6–7. С. 100–101.
30. Там самє. С. 100–104.
31. Там самє. №8. С. 107–110.
32. Там самє. №9. С. 114–117.
33. Там самє. С. 116.
34. Там самє. С. 116–117.
35. Дємбровськє Г. Вкєз. прєцєя. С. 5–12. С. 5.
36. Стєрєжук А. Н., Тєтєрїнов С. И., Зєхєрєвє Н. А., Кєстєнкє Е. Г. Вкєз. прєцєя. С. 22.
37. Дємбровськє Г. Вкєз. прєцєя. С. 5–12, с. 5.
38. Там самє. С. 5–6.
39. Пїдгєйний С. Укрєїнськє їнтєлїгєнцїє нє Сєлєвкєх. Нєй-Ульм: Прємєтєй, 1947. 93 с. С. 54–55.
40. Дємбровськє Г. Вкєз. прєцєя. С. 5–12. С. 7.
41. Автєбїєгрєфїє Ф. П. Мєкєсїмєнкє (Автєгрєф) 1967 р. Архїв ЛНУ, спр. 9355 (1890) [Фєтєдєдєтєк]. *Збїрник пєм'єтї укрєїнськєгє бїблїєгрєфє Фєдєрє Мєкєсїмєнкє ...*
42. Гєрдїй М. Нєонїлє Вєсїлївнє Крєвчєнкє-Мєкєсїмєнкє – кнїгєзнєвєц, грємєдєянкє, дрєжїнє. *Збїрник пєм'єтї укрєїнськєгє бїблїєгрєфє Фєдєрє Мєкєсїмєнкє ...* С. 140–145. С. 143.
43. Автєбїєгрєфїє Ф. П. Мєкєсїмєнкє (Автєгрєф) 1967 р. Архїв ЛНУ, спр. 9355 (1890) [Фєтєдєдєтєк]...
44. Дємбровськє Г. Вкєз. прєцєя. С. 5–12. С. 7.
45. Вєрбє І. В. Оглєблїн Олєксєндр Пєтрєвїч. *Єнцїклєпєдїє їстєрїї Укрєїнє*. Т. 7: Мї-О / Рєдкєл.: В. А. Смєлїй (гєлєвє) тє їн. НАН Укрєїнє. Їнстїтут їстєрїї Укрєїнє. К.: Нєукєвє думкє, 2010. 728 с. С. 92.
46. Оглєблїн А. П. Архїв Бєхмутськїх ї Торськїх сєлєянїх зєвєдєв. *Архївнє дєлє*. 1929. № 9–10.
47. Нєукєвє бїблїєтєкє їм. М. Мєкєсїмєвїчє. *Нєукєвї бїблїєтєкє Укрєїнє*. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/suak/corp.exe?C21COM=S&I21DBN=SUAK&P21DBN=SUAK&S21FMT=elib_all&S21ALL=%28<.>SG%3DNRLU0001059<.>%29&FT_REQUEST=&FT_PREFIX=&Z21ID=&S21STN=1&S21SRW=nz&S21REF=10&S21CNR=20 (Дєтє зєврєнєнєя: 26.04.2019).
48. Автєбїєгрєфїє Ф. П. Мєкєсїмєнкє (Автєгрєф) 1967 р. Архїв ЛНУ, спр. 9355 (1890) [Фєтєдєдєтєк]. *Збїрник пєм'єтї укрєїнськєгє бїблїєгрєфє Фєдєрє Мєкєсїмєнкє ...*
49. Осьнєвнї дєтє жїттьє тє дїєлїнєстї Ф. П. Мєкєсїмєнкє. *Збїрник пєм'єтї укрєїнськєгє бїблїєгрєфє Фєдєрє Мєкєсїмєнкє ...* С. 182.
50. Дємбровськє Г. Вкєз. прєцєя. С. 5–12. С. 7.
51. Пєнтєлєєвє Г. Я мєлє вєлїкє щєстєя прєцєвєтї з Ф. П. Мєкєсїмєнкєм. *Збїрник пєм'єтї укрєїнськєгє бїблїєгрєфє Фєдєрє Мєкєсїмєнкє ...* С. 146–

151. С. 146–147.
52. Гордій М. Вказ. праця. С. 146–147.
53. Талантова Г. Вказ. праця. С. 164.
54. Сторожук А. Н., Татаринів С. І., Захарова Н. А., Костенко Е. Г. Вказ. праця. С. 28, 60.

УДК 902.2:553.577:908(477.68)

Євсеєнко С. А.

НЕОЛІТИЧНА КРЕМНЕВА МАЙСТЕРНЯ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОГО СЕЛИЩА ЯМПІЛЬ (ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ)

Подінців'я Донбасу здавна приваблювало археологів, обдаровуючи за нелегку працю видатними знахідками. Це стосується і найстарішого на території Лиманського і Бахмутського районів населеного пункту – селища Ямпіль. Метою цієї розвідки став саме процес дослідження археологічної складової історії цього селища. На його сучасній території С.С. Березанська, В.О. Городцов, А.О. Моруженко, О.П. Рудаков, М.В. Сібільов, С.Й. Татаринів, Т.О. Шаповалов та інші розкопували, розвідували та вивчали різні археологічні пам'ятки, такі як: неолітичні поселення, поселення дніпро-донської, зрубної, бондарихинської культур, киммерійців, хазарів та ін.. [1].

На цій території Подінців'я першим про знаходження міст видобутку кремня давніми людьми згадує директор Ізюмського краєзнавчого музею М. В. Сібільов ще в 20-ті роки ХХ ст. Він писав : «Кремневих копей, как таковых, я не находил, но места, откуда первобытные люди брали кремь для выделки орудий, известны. Это, например, урочище «Верхний Степок», открытое еще проф. Городцовым, вершина горы Кремьянца (Кременца) над Изюмом, и горный кряж у сл. Яремовки и хут. Закотного. Там среди бесчисленных желваков часто встречаются нуклеусы, отбойники, всевозможные орудия и бесчисленные отбросы производства» [2, с. 8].

В 1989 р. С.М. Дегерменджі обстежив виробки в скельному ґрунті, де давніми людьми добувався кремій поблизу с. Закітне Лиманського району [3, с. 15].

На території сучасного селища Ямпіль більше десятка неолітичних, енеолітичних та середньовічних археологічних пам'яток, серед яких – відкрита майстерня з обробки кременя, в якій виготовляли різноманітні знаряддя праці та мисливства, розташована в с. Іллічівка [4, с. 15].

Відкриття та спроби вивчення майстерні почалися зовсім недавно. Навесні 2017 р. під час огляду площ розчищених від чагарників та проораних і засіяних культурними рослинами (соняшником), разом із магістрантом нашого вишу М. В. Меценком ми знайшли кілька кременевих конкрецій, нуклеусів, відщепів, сколів та фрагментів кераміки на невеликій території. Там же було знайдено кременевий нуклеус кремового кольору розміром 152 мм. (Іл. 1). Це 2.6 км від східної околиці сучасного селища Ямпіль на південний захід, між Чорним (Сухим Жеребцем) та лівим берегом Сіверського Дінця на полі між

**Іл. 1. Кремневий нуклеус.
Знахідки 2017 р.**

сосновим та змішаним лісом. І всього в 250 – 300 м. на південний захід від археологічної пам'ятки «Усове озеро».

Проведене влітку того ж року ретельне обстеження підтвердило наші припущення щодо відкриття нами кременевої майстерні. Всього було знайдено 37 кременевих конкрецій.

Так, протягом літнього польового сезону 2017 р. піднято 37 кременевих конкрецій, серед яких унікальний біфальний нуклеус розміром 152 мм. із чотирнадцятьма слідами вертикальних відщепів. Це 5 трикутних відщепів і 9 відколотих пластин різних розмірів із ретушшю з обох ріжучих кромки. Знайдений тоді матеріал можна класифікувати так:

- нуклеусів – 3;
- недооброблена конкреція – 1;
- великих відщепів з ретушшю – 9;
- всього відщепів середньої величини і дрібних – 19;
- трикутних відщепів з ретушшю – 5;
- патинованих частково або повністю – 17.

Проведені обстеження методом підйому матеріалу на території майстерні влітку 2018 р. не тільки підтвердили наші попередні припущення, а й надали можливість конкретно локалізувати місце її знаходження. На цей раз поле було тільки прокультивовано і на значно меншій території посаджено кукурудзу.

Всього було зібрано 134 конкреції, серед яких скребок і відбійник (Іл. 2), трикутні та чотириохкутні відщепи, вертикальні сколи з ретушшю (Іл. 3) – вкладиші до ножів та серпів та інше. Зібрано близько 100 дрібних мікролітичних сколів – ретуші.

**Іл. 2. Кремневі скребок і відбійник.
Знахідки 2017 р.**

Іл. 3. Знахідки 2018 р.

Знайдений матеріал в 2018 році можна класифікувати так:

- нуклеусів – 3;
- недооброблених конкрецій – 2
- скребок – 1;

- відбійник – 1;
- великих відщепів – 19;
- відщепів середніх розмірів і дрібних – 20, із яких ретушованих – 12;
- вертикальних відщепів – 26, із яких ретушованих – 17;
- патинованих відщепів частково або повністю – 54.

Протягом літнього польового сезону вже цього, 2019, року зібрано 104 фрагменти кременевих виробів і 51 фрагмент зрубної, бондарихінської, античної та середньовічної кераміки після культивації залишків кукурудзини минулого року та цьогорічної посадки. Серед них: 6 вертикальних відщепів та декілька трикутних сколів (Іл. 4), кременева сокира, 5 наконечників на списи і кременева проколка (Іл. 5).

Іл. 4. Кременеві знахідки 2019 р.

Іл. 5. Кременеві знахідки 2019 р.

Усього за цей час зібрано 235 кременевих конкрецій і близько 150 дрібних мікролітичних сколів – ретуші. Частина знайденого кременю експонується на виставці, розташованій у приміщенні Горлівського інституту іноземних мов.

Окрім того, на території кременевої майстерні знайдена відносно невелика кількість, порівняно з кременевими, фрагментів кераміки, серед яких є, в тому числі, і орнаментована, яка теж дозволяє нам простежити час існування відкритої археологічної пам'ятки в історичному просторі.

Узагальнюючи зазначене вище, можна зробити висновок, що задля більш точного визначення як стратиграфії відкритого археологічного пам'ятника, так і хронологічних меж його існування, необхідно продовжити його вивчення, в чому можуть допомогти подальші дослідження на території Донецького Подінців'я.

РЕЗЮМЕ

У статті автор описує відкриту й досліджену ним методом підйому матеріалу кременеву майстерню на території сучасного селища Ямпіль. Дає характеристику знайденим конкреціям та кременевим знаряддям праці первісних людей.

Ключові слова: неоліт, енеоліт, Ямпіль, Сіверський Донець, Сухий

Жеребець, кременева майстерня, креміль, нуклеус, конкреція, сколи, відщепи, ретуш, фрагменти кераміки.

RESUME

In this article, the author describes the flint workshop (the territory of the present-day settlement Yampil) which was discovered and investigated by him with the method of material lifting. He gives the characterization of the found concretions and flint tools of primitive people.

Keywords: Neolithic, Eneolithic, Yampil, Siversky Dinets, Dry Zherebets, flint workshop, flint, nucleus, concretion, cleavages, splits, retouch, ceramic fragments.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Березанська С.С. Усово озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. // С.С. Березанская. – К. : Наукова думка, 1990; Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 году. / В.А. Городцов. – Харьков: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1908; Моруженко А.А. Исследования в Харьковской и Донецкой областях / А.А. Моруженко // Археологические открытия. 1974. – М., 1975; Шаповалов Т.А., Рудаков А.П. Поселение «Усово озеро» на Северском Донце / Т.А. Шаповалов, А.П. Рудаков // Археологические открытия. 1973. – М., 1974; Сибилев Н.В. Археологические разведки в бассейне Донца в 1920 – 1926 гг. / Н. В. Сибилев. // Древности Изюмщины. Вып. 2. – Изюм, 1926; Сибільов М.В. Підсумки досліджень палеолітичних і неолітичних стоянок басейну річки Дінця / М.В. Сибільов. // Наукові записки інституту історії та археології України. Кн. 2 – К., 1946; Татаринів С.І., Литвиненко М.А. Хазари на реке Донец в Донбассе (VII–IX вв.) / С.І. Татаринів, М. А. Литвиненко, 2015.
2. Сибилев Н.В. Археологические разведки в бассейне Донца в 1920 – 1926 гг. / Н.В. Сибилев. // Древности Изюмщины. Вып. 2. – Изюм, 1926. – С. 8.
3. Археологічні пам'ятки Середнього Подінців'я (Донецька область) доби каменю, бронзи та сеоєднєвїччя: стоянки, майстерні, поселення // Донеччина: природа, люди, культура. №1. Краматорськ, 2017. – С. 15.
4. Там само. – С. 15.

УДК 94 (477):355.4«1855»

Задунайський В. В.

ВІКОВИЙ СКЛАД УРЯДНИКІВ АЗОВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА ПІД ЧАС КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ (ЗА РЕЄСТРОМ 1855 р.)

В історії Донеччини важливе місце займає Азовське козацьке військо, яке було розташоване на північному узбережжі Азовського моря неподалік м. Маріуполя (в межах сучасного Мангушського і Нікольського районів

Донецької області). У цьому регіоні воно було останнім українським козацьким формуванням, яке проіснувало тут з 1832 – до 1865/1866 рр. Упродовж своєї короткої історії згадане козацтво було залучене царатом до трьох воєн. Серед яких найдовшою стала Кавказька війна, під час якої відбулася й Кримська війна. Зрозуміло, що за таких обставин Азовське військо виставило тоді найбільшу кількість козаків.

Серед різноманітних аспектів участі азовських козаків у бойових діях певної уваги заслуговує й віковий стан командування відповідних козацьких підрозділів і частин. Завдяки цьому ми матимемо повніше уявлення про обставини військово-козацького буття. При цьому, стане зрозумілішою специфіка та тривалість військової служби, яка за критичних обставин не тільки була небезпечною й тяжкою, але й лягала на плечі козаків різного віку. Доречним буде наголосити на тому, що серед козацького командного складу певний вік часто був запорукою й бойового досвіду та авторитету у відповідному середовищі. Все це вповні стосується й урядників Азовського козацького війська.

За таких обставин видається цілком доречним проаналізувати віковий склад урядників Азовського козацтва саме під час Кримської війни, бо тоді згадане формування виставило на бойові позиції максимальну кількість своїх воїнів, а тому й кількість урядників була відповідною. Тобто, дослідження матиме належну репрезентативність (зможе охопити найбільшу кількість козаків, що належали до цієї категорії командного складу згаданого формування).

Доводиться визнати, що, попри актуальність, зазначена проблематика досі вповні не розроблена в історіографії. Першу спробу подати короткий огляд історії Азовського козацтва зробив на початку ХХ ст. А. Гаденко [1]. Ця робота поєднує наукове дослідження з оповіданнями колишніх азовських козаків. Серед сучасних дослідників варто відзначити Л. Маленко, яка розглянула основні етапи становлення та розвитку Азовського козацького війська і приділила увагу його отаману-засновнику Йосипу Гладкому [2]. Відзначу й значний обсяг документів з історії цього утворення, опублікований нею у відповідній частині монографії [3]. Цікавий огляд історії Азовського війська у контексті тогочасної політики Російської імперії стосовно козацьких формувань подає і О. Бачинська [4]. Автор статті теж приділив увагу окремим аспектам військової історії Азовського козацького війська та особливостям його залучення до реалізації політики колонізації Північного Кавказу [5].

За таких обставин спроба аналізу вікового складу урядників Азовського козацтва за часів Кримської війни є вповні актуальною, що й визначило слушність представленої розробки та визначило її мету.

Джерельну основу пропонованої статті становитиме реєстр урядників Азовського козацького війська на грудень 1855 р., опублікований у відповідній збірці документів Л. Маленко [6].

Почну з короткого пояснення контексту військових дій, який призвів до значного залучення всіх дієздатних азовських козаків до несення відповідної служби. Так, на початку російсько-турецького збройного протистояння в

1853 р. російський флот і армія завдали відчутних поразок противнику. У критичній ситуації для Турецької імперії, з огляду на власні стратегічні пріоритети, до війни залучилися війська Французької і Британської імперій та Сардинського королівства [7]. Маючи перевагу у флоті, вони перенесли бойові дії на терени Російської імперії. В ході війни союзні війська стали загрожувати не тільки основному російському угрупованню в Криму, але й портам та поселенням на узбережжях Азовського і Чорного морів.

Така ситуація призвела до максимального залучення до оборони узбережжя усіх козацьких військ, які розташовувалися неподалік. Йдеться про Дунайське, Азовське, Донське і Чорноморське козацтва. До речі, серед них 3 були українськими, а Військо Донське мало у своєму складі значну частину нащадків запорожців та слобідських козаків.

Власне Азовське козацтво з початком активних зіткнень на згаданому театрі бойових дій у військовому відношенні було підпорядковане Отаману Війська Донського. Основним завданням азовців стала оборона північного узбережжя Азовського моря, у тому числі й власної військової території. Серед успіхів козацької оборони згадаю зрив спроби противника провести десантування поблизу Петровського посаду (в межах військових земель Азовського козацтва) [8]. Поряд із цим, на початку бойових дій мало місце й використання азовської козацької гребної флотилії для оборони підходів до Ростова-на-Дону.

Для виконання зазначених завдань азовських козаків було максимально мобілізовано до відповідних загонів. У підсумку на січень 1956 р. Азовське військо виставило на фронті практично усіх боєздатних чоловіків – 1.926 бійців [9]. Серед яких, окрім козаків, було багато й урядників. Підкреслю, що на цей час загальна чисельність усього козацького населення (чоловічої та жіночої статі) у межах війська становила 9.829 осіб [10]. Наведені факти засвідчують, що азовські козаки дійсно максимально залучилися до Кримської війни і винесли на своїх плечах усі її тяготи.

Далі перейду до безпосереднього аналізу вікового складу урядників Азовського козацтва. Почну із визначення загальної кількості та процентного співвідношення. Так, у реєстрі урядників Азовського козацького війська на грудень 1855 р. рахувалося 109 чоловік [11]. Серед них значилося й 5 урядників, які нещодавно вмерли. Тобто, на час складання реєстру у строю перебувало 104 урядники. Від загальної кількості мобілізованих азовців (козаків, підстаршин і старшин) вони становили майже 6 %. Якщо йдеться про вік урядників Азовського козацького війська, то він коливався від 18 – до 61 року. При цьому, 18-річний був лише один урядник Кирило Барахович (із дворян), який рахувався у військовій службі з 14-річного віку [12]. Його було призначено на козацьку службу за імператорським наказом і на неї він ще не прибув. До речі, другим серед наймолодших урядників, був Трифон Смирний, який походив з азовських козаків і тільки 6 грудня 1855 р. отримав чин урядника (перебував на службі з 17-річного віку) [13]. Цей урядник, мабуть, був письменним, що сприяло його ранньому залученню до військової служби й досить швидкому отриманню підвищення. Проте, найважливішим тут все ж

виявився факт початку Кримської війни.

Якщо йдеться про найстарішого урядника, що мав вік 61 рік, то це був Герасим Чернов (із вихідців з Турції), який поступив на службу до Азовського козацького війська лише у 1842 р. [14]. До речі, одночасно із вступом на козацьку службу він отримав і чин урядника. Припускаю, що цей чоловік раніше міг належати до «некрасівських» козаків, або росіян-старообрядців (втекли на придунайські землі від репресій царату), що частково долучилися до Азовського козацтва з кінця 30-х років XIX ст.

За винятком згаданих трьох осіб, інші урядники мали вік від 21 року і до 60 років. Підкреслю, що за тогочасними нормами, як правило, козаки починали військову службу з 21-річного віку. Для зручності усіх інших урядників Азовського козацтва поділено на 4 вікові групи, кожна з яких мала межі у 10 років:

- I група у віці від 21 – до 30 років;
- II група від 31 – до 40 років;
- III групу становлять козаки віком від 41 – до 50 років;
- IV група від 51 – до 60 років.

Після огляду реєстру за грудень 1855 р. виявлено таке співвідношення кількості урядників:

- До I групи увійшло 52 козаки;
- До II групи потрапило 34 козаки;
- До III групи входило 12 козаків;
- До IV групи увійшло 3 козаки.

Наведені вище цифри свідчать про те, що рівно половину усіх урядників Азовського козацького війська становили козаки віком від 21 – до 30 років. Майже 34 % урядників становили ті, котрим було від 31 – до 40 років. Урядників у віці від 41 – до 50 років було майже 12 %. Вік від 51 – до 60 років мало лише 3 урядника (1 – 51 рік і 2 – 54 роки).

Якщо взяти до уваги бойовий і загальний військовий досвід служби згаданих вікових груп урядників, то найбільшим він був саме у 3 і 4-ої групи. Так, колишні задунайські козаки Петро Кравченко (вік 54 роки) та Віктор Задунайський (вік 44 роки) мали за плечима величезний бойовий досвід [15]. Перший віддав службі 27 років (останні 15 у чині урядника), а другий – майже 20 років (останні 10 був урядником). Припускаю, що вони й до вступу в Азовське козацьке військо брали участь у військових діях за Дунаєм або в інших регіонах.

Досить значним військовим досвідом володіли й урядники, вік яких був старший 30 років. Згадаю лише двох найзаслуженіших: Іосифа Підгурського (вік 39 років) та Федора Солонського (вік 34 роки) [16]. Особливо відзначу першого, який був вихідцем із бувших задунайських козаків і з 1828 р. ніс службу в Азовському козацькому війську (до його утворення в Дунайському полку), а останні 12 років був урядником. Другий, мабуть, походив з приписаних до Азовського козацтва місцевих мешканців, але активно залучився до військової служби (у віці 19 років) і останні 14 років був урядником.

Натомість, значна частина козаків, що належали до I вікової групи належного бойового і службового досвіду ще не мала. Банальною причиною цього був їх молодий вік. Особливо це стосується наймолодших урядників віком до 23 років. Таких було 17, а разом із двома наймолодшими (18 і 19-річними) їх нараховувалося 19, що становило майже 18 % від загалу. Припускаю, що їх бойовий досвід і командний авторитет був не найвищим. До речі, згадані раніше урядники 3 і 4 групи часто мали за плечима більше років військової служби, ніж молоді урядники років життя.

Підсумовуючи представлений огляд вікового складу урядників Азовського козацтва на 1855 р., варто зазначити наступне:

- З огляду на специфіку військової служби азовських козаків кількість урядників від загалу мобілізованих козаків була невисокою і становила майже 6 %.
- Вік урядників коливався від 18 – до 61 року.
- Найбільше було урядників у віці від 21 – до 30 років (майже 50 % від загалу).
- Значний військовий досвід, вочевидь, мали урядники старші 30-річного віку.

Отже, в роки Кримської війни через потребу максимальної мобілізації козаків зростає й кількість урядників Азовського війська. На кінець 1855 р. у бойових діях брало участь 109 урядників (5 з них під час укладання реєстру померло). Військові тяготи несли урядники у віці до 61 року, а наймолодшим був 18-річний молодик дворянського походження, який єдиний не перебував на військовій службі. За реєстром найбільше серед урядників було осіб у віці до 30 років – майже половина. Урядники у віці від 31 – до 40 років становили близько 34% від загалу і разом із представниками старшого віку відрізнялися багатим бойовим досвідом. Віковий склад урядників Азовського козацького війська свідчить про здатність козаків навіть у поважному віці належним чином виконувати обов'язки молодших командирів. Значна кількість молодих урядників попри певні недоліки, саме в ході Кримської війни й набували необхідний бойовий досвід.

РЕЗЮМЕ

У статті аналізується віковий склад урядників Азовського козацького війська під час Кримської війни 1853–1856 рр. Використано реєстр урядників за грудень 1855 р. Урядників було 109, що становило 6% від загалу воїнів. Вік урядників коливався від 18 – до 61 року. Майже половину становили воїни у віці від 21 – до 30 років. Найбільший військовий досвід мали урядники, яким було понад 30 років. Загрози війни призвели до максимальної мобілізації козаків, урядників і офіцерів Азовського козацького війська.

Ключові слова: Азовське козацьке військо, Кримська війна 1853–1856 рр., урядники, козаки, офіцери, бойовий досвід.

SUMMARY

The article analyzes the age composition of sergeants of the Azov Cossack

army during the Crimean War of 1853-1856. The register of sergeants for December 1855 was used. There were 109 of them, which amounted to 6% of the mass of the Cossacks. The age of sergeants ranged from 18 – to 61 years. Nearly half were warriors between the ages of 21 – and 30 years. The sergeants over 30 years old had the largest military experience. Threats of war led to maximum mobilization of the Cossacks, sergeants and officers of the Azov Cossack army.

Keywords: Azov Cossack army, Crimean War of 1853-1856, sergeants, Cossacks, officers, military experience.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гаденко А.П. Азовское казачье войско (1830–1865 г.). Кашира: Типография В.А.Третьякова, 1912. – 53 с.
2. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828–1866). – Запоріжжя: ВАТ «Мотор Січ», 2000. – С. 1 – 162; Ї ж: Йосип Гладкий та Окреме Запорозьке (азовське) козацьке військо в матеріалах і документах. Запоріжжя: Мотор-Січ, 2010. – 195 с.
3. Джерела до історії Азовського козацького війська / Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828–1866). – С. 163–479.
4. Бачинська О.А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 303-362.
5. Задунайський В. Становлення української піхоти в Чорноморському та Азовському козацьких військах (кінець XVIII – 60 рр. XIX ст.) // Схід. – 2010. – № 4. – С. 80 – 83; Його ж. Азовське козацьке військо – осередок українських військово-морських формувань (1832–1865 рр.) // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 27. Ч. 1. – Луганськ, 2010. – С. 77–83; Його ж. Останнє переселення Азовських «козаків-охотників» на Кубань в 1865–1866 рр.: людський вимір // Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки / Гол. ред. В.П.Шевченко. – 2011. – № 2. – С. 176–181; Його ж. Участь Азовського козацького війська в організації переселення мешканців Лівобережної України на Кавказ в 60-ті рр. XIX ст. / Україна у світовому історичному просторі: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, під заг.ред. К.В. Балабанова. – Маріуполь: МДУ, 2016. – С. 34–37; Задунайський В., Задунайський Д. Військова структура Азовського і Чорноморського козацьких військ: спільні й відмінні риси / Україна у світовому історичному просторі: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, під заг.ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь: МДУ, 2016. – С. 37–40; Задунайський В., Задунайський Д. Азовське, Дунайське та Кубанське козацтва: спільні й відмінні риси окремих аспектів військової системи / Україна у світовому історичному просторі: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, під заг.ред. К.В. Балабанова. – Маріуполь: МДУ, 2017. – С. 9–14; Задунайський В. Соціальне походження командного

- складу Азовського козацького війська (на прикладі реєстру урядників за 1855 р.) / Грані історії: зб. Наук. Праць. Спеціальний випуск – матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2018». – Словянськ, 2018. – Вип. 1(9). – С. 34–37.
6. Джерела до історії Азовського козацького війська. – С. 253–263.
 7. Тарле Е.В. Крымская война. В 2-х т. Доступно: <http://militera.lib.ru/h/tarle3/10.html>.
 8. Маленко Л. Азовське козацьке військо. – С. 77.
 9. Там само.
 10. Там само. – С. 85.
 11. Джерела до історії Азовського козацького війська. – С. 253–263.
 12. Там само. – С. 262.
 13. Там само. – С. 263.
 14. Там само. – С. 254.
 15. Там само. – С. 254–255.
 16. Там само. – С. 254.

УДК 929 Вальх:[59:069](477)

Корнацький І. А.

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ Б.С. ВАЛЬХА

Життєвий шлях і науковий доробок Бориса Вальха (1876–1942), одного з провідних зоологів, які працювали на теренах Східної України в першій половині ХХ століття, неодноразово ставали предметом біографічних та наукознавчих досліджень [1; 2; 3]. Особлива увага краєзнавців та музеєзнавців регіону до цієї видатної постаті зумовлена тим, що саме Б. Вальх був першим керівником заснованого в 1923 році в Бахмуті окружного музею й доклав чимало зусиль до формування його колекції.

Важливими джерелами для вивчення наукової біографії вченого є його друковані праці, зібрані ним природничі колекції, що зберігаються в музейних установах України та близького зарубіжжя, а також усні спогади родичів Б. Вальха, насамперед онуки – Олімпіади Грищенко, яка мешкає в с. Парасковіївка Бахмутського району Донецької області.

Але суттєвою прогалиною в джерельній базі досліджень досі була відсутність письмових джерел особистого походження (спогадів, листів, щоденників), частина з яких загинула в роки воєнних лихоліть, інші зберігаються в нащадків родини поза межами України й поки що недоступні для дослідників.

Частково заповнюють цю прогалину документи, передані у 2018 році онукою Б. Вальха, Олімпіадою Сергіївною Грищенко, до Бахмутського краєзнавчого музею, зокрема листи Бориса Вальха до сина Сергія, переписані у зошит Сергієм Вальхом на схилі життя, у 1977 році [4, арк. 1–14зв.].

Сергій Вальх (1905–1982) був продовжувачем справи батька і як лікар-

епідеміолог, і як зоолог-дослідник, збирач природничих колекцій, які також надходили до профільних музейних установ. Зацікавлення до природничих студій було спадковим у дворянській родині Вальхів і передалося онукові, Борису Вальху-молодшому (1937–2014), якому приділяється чимало уваги в листах його діда, датованих весною – літом 1941 року.

Серед п'яти збережених і скопійованих Сергієм Вальхом листів батька три написані з Іолотані в Туркменії, де Б. Вальх у 1937–1941 роках завідував тропічною протималарійною станцією (листи від 10 й 13 квітня та 12 травня), а два останні (від 6 червня й 2 липня) та недатований фрагмент листа надіслані з Артемівська (Бахмута), куди Вальх-старший повернувся на початку червня. Листи адресовані до Старобільська на Луганщині, де Сергій Вальх на той час мешкав із родиною та завідував, подібно до батька, протималарійною станцією.

Серед тем, яких торкається автор у листах з Туркменії, перше місце займають звичайні для радянських п'ятирічок побутові труднощі, дефіцит харчів (хліба, масла, цукру), товарів першої необхідності (білизни і взагалі мануфактури, гумового взуття тощо), черги за продуктами, що встановлювалися з ночі або й з вечора.

Вальхові, на той час уже літній і не досить здоровій людині, доводилося щодня обходити дві-три їдальні, щоб зібрати досить хліба собі й собаці, у вихідний день ходити на річку, щоб зварити обід, помитися й попраці білизну. Нестачу харчування частково компенсували продуктові посилки від рідних, мисливська й рибальська здобич [4, арк. 2–3зв.].

Навесні 1941 року Б. Вальх готувався до від'їзду й завершував свої справи в Іолотані: 11 травня звільнився з роботи на тропічній станції, поступово ліквідував мисливські припаси, повернув собаку колишньому власнику. Вільний час приділяв науковим екскурсіям та обробці зібраних матеріалів: «Кожної вільної хвилини йду на екскурсію, а повернувшись із занять, виробляю шкурки або заряджаю патрони, або консервую черепа й шкурки тощо». Готував зоологічні колекції до відправки на батьківщину: «Птахів загорнув і готовлю до відправки, але ящик доведеться переробляти» [4, арк. 3, 7, 8].

У листах Вальх-старший також обговорював із сином створення якогось «Музею краєзнавства» для чотирирічного онука. Основні матеріали для цього дидактичного «музею» були привезені дідом із Середньої Азії, а дещо передбачалося створювати на місці, наприклад, випилювати з фанери профілі куликів [4, арк. 8зв.]. Згадується у листуванні й наукова праця Сергія Вальха: замітки про комарів і «розпочаті крупні роботи».

Борис Вальх виїхав з Іолотані 28 травня й прибув до Артемівська 5 червня 1941 року. Одним із перших клопотів по приїзді було подання заяви на наукове полювання до Наркомзему УРСР, а після отримання дозволу він мав намір поїхати до сина у Старобільськ [4, арк. 9зв.]. Сліди такого клопотання збереглися також у Рукописному відділі НБУВ – за підтримкою Вальх звертався до Івана Підоплічка у листі від 12 червня. Запропонована програма досліджень мала бути досить широкою за географічним охопленням: верхів'я Орелі, Дніпровські плавні, південно-західні межі колишньої Катеринославської

губернії, зокрема Інгул та Інгулець [3, с. 92].

Але на заваді планам невтомного ентузіаста-дослідника стала війна нацистської Німеччини з СРСР, подих якої відчувається в останніх листах. Спочатку Вальх, як і багато радянських громадян, сподівався, що німців швидко відженуть на захід. Тим часом займався впорядкуванням своїх колекцій, серед яких знайшлися й Сергієві збори по комарах. Їх він обіцяв привезти до Старобільська, одночасно запитуючи в листі, чи отримав Сергій надіслані йому раніше південні анофелес (комарі роду *Anopheles*) [4, арк. 12зв.].

Цікавий за змістом недатований фрагмент листа, пов'язаний з очікуваною мобілізацією Сергія Вальха до Червоної армії та приїздом його дружини Поліни до матері в родове гніздо Вальхів – хутір Раківку (інші назви: Гори-Могили, Червоне Підгір'я), розташований недалеко від Бахмута [5, с. 2].

Побачити невістку приїхав до Раківки й старий Вальх, а на зворотному шляху скористався нагодою для збирання природних зразків: «Наступний зворотний поїзд був о 2 або й 3 годині ночі, так що сидіти вночі на роз'їзді не варто було, і я пішов на Раківку, тим більше, що прихопив із собою 7 мишоловок... У мишоловки на лузі спіймалась лише одна хатня миша, яку набив...». Поїздка до рідних місць потішила Вальха зустріччю з українською природою, якої він не бачив кілька останніх років [4, арк. 13-13зв.].

Розгортання військових подій, що восени 1941 року охопили й Бахмут разом з усією Донеччиною, залишало дедалі менше часу й місця для улюблених наукових занять. 25 серпня 1941 року Б. Вальх став до праці черговим лікарем у Другій Артемівській лікарні, а 12 квітня наступного року помер на своєму робочому місці в окупованому нацистами Бахмуті – Артемівську, й був похований у дворі лікарні.

Невідомі раніше листи Бориса Вальха до сина Сергія свідчать про складні умови життя видатного зоолога-дослідника в його останні роки, розкривають коло його наукових зацікавлень і широкі дослідницькі плани, реалізації яких зашкодила війна. Продовження й розширення біографічних студій можливе на підставі аналізу мемуарів сучасників, документації установ і організацій, з якими співпрацював або листувався вчений, а також поглибленого вивчення матеріалів родинного архіву, які на сьогодні далеко не повністю доступні для дослідників.

РЕЗЮМЕ

Борис Вальх (1876–1942) був одним із провідних зоологів, які працювали на Сході України в першій половині ХХ століття, і засновником окружного музею в Бахмуті на Донеччині. Його листи до сина свідчать про важкі умови життя вченого в його останні роки, розкривають коло його наукових інтересів та широкі дослідницькі плани, зруйновані Другою світовою війною.

Ключові слова: Борис Вальх, Бахмут, листи, музей, зоологічні колекції.

SUMMARY

Boris Walkh (1876–1942) was one of the leading zoologists who worked in Eastern Ukraine in the first half of 20th century, and the founder of the Regional

Museum in Bakhmut, Donetsk region. His letters to his son testify the difficult living conditions of the scientist in his last years of life; reveal the range of his scientific interests and broad research plans ruined by World War II.

Keywords: Boris Walkh, Bakhmut, letters, museum, zoological collections.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Борейко В. Е. Вальх Борис Сергеевич (27.11.1876–12.04.1942) / В. Е. Борейко // Словарь деятелей охраны природы. – М. : Центр охраны дикой природы, 2001. – С. 46–48.
2. Шакула О.А. До ювілею зоолога і лікаря-епідеміолога Бориса Сергійовича Вальха / Шакула О.А., Сіренко В.О. // Птахи степового Подніпров'я: минуле, сучасне, майбутнє: (матеріали Перших Вальхівських читань). – Дніпропетровськ, 2007. – С. 4–7.
3. Загороднюк І. Борис Вальх та розвиток зоології й музеології на сході України / І. Загороднюк, В. Пархоменко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: біологія, 31. – Харків, 2018. – С. 72–98.
4. Бахмутський краєзнавчий музей, Відділ фондів. Інв. № КП-13933/ДС2392
5. Корнацкий И. Из глубины двадцатых... / И. Корнацкий // Вперед-плюс (газета). – Артемовск, 2003. – № 57. – С. 2.

УДК 930.1:94(477.54) «1941/1945»

Скрипниченко Ю.Ф.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ОСТАРБАЙТЕРІВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЧЕРЕЗ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ім. М. Ф. СУМЦОВА

Сьогодні українські музеї є місцем, де не тільки розкривається, але і відроджується історична пам'ять про минуле нашого народу, зокрема пам'ять про події нацистського окупаційного режиму на Харківщині в роки Другої світової війни.

Актуальність цього дослідження полягає, по-перше, у використанні документів Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова, що дає можливість заповнити значні прогалини в історичній науці; по-друге, у необхідності відродити й примножити історичну пам'ять про остарбайтерів у роки Другої світової війни.

Для реалізації поставленої мети були поставлені такі завдання:

- стисло охарактеризувати історіографію цього дослідження;
- систематизувати матеріали історичного музею ім. М. Ф. Сумцова, що стосуються історії остарбайтерства, історії примусових робітників на Харківщині;
- на основі дослідження зробити висновок про те, що документи історичного музею сприяють відродженню й примноженню історичної пам'яті про остарбайтерів, які, з огляду на різні життєві негаразди (у переважній

більшості випадків не від них залежні), були вивезені окупантами до гітлерівської Німеччини на важкі примусові роботи.

У радянській історіографії джерельна база з теми нашого дослідження є досить малочисельною. Після проголошення незалежності і до сьогоднішніх історичній науці написано чимало наукових досліджень з цієї тематики. Значним внеском у розробку цієї теми можна вважати як загальнонаукові праці М.В. Ковалю [1], О. Потильчака [2], О. Субтельного [3], В.А. Смолія [4], С.Д. Гальчака [5], В.І. Кучера [6], так і праці регіонального характеру А.В. Скоробагатова [7], Г. Г. Грінченко [8], О.В. Дьякової [9], А.В. Мелякова [10]. Однак, ці вчені в своїх наукових працях з метою всебічного дослідження теми хоча й використовували дані історичних музеїв, водночас мусимо констатувати, що це було зроблено частково, а отже, потребує подальшої роботи й осмислення.

У дослідженні історичної пам'яті оstarбайтерства в роки Другої світової війни важливе місце належить документам, які зберігаються в фондах Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова, а саме:

1. матеріали німецького окупаційного режиму. Про буденне життя німецького окупаційного режиму в Харкові дізнаємося з щоденника німецького офіцера і солдата [11;12];
2. матеріали нацистського «нового порядку». Жорстокість по відношенню до місцевого населення, про голод (кількість померлих від голоду), про холод та інші нелюдські поневіряння цивільного населення розповідають матеріали цих фондів [13;14];
3. матеріали, присвячені особливостям вербувально-агітаційної кампанії з метою залучення цивільного населення на різні роботи в промислові, сільськогосподарські окупаційні підприємства Харківщини і добровільно-примусового вивезення громадян міста і області до нацистської Німеччини з метою використання їхньої дармової робочої сили на мілітаристські потреби Вермахту [15–18];
4. матеріали, присвячені вивезенню цивільного населення: медична комісія (умови проходження медичної комісії, пільги, які надавалися особам, які від'їжджали до Німеччини); транспортування (умови відправки оstarбайтерів з Харкова та інших залізничних вокзалів області до Німеччини, харчування, умови перебування під час руху в потягах, правила поведінки під час руху, на пересильних пунктах до Третього рейху [19;20];
5. матеріали, присвячені перебуванню (підневільна праця, повсякденне життя: умови праці, відпочинку, побуту (проживання в бараках, одяг, взуття, харчування працюючих), спілкування між самими примусовими робітниками і німецькими господарями, простими німцями, листування з родичами, друзями, знайомими по батьківщині) оstarбайтерів в німецькій неволі [21;22];
6. матеріали, що висвітлюють процес репатріації колишніх оstarбайтерів на батьківщину (умови повернення цієї категорії осіб з Німеччини додому, пересильні пункти, не чемне, а у більшості випадків вороже ставлення як

партійного керівництва, так і близьких, друзів, знайомих до так званих «ворогів народу» – «нацистських прибічників» (так у перші повоєнні роки називали остарбайтерів [23]).

Отже, використання документів Харківського історичного музею ім. М. В. Сумцова дає можливість комплексно розглянути не тільки історію остарбайтерства, алей історію примусових робітників на Харківщині в роки Другої світової війни. Перспективи подальшого дослідження цієї теми полягають у більш широкому використанні документів не тільки вітчизняних, а і зарубіжних архівів, не тільки документів історичного музею ім. М.В. Сумцова, але і матеріалів краєзнавчих музеїв Харківської області, спогадів як самих колишніх остарбайтерів, так і їхніх родичів про ті трагічні воєнні роки. Лише за таких умов історична пам'ять про остарбайтерів не тільки буде відроджена, а і примножена. Колишні примусові робітники Третього рейху не є зрадниками батьківщини. Вони є жертвами Другої світової війни.

РЕЗІЮМЕ

Стаття присвячена визначенню місця й значущості документів Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова в дослідженні історичної пам'яті про остарбайтерів в роки Другої світової війни. На основі фондів музею вдалося систематизувати документи затакими чинниками: німецький окупаційний режим, нацистський «новий порядок», вербувальна-агітаційна компанія; вивезення цивільного населення (медична комісія, транспортування до Третього рейху; перебування (підневільна праця, повсякденне життя) в німецькій неволі; репатріація колишніх остарбайтерів на батьківщину. На основі проведеного дослідження можна зробити висновок про те, що матеріали фондів Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова мають велике значення у справі відновлення історичної пам'яті про остарбайтерів Харківщини в роки Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, історична пам'ять, Третій рейх, окупаційний режим, біржа праці, вербувальна кампанія, остарбайтери, німецька неволя, репатріація, «зрадники батьківщини», жертви Другої світової війни.

SAMMARY

The article is devoted to the documents of the Kharkiv Historical Museum named after Sumtsov M. F. on the historical memory about the Ostarbeiters during World War II. On the basis of the museum's funds, it was possible to arrange the documents according to the following factors: German occupation regime, Nazi "new order", recruitment company; export of civilians (medical commission, transportation to the Third Reich; stay (slave labor, daily life) in German captivity; repatriation of former Ostarbeiters to their homeland. The conducted research proved that these materials are important in restoring the historical memory of the Kharkiv region at the war period.

Key words: World War II, historical memory, Third Reich, occupation regime, labor exchange, recruiting campaign, Ostarbeiter, German bondage, repatriation, «traitors to the homeland», victims of World War II.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення / М. В. Коваль. – К., 1994. – 57 с.
2. Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та остарбайтерів з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / О. Потильчак. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 49 с.
3. Субтельний Орест. Україна: Історія / О. Субтельний. – 3-те вид., перероб. і доп. – Київ: Либідь, 1993. – 720 с.
4. Смолій В. А. Україна в Другій світовій війни. Погляди з ХХІ ст. Історичні нариси. / В. А. Смолій. – К. : Вид-во «Наукова думка України», 2011. – Кн.2. – 943 с.
5. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С. Д. Гальчак. – Вінниця. 2003. – 344 с.
6. Кучер В. І. Україна 1941-1944: трагедія народу за фасадом Священної війни : [монографія] / В. І. Кучер, О. В. Потильчак. – К. : Білоцерківдрук, 2011. – 368 с.
7. Скоробагатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А. В. Скоробагатов. – Х.: 2004. – 368 с.
8. Грінченко Г. Г. Примус до праці: обриси зневолення. / Г. Г. Грінченко. Національна та історична пам'ять. Українські остарбайтери: доля і пам'ять. – Випуск 9. – К.: Д П. «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С.34–53.
9. Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали. Укладач О. В. Дьякова. – Х.: «Видавництво Сага», 2010. – 386 с.
10. Меляков А. Про можливості дослідження епістолярної спадщини українців – «остарбайтерів» (на матеріалах ДАХО) / А. Меляков // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. Даля, 2001. – С. 186–189.
11. Колекція Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова. № 11187. Щоденник німецького офіцера. 12арк.
12. Колекція Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова. № 25587. Щоденник німецького солдата. 34 арк.
13. Колекція Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова. ОФ – 24125. № 3300. Трупні колгоспників Аляб'єва Тимофія Ілліча и Сидорова Андрія Сидоровича повішаних гітлерівцями в одному з сіл Харківської області. 1941–43р.р. 1 арк.
14. Колекція Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова. ОФ – 24030. № 32119. Відомості про смертність населення міста Харкова від 3 вересня 1942 р. 1 арк.
15. Колекція Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова. НДФ № 8606. Листівка: Трудящі окупованих районів Харківщини. 2 арк.
16. Колекція Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова. НДФ

- № 1627. Лист до населення Харкова. 1 арк.
17. Колекція Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова. Д – 29176. Лист – відкритка до Котлярівської Ксенії – Харківська область, м. Валки, Валківська ім. Управа, вул. Богодухівська від 10 вересня 1942 року. 1 арк.
18. Колекція Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова. Д – 24319. Робоче посвідчення на Макаренко Олександра, 10.05. 1904 з Харкова. 11 лікарня від 13.11. 1941г., в Харкові видано. 1 арк.
19. Колекція Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова. НДФ № 135553. Київ. Відправка у Німеччину радянських жінок. 1941 р. 1 арк.
20. Колекція Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова. Д – 25877. № 57015. Довідка служби руху с. Харків пас., за № 283, від 1 березня 1943 р., видана начальником с. Харків пас. Тов. Петренко Н.Л. 1 арк.
21. Колекція Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова. Д – 29179 № 82321. Лист – відкритка із Німеччини. 1 арк.
22. Колекція Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова. Д – 29537. № 82334. Лист до сестри Лелечки від 19/ХІІ – 42 року. 1 арк.
23. Колекція Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова. НДФ № 13944. Зустріч з сестрою! 1 арк.

УДК 82'04(=411.21)(477.7)'13" (043.2)

Отземко О. В.

ПІВНІЧНЕ ПРИАЗОВ'Я В ЗАПИСКАХ ІБН БАТТУТИ

Північне Приазов'я з давніх-давен було місцем, де перетиналися численні шляхи з півночі на південь, зі сходу на захід і навпаки. Ця територія відображена на давніх картах і згадується у творах авторів різного походження з найдавніших часів. Найцікавішими з них, на нашу думку, є повідомлення самовидців – тих, хто за різних обставин їхав або певний час перебував у Північному Приазов'ї. Свідчення цих людей, часто туманні, відривчасті, неточні, водночас передають їх суб'єктивні враження (на рівні сподобалось – не сподобалось), а також сприйняття цього регіону ними як представниками певної культури.

Одним із таких авторів є відомий арабський мандрівник XIV ст. Ібн Баттута. Уривки з твору Ібн Баттути, який є достатньо точним літературним записом його спогадів про подорожі, почали публікуватися в перекладі російською з XIX ст. Найбільший уривок із описанням його подорожі до Золотої Орди в 1884 р. опубліковано В.Г. Тизенгаузенем. Докладний аналіз твору міститься в ґрунтовній праці І.Ю. Крачковського. Свідчення Ібн Баттути використані в дослідженнях Г.О. Федорова-Давидова, В.Л. Єгорова, Б. В. Черкаса тощо [1].

Середньовічна арабська географічна література відрізняється жанровим розмаїттям – від наукових географо-астрономічних творів, космографій і сухих путівників-довідників до белетристичних оповідань [2]. Одним із різновидів описово-географічних творів, які характеризуються надзвичайним багатством

матеріалу, є описання подорожей, які в арабському світі були дуже популярні. Починаючи з IX ст. вони еволюціонували від окремих згадок про країни та маршрути до розлогих оповідань очевидців – чиновників, паломників, учасників посольств, звичайних мандрівників [3]. Цей жанр арабської літератури виявився найбільш сталим і багаточисельним. Саме до нього належить твір Ібн Баттута «Подарунок тим, хто роздумує про дива міст та чуда мандрівок», який, за словами І.Ю. Крачковського, був «последним универсальным географом-практиком, не книжным компилятором, а путешественником с громадным районом посещенных стран» [4].

За більше ніж 25 років Ібн Баттута обійшов величезну територію від Танжеру в Північній Африці до Китаю. Нас цікавить його подорож до Золотої Орди, здійснена в першій половині 30-х років XIV ст. Н. Ібрагімов вважає, що з цієї подорожі почався новий етап мандрів Ібн Баттута, під час якого він постає перед нами вже не паломником, як у попередні роки, а спостережливим, уважним мандрівником, що прагнув побачити нові країни [5]. Записки дозволяють достатньо точно відтворити його шлях до Золотої Орди: Керч, до якої Ібн Баттута прибув на початку 1332 р. (дати у різних перекладах різняться), Кафа, Солдайя (Судак), Солхат (Крим), Азак (Азов) і далі на Північний Кавказ до ставки хана Узбека. Тож маршрут мандрівника пролягав через Північне Приазов'я [6].

Загалом Ібн Баттута три рази перетинав Приазов'я. Це були землі Золотої Орди, якими кочували половці, підкорені монголами. Записки Ібн Баттута не містять конкретних описань саме цієї території, але відбивають враження мандрівника від степу та кочового світу на шляху до Азова. Їх достовірність не ставиться дослідниками під сумнів, зокрема, Г.О. Федоров-Давидов вважає свідомства Ібн Баттута більш зваженими порівняно з іншими авторами [7].

Ібн Баттута повідомляє, що область, до якої він прибув називається Дешт-Кипчак і простирається на шість місяців шляху, три з яких – це землі султана (хана) Узбека. «Владения его обширны и города велики. В числе их: Кафа, Крым, Маджар, Азов, Судак, Харезм и столица его [султана], Сарай» [8]. Саме цими володіннями, зокрема, узбережжям Азовського моря, їхав мандрівник з Кафи до Азова в 1332 р. [9]. В.Л. Єгоров, спираючись на повідомлення Ібн Баттута та інших авторів, пише, що Золота Орда за хана Узбека поділялася на чотири улуси – Дешт-і-Кипчак, Крим, Сарай, Хорезм, які в свою чергу склалися з окремих областей. Б.В. Черкас намагається встановити кордони Кримського улусу, стверджуючи, що його територія виходила за межі півострова, простягаючись аж до Дону. Ібн Баттута, як і сторіччя тому В. Рубрук, дістався до Дону виключно по території володінь одного темника. Інакше б він відзначив зустріч з іншим еміром у своїх записках, на що завжди звертав особливу увагу, зокрема робив це, супроводжуючи одну з хатуней (дружин) хана Узбека в Константинополь. Після переправи через Дон він три дні їхав до Азова. Таким чином, землі улусу тягнулися від узбережжя Азовського моря доволі далеко на північ [10].

Характерним є описання Ібн Баттутою степу: «Степь эта зеленая, цветущая, [но] нет на ней ни дерева, ни горы, ни холма, ни подъема» [11].

Відзначимо також враження арабського мандрівника від зимової подорожі степом: «Я одел три шубы и две пары шаровар, из которых одна была с подбоем. На ногах у меня были шерстяная обувь, поверх ее обувь, подбитая холщевой материей, и сверх этого обувь из бургали, т. е. из лошадиной кожи, подбитой волчьей шкурой. Омывался я теплой водой, поблизости от огня, но [несмотря на то] не падало [ни одной] капли воды, которая не замерзала бы тотчас же. Когда я умывал лицо свое, то вода прикасалась к бороде моей и замерзала; я дотрагивался до нее, и с нее падало нечто вроде снега. Вода, которая текла из носу, замерзала на усах» [12].

Чимало уваги в записках Ібн Баттути приділено побуту, заняттям кочовиків, яких він називає або «кипчаки» або «торки». Автор особливо відзначає конярство, на якому зупиняється не один раз, описуючи великі масштаби розведення й торгівлі кіньми, а також жорстке покарання за крадіжку худоби, зокрема, коня – аж до страти. Подібні сюжети знаходимо в італійця Й. Барбаро [13]. Описання арби, на якій споруджується кибитка з повсті, вживання кумису, м'яса, просяної юшки також перекликаються з повідомленнями П. Карпіні та Й. Барбаро. Розлогі сюжети присвятив автор описанню прийомів у хана та емірів, жіночих нарядів і побуту заможних жінок [14].

Окремо відзначимо враження, що справила на автора монгольська орда: «Подошла ставка, которую они называют Урду (Орда) и мы увидели большой город, движущийся с своими жителями; в нем мечети и базары да дым от кухонь, взвивающийся по воздуху: они варят [пищу] во время самой езды своей и лошади везут арбы с ними». Знову ж таки знаходимо паралель в мемуарах Й. Барабаро, який сторіччям пізніше спостерігав таку ж саму картину в районі Азова: «...за исключением того, что их станы не окружены стенами, – они представляются [нам] огромнейшими и красивейшими городами» [15].

Таким чином, записки Ібн Баттути є надзвичайно цікавим джерелом для вивчення Північного Приазов'я часів Золотої Орди. Повідомлення автора дають можливість вивчити адміністративну приналежність зазначених земель, природні особливості краю, побут і заняття кочового населення. Але найважливішими, на наш погляд, є те, що записки передають з одного боку, погляд на кочовиків представника арабської культури, дуже уважного до мусульманських виявів місцевого життя, з іншого особисті враження автора від кочового світу в який він потрапив.

РЕЗЮМЕ

У статті зроблено спробу здійснити аналіз твору арабського мандрівника XIV ст. Ібн Баттути, який є літературним записом його спогадів. Показано інформаційні можливості для вивчення історії Північного Приазов'я часів панування Золотої Орди: адміністративна приналежність, побут, заняття населення. Відзначено збіг окремих сюжетів Ібн Баттути з повідомленнями інших мемуаристів, які в різні часи відвідали цей регіон.

Ключові слова: Ібн Баттута, Північне Приазов'я, описання подорожей.

SUMMARY

The article analyzes the work of the Arab traveler of 14th century, Ibn Battuti, which is a literary record of his memoirs. It is shown the information opportunities for studying the history of the Northern Azov region during the Golden Horde domination: administrative affiliation, every day life, and occupation of the population. It is noted the coincidence of some stories by Ibn Battuti with the reports from other memoirists who visited the region at various times.

Keywords: Ibn Battuta, Northern Azov Sea, travel descriptions, memoirs.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Санкт-Петербург: Изд. С.Г. Строганова, 1884. С. 278–314; Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. В 6 т. Т.4. Арабская географическая литература. Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1957. 920 с.; Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов: Археологические памятники. Москва: Изд. МГУ, 1966. 276 с.; Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва: Наука, 1985. 245 с.; Черкас Б.В. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII–XIV ст.) К.: Інститут історії України, 2014. 387 с.
2. Крачковский И.Ю. Згадана праця. С. 16–18.
3. Там само. С. 135–136.
4. Там само. С. 417.
5. Ибрагимов Н. Жизнь и путешествия Ибн Баттутты. *Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии*. М. : Наука, 1988. С. 19.
6. Из описания путешествий Ибн Баттутты. *Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Санкт-Петербург: Изд. С.Г. Строганова, 1884. С. 280–306.*
7. Федоров-Давыдов Г.А. Згадана праця. С. 195.
8. Из описания путешествий Ибн Баттутты. С. 280; 290.
9. Там само. С. 284.
10. Черкас Б.В. Згадана праця. С. 265–267.
11. Из описания путешествий Ибн Баттутты. С. 280.
12. Там само. С. 306.
13. Там само. С. 283; 286; Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в. / подгот. Е.Ч. Скржинская. Ленинград: Наука, 1971. С. 149.
14. Там само. С. 281–283; 288; 289; 300; 303; Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрика / под ред. Н.П. Шастиной. Москва: Гос. изд. геогр. лит., 1957. С.28, 36.; Барбаро и Контарини о России. С.144.
15. Из описания путешествий Ибн Баттутты. С.290; Барбаро и Контарини о России. С.148.

ІСТОРІОГРАФІЧНІ КОНТУРИ ДОНБАСУ

Локальний вимір історичних процесів дозволяє повніше відтворити минувшину. При цьому спрацьовує ефект лупи: так само, як її використання обмежує горизонт зображення, дозволяючи розгледіти деталі, історико-краєзнавчі студії сприяють уточненню уявлення не тільки про локальний об'єкт, а й про історичне явище в цілому. Тим більше, коли йдеться про минуле такого потужного індустріального регіону України, як Донбас. Історіографія його історії є порівняно молодого, але в ній чітко виділяються кілька етапів, на кожному з яких домінувала певна сукупність уявлень про регіон. Зміна дослідницьких уявлень про Донбас становить науковий інтерес з огляду на потреби подальшого опрацювання його історії.

До аналізу здобутків у вивченні минулого регіону звертаються практично всі зацікавлені у проблематиці дослідники. Найповніше сучасне узагальнення процесу дослідження історії Донбасу знаходимо у праці С. Кульчицького та Л. Якубової [1]. Проте знавці історії Донбасу зазвичай здійснюють предметний аналіз наявної літератури, виходячи з конкретних зацікавлень, через що історіографічна палітра набула фрагментарності. Метою даної розвідки є визначення характерних рис Донбасу, які формувалися на кожному з етапів його дослідження. В основу покладено історіографічні джерела великого формату: монографії, дисертації, автореферати.

Увага до Донбасу як окремого регіону простежується від початку 1920-х рр. Тогочасні дослідники – М. Слабченко, М. Яворський, О. Оглоблин та інші – під впливом піднесення загального інтересу до соціально-економічної історії в загальноукраїнському контексті привернули увагу до промисловості регіону у дореволюційну добу, формування робітництва, його етнічного складу, боротьби капіталів за український ринок тощо [2–4]. На зламі 1920-х – 1930-х рр. із запровадженням жорсткої цензури інтерес до історії Донбасу різко скоротився, про нього згадувалося винятково для ілюстрації «успіхів соціалістичного будівництва». Деякий час зберігалася історія фабрик і заводів, але зрештою було згорнуто і цей напрям.

Наступний етап вивчення історії Донбасу розпочався у 1950-х рр., коли з послабленням обмежень історичної науки до дослідницького поля повернулася економічна історія кінця ХІХ – початку ХХ ст. У цей час вийшла низка робіт з історії господарства, в яких помітне місце відводилося економіці Донецького регіону [5–7]. Радянські українські історики у загальноукраїнському контексті показали історію формування промисловості в Донбасі, розвиток сільського господарства, соціальні відносини, та чи не найбільше – історію робітництва, діяльність місцевих більшовицьких організацій [8; 9]. Наприкінці 1960-х – на початку 1980-х рр. з'явилися узагальнюючі праці, в яких була викладена радянська концепція історії Донецького регіону. Це відповідні томи проекту «Історія міст і сіл Української РСР» та «История рабочих Донбасса» [10–12].

В цілому радянський доробок щодо історії Донбасу доволі суперечливий:

з одного боку, було зібрано великий фактичний матеріал; з іншого – мала місце політико-ідеологічна зашореність, що зумовило штучне обмеження уявлення про Донбас як «всесоюзна кочегарку».

Історія Донбасу отримала імпульс на початку 1990-х рр. внаслідок кардинальних суспільно-політичних перетворень, зрушень в історичній свідомості суспільства, розширення доступу до архівосховищ, методологічних новацій, відкритості дослідницького простору. Історія Донбасу посіла певне місце в загальнонаціональному масштабі, зокрема в узагальнюючих працях, в яких задавалися нові світоглядні орієнтири. На хвилі піднесення інтересу до регіональних студій науковцями була підготовлена ціла низка праць, присвячених різним аспектам минулого Донбасу.

Системне дослідження процесу заселення та господарського освоєння регіону започаткував В. Пірко [13, 14]. Ретельне вивчення документальних, наративних і картографічних матеріалів дозволило простежити етапи залюднення території Донбасу протягом XVI–XVIII ст. і на цій основі зруйнувати цілий ряд міфів, зокрема стосовно часу заснування ряду населених пунктів, етнічного складу населення, питомої ваги українців, стосунків місцевого населення з Московською державою, Кримським ханством тощо. Під його керівництвом захищено кілька дисертацій, в яких досліджено різні аспекти освоєння Донбасу в зазначений період [15–17].

Нове прочитання здобула проблема соціально-економічного розвитку Донецького регіону у другій половині XIX – на початку XX ст. І. Довжук, А. Михненко, О. Щербініна показали вплив Донбасу на індустріальний розвиток Наддніпрянщини та Російської імперії від кінця XIX ст. [18–20]. Новими мотивами стало вивчення особливостей формування робітництва та діяльності підприємців, ролі іноземного капіталу у формуванні промисловості, розвитку добродійності. А. Маргулов дослідив урбанізаційні процеси у Донбасі протягом 1861–1917 рр., показавши особливості становлення соціальної інфраструктури міст, рівень медицини та освіти як важелів у формуванні міського способу життя [21].

Оскільки Донбас сформувався як поліетнічний регіон, увагу дослідників приваблюють етнічні процеси, а саме: походження етносів у Донбасі; законодавче підґрунтя їхнього існування в «новій батьківщині»; соціально-економічний розвиток етнічних меншин; особливості їхнього місцевого самоврядування; характерні риси культури, релігійних культів, традицій і звичаїв; взаємини з корінним населенням [22–25]. Всі дослідники наголошують на помітному позитивному впливі меншин на розвиток регіону, хоча більшість із них зберігала традиційні особливості світогляду та господарської діяльності.

Історія Донбасу XX ст. не просто здобула нове прочитання, а по суті була заново писана. Чималий внесок науковці зробили у вивчення Донбасу в умовах тоталітаризму [26–28]. Науковці показали, що метою репресивних дій було розв'язання політичних і соціально-економічних проблем, прагнення зміцнити монополію центру по відношенню до периферії.

З порядку денного не сходить, а в останні роки набула гостроти тема Донбасу у Другій світовій війні. В її рамках до уваги взяті різні аспекти

проблеми: хід воєнних операцій, окупаційний режим, рух Опору – комуністичний та ОУН та УПА, стан господарства, освіти, культури тощо [29–32]. Проте в середовищі донецьких істориків до 2014 р. домінувала концепція «Великої Вітчизняної війни». Тому на даний момент становище регіону в роки Другої світової війни потребує наукового доосмислення.

В окремий напрям можна виділити дослідження соціальної історії регіону радянської доби. М. Алфьоров і Н. Шипік зосередилися на вивченні соціально-демографічних процесів протягом 1939–1959 рр. [33; 34]. Реалізації соціальної політики в регіоні присвячені монографії І. Дмитрик та А. Бобровського [35; 36]. К. Кузіна та З. Лихолобова проаналізували соціально-економічні процеси протягом 1950-х – 1980-х рр. у малих і середніх шахтарських містах Донбасу [37]. Вони виділили два етапи, розмежовані серединою 1970-х рр., і показали, що на першому відбувалися позитивні зрушення у міській інфраструктурі, які надалі гальмувалися, а натомість наростали кризові явища як у вугільній галузі, так і у соціальній сфері шахтарських міст.

Модерній історії Донбасу присвячені узагальнюючі монографії А. Михненко та А. Саржана. Зокрема А. Михненко показав Донбас в умовах капіталістичної трансформації у другій половині ХІХ – у першій половині ХХ ст. [20]. У монографії розглянуто процес розвитку підприємництва, робітничий рух і політичні партії, події доби Української революції, процеси міжвоєнного періоду: неп, радянська індустріалізація, колективізація, Голодомор, воєнні та повоєнні роки. Змістовним продовженням стала праця А. Саржана «Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х років ХХ ст.» [38]. Автор дослідив еволюцію державної соціально-економічної політики, розвиток промисловості, зміни в аграрному секторі, визначено провідні тенденції трансформації соціальної сфери регіону, показано кількісні та якісні зміни у складі трудових ресурсів, виокремлено негаразди у соціально-побутовому обслуговуванні, сфері культури, охорони здоров'я, потреби в яких задовольнялися не повною мірою.

Знаковим для формування історіографічного образу Донбасу став проект Інституту історії України «Студії з регіональної історії: Степова Україна», в рамках якого протягом 2014 р. з'явилися одразу шість нарисів, підготовлених фахівцями з різних періодів української історії [39–42]. Наразі близько двох десятків праць охоплюють ключові проблеми донецької минувшини, серед яких руська доба, козацька епоха, доба модернізації, колективізація та Голодомор, повоєнне відновлення промисловості, соціально-економічний поступ наприкінці ХХ ст. Своєрідним акордом у «донецькому проекті» стали дві узагальнюючі праці авторства С. Кульчицького та Л. Якубової [1, 43]. Послідовно автори, оглянувши історичний шлях Донбасу, підвели читача до розуміння його становища на зламі ХХ–ХХІ ст. Доволі емоційно звучить висновок: «Історія Донбасу – наскрізний стогін народу, що піддавшись оманливим ідеям більшовизму, випив чашу випробувань і біди до дна» [1, с. 812]. Праці вказаної серії об'єднує загальноукраїнський контекст і намагання історичну ретроспективу залучити до пояснення причин сучасної воєнно-політичної ситуації в регіоні.

Завершують огляд напрацювань у царині вивчення історії Донбасу дві монографії, що вийшли останніми роками. Це колективна праця за редакцією В. Кулікова та І. Склокіної «Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу», в якій увага зосереджена на містах, що виникли навколо великих підприємств і жителі яких цілковито залежали від його функціонування [44]. Тему містотвірних підприємств продовжила монографія В. Кулікова «Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.», в якій на прикладі Юзівки, Горлівки та поселення при Дніпровському заводі показано життєвий простір поселень, що виникали на зламі ХІХ–ХХ ст. довкола промислових підприємств [45].

Отже, історія Донбасу опрацьовувалася протягом ХХ ст., але у повноцінний дослідницький напрям виділилася лише в 1990-ті рр. На даний момент вивчено найяскравіші сторінки біографії регіону, серед яких його заселення та господарське освоєння, модернізація на зламі ХІХ–ХХ ст., формування «радянськості» Донбасу, етно-соціальний розвиток краю. Наразі спеціальної уваги потребують такі аспекти як соціально-економічні процеси наприкінці ХУІІІ ст. – в першій половині ХІХ ст., ситуація в час Української національно-демократичної революції, регіон у роки Другої світової війни, соціально-економічні та суспільно-політичні процеси в 1990-ті рр. Сучасними істориками керують наукова кон'юнктура, дослідницький інтерес, а протягом останніх п'яти років додалася зовнішня агресія, в епіцентрі якої опинилася частина Донецького регіону. Ця остання обставина спонукає науковців продовжувати заглиблюватися в його минуле у пошуках пояснення сьогодення та програвання можливих сценаріїв на перспективу.

РЕЗЮМЕ

Вивчення історії Донбасу триває протягом століття й пройшло кілька етапів. Упродовж 1920-х рр. минуле регіону розглядалося в загальноукраїнському контексті. У наступне десятиліття краєзнавчі студії були повністю згорнуті. Пробудження інтересу до регіональної історії простежується з другої половини 1950-х рр. Позитивний імпульс було завдано в процесі реалізації проекту «Історія міст і сіл Української РСР». У 1990-ті рр. історія Донбасу розгорнулася в самостійний дослідницький напрям. Наразі на порядку денному – заглиблення в сутність історичних процесів у регіоні.

Ключові слова: історія Донбасу, політична кон'юнктура, історіографічна ситуація, концепція, історіографічний образ.

SUMMARY

The study of Donbas history lasts for hundred years, it has passed several stages. During the 1920's the past of the region was considered in the all-Ukrainian context. In the next decades, regional studies completely faded. Renewal of interest in regional history has been traced since the second half of the 1950's. A positive impetus was made in the process of implementing the project *History of the Cities and Villages of the Ukrainian SSR*. In the 1990's, the history of Donbas transformed into an independent research area. Now, the deepening of understanding of the

essence of historical processes in the region is on the agenda.

Keywords: history of Donbas, political conjuncture, historiographical situation, concept, historiographical image.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 813 с.
2. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: У 3-х т. Одеса, 1925–1929.
3. Яворський М. І. Україна в епоху капіталізму. Харків: Держ. видавництво України, 1924–1925. Вип.1–3. 309 с.
4. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: предкапиталистическая фабрика. Киев: Госиздательство Украины, 1925. 234 с.
5. Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности в Донецком бассейне. Москва: Госполитиздат, 1955. 672 с.
6. Струмилин С. Г. История черной металлургии в СССР. Т.1. Москва: АН СССР, 1954. 534 с.
7. Хромов П. А. Экономическое развитие России в XIX–XX вв. Москва: Политиздат, 1950. 386 с.
8. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX – начале XX вв. Киев: Госполитиздат, 1955. 135 с.
9. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Ч.1–2. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 490 с.
10. Історія міст і сіл Української РСР: В 26-ти т. Донецька область / Редкол.: П. О. Пономарьов (голова) та ін. Київ: Головна редакція УРЕ, 1970. 992 с.
11. Історія міст і сіл Української РСР: В 26-ти т. Луганська область / Редкол.: Ю. Ф. Пономаренко (голова) та ін. Київ: Головна редакція УРЕ, 1968. 939 с.
12. История рабочих Донбасса: В 2 т. / [Ред. кол. С. В. Кульчицкий, З. Г. Лихолобова, А. М. Сабина]. Київ: Наук. думка, 1981.
13. Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. 180 с.
14. Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. 224 с.
15. Никифорова Н. О. Мандрівні записки Й. А. Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини ХУІІІ ст.: автореф. дис. ... канд. істор. наук. Донецьк, 2000. 20 с.
16. Панфьорова М. А. Соціально-економічний розвиток Південно-Східної України наприкінці ХУІІІ – в першій половині ХІХ ст.: автореф. дис. ... канд. істор. наук. Донецьк, 1999. 20 с.
17. Гедьо А. Джерела до історії греків Північного Приазов'я (кінець ХУІІІ –

- початок ХХ ст. Київ: Інститут історії України, 2001. 416 с.
18. Довжук І. В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, 2003. 312 с.
 19. Щербініна О. В. Іноземні капітали у вугільній та металургійній промисловості Донбасу і Придніпров'я (1861–1914). Донецьк : Юго-Восток, 2006. 192 с.
 20. Михненко А. М. Новейшая история Донецкого бассейна. Донецк: Сталкер, 1998. 296 с.
 21. Маргулов А. Х. Урбанізація Донбасу у 1861–1917 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2005. 23 с.
 22. Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). Київ, 1999. 352 с.
 23. Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія). 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст. Київ, 1999. 331 с.
 24. Васильчук В. М. Німці України: суспільний та національний аспекти ХХ – початок ХХІ ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Донецьк, 2006. 39 с.
 25. Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2005. 21 с.
 26. Бут О. М., Добров П. В. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-і роки ХХ ст.: від нових джерел до нового осмислення. Донецьк: УкрНТЕК, 2002. 316 с.
 27. Лихолобова З. Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні в другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону). Донецьк: ДонНУ, 2006. 280 с.
 28. Реабілітовані історією. У 27 томах. Донецька область. Кн. 1–9. Науково-документальні нариси. Донецьк: вид-во КП «Регіон». 2004–2012.
 29. Тарнавський І. С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук. Донецьк, 1999. 19 с.
 30. Бистра М. О. Система освіти в Донбасі в роки Великої вітчизняної війни: автореф. дис... канд. іст. наук. Донецьк, 2006. 19 с.
 31. Ковальська Л. А. Сільське господарство Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук. Донецьк, 2008. 19 с.
 32. Нікольський В. М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. Київ: Ін-т історії України, 2001. 178 с.
 33. Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.). Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, 2008. 192 с.
 34. Шипік Н. Соціально-демографічні процеси в Донбасі у 1943–1955 рр. Донецьк, 2013. 112 с.
 35. Дмитрик І. О., Нікольський В. М. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі періоду непу (1921–1928 рр.). Донецьк: ДонНУ, 2011. 171 с.
 36. Бобровський А. С., Нікольський В. М. Соціальна політика радянської

- держави та її реалізація в Донбасі у 1943 – середині 1960-х років. Донецьк: Норд-Пресс, 2008. 244 с.
37. Кузіна К. В., Лихолобова З. Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних шахтарських містах Донбасу (1950–1980-ті роки). Донецьк, 2010. 335 с.
38. Саржан А. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х років ХХ ст. Донецьк: ООО «Лебедь», 2004. 412 с.
39. Донік О. М. З історії індустріального освоєння Донбасу (XIX – початок ХХ ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 60 с.
40. Папакін Г. В. Донбас на «чорній дошці»: 1932–1933. Науково-популярний нарис. Київ, 2014. 44 с.
41. Головка В. Олигархи из города роз. Становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991–2014 гг.). Киев.: Ин-т истории Украины, 2014. 74 с.
42. Чухліб Т.В. Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. 105 с.
43. Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. Київ: ТОВ «Видавництво «Клію», 2016. 720 с.
44. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів: ФОП Шумилович, 2018. 244 с.
45. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 388 с.

УДК 94(575.2)

Abalova N. G.

EPOS “MANAS” AS THE GREATEST MONUMENT OF ORAL FOLK CREATIVITY AND ITS ROLE IN THE FORMATION OF THE CULTURE OF THE PRESENT AND FUTURE OF KYRGYZ PEOPLE

Manas is a great part of Kyrgyz heritage and a wonderful work, which surprised mankind by being a world-level cultural achievement. The first link to point to is the name of the title character: *Manas*. It is related to the word "mana," which can still be found in many languages, including English, with the meanings:

- 1) pervasive supernatural or magical power [1];
- 2) Maori term indicating status, esteem, prestige or authority [2].

Epic *Manas* "...may be called the encyclopaedia of the Kyrgyz people who live among the inaccessible mountains of Central Asia. It is an encyclopaedia which contains the tales, the mythology, the way of life of the Kirgiz and the history of their relations with neighbours; and expresses them clustered around the name of single hero *Manas*. It is Iliad of the Kyrgyz" [3]. It is a unique monumental epic work of oral art, and its great variety reflects not only the history but all sides of the people's life. "*Manas*" is not only the historiography of the Kyrgyz, but also a work which deeply

reflects the scientific views on philosophy, astronomy, history and mathematics of the Turkish people. It falls into eight episodes, totaling 20 million characters. *Manas* is a trilogy: a biographical cycle of three generations of heroes, including Manas, his son Semetei, and grandson Seitek.

The nomadic Kyrgyz historically experienced many wars and battles with their traditional enemies and invaders. In difficult times when they were defeated by their enemies and exiled to far away lands, as it is the case in *Manas*, people longed for an ideal hero to reunite and protect them.

In traditional Kirgiz epic songs, the main hero should not die. If he dies, he leaves an heir behind to protect his people. Therefore, upon Manas death, his son Semetei continues his legacy, and when Semetei dies, his heir Seitek is born to protect his people. However, the epic *Manas* does not end with Seitek.

Although some of the main stories in the epic deal with the 17th and 18th centuries, there are many archaic elements and themes that reflect its ancient origin. As time passed, the "primitive" plot as well as the archaic language of the epic went through many poetic transformations adapting to new historical, socio-economic and religious developments of each century or decade.

At over half a million lines, epic *Manas* recounts the story of the warrior leader Manas who led the Kyrgyz to victory against Kalmak enemies. On the basis of his pioneering research on the *Manas* epos, Radlov wrote that 'the Kyrgyz are especially remarkable for their strong and lasting feeling of the people's unity, which is so clearly manifested in their epic poetry' [4].

The epic captures the history of major inter-tribal and inter-ethnic battles and victories, delineates foes and friends of the Kyrgyz ethos and reflects philosophy of a national unity, as well as heroic actions of the main character and his followers. In order to understand the Kyrgyz people one must understand the importance of *The Epic of Manas*, the oldest, the longest and the most compelling oral story of the world. Each and every tradition and custom of modern Kyrgyzstan and all Turkic (or even more general: Altaic) countries can be found in this Epic which also refers to over 532 geographical locations and mentions over 113 ethnic groups.

Manas is a collective image of a male, who is a warrior, defender of the Motherland, exemplary son, husband and a father. The epic depicts the Kyrgyz people's life style and the value of inter-personal relations. Underlining the enormous importance of Manas's destiny and mission, the epic tells that a wise old man, the dervish Berdike, selected Manas' name with these words (in May's translation) [5]:

*At its beginning stands letter "M"
As in Mohammed's most blessed name!
In the middle stands letter "N",
That means Nabi (Prophet)- prophetic man.
Then at its end stands the letter "S"
This is the tail of a Lion, no less!
What name do these three consonants make?
From these three letters the sounds we take,
Reading them out we get "MaNaS" [6].*

From the first lines of the epic, the Manas character seems to provide an ultimate

epitome of a national soldier:

*Running when seeing an enemy,
Fast like whirlwind,
The man ferocious like a tiger had passed
Who was it? If not the hero?*

The poem begins with the ancestry and birth of the hero, which is first prophesized and surrounded by unusual portents. His father, an aging though wealthy and generous leader of his people, is without a son or heir. He visits a holy place, prays for a son and soon after his wife becomes pregnant. She develops cravings for tiger meat. The proud father-to-be spares no effort getting it and care is taken to keep it a secret from the Uyghers, indicating its importance to the Kyrgyz. All the while, wise men describe the deeds Manas will accomplish and the armies he will lead. When he is born, he leaps from the womb and lands on his feet, ready to fight.

*"With a face like wheat smeared with oil,
With his eyes glowering like an evening fog,
And looking like a hungry lion,
There will appear a famous Manas khan,
People will be terrified by his wrath.
He will be born among the Buruts,
When Manas will mount a horse,
Your Tnrgoots will be wiped out.
Of medium height but broad in the shoulder,
Manas will be born among the Kyrgyz,
People will be terrified by his wrath.
They will bring forth a perfect man,
Manas, a lion, will be born among the Buruts,
His steps will stir up a sandstorm,
His voice will scare people to death.
A lion will be born,*

A brave man who will destroy the world will be born [7].

Manas' strength is drawn from the animal spirits protecting him: there is a lion at his side, a giant hawk overhead, and a dragon leads his way.

Manas is a profoundly ethno-centric identification of patriotism, it contains a spirit of defending the Kyrgyz nation from outsiders and befriending with the neighboring nationalities. The Kyrgyz epic is born out of the heroic efforts of Kyrgyz tribal lords who, in AD 840, successfully fought the Uigurs and destroyed their capital of Bei-tin. Praises of this victory form the core songs out of which the monumental epic finally emerges. The main episodes (i) in Manas (11170 lines) relate to: birth of Manas and his childhood, his first heroic deeds; his marriage to Kanikei; his military campaign against Beijing; and death of Manas, and destruction of his achievements. In Semetey, the second part (15017 lines), the main episodes deal with: Kanikei taking Semetey and fleeing to Bukhara; Semetey's childhood and his heroic deeds, his return to Talas; his marriage to Aichurok; his fight against Kongurbai; and his death (or mysterious disappearance). The episodes in the third part (9488 lines) relate to: destruction of Semetey's family, and capture of Aichuerok and Kulchoro; Seitek

growing up; fighting against the internal enemies; Seitek's marriage: and his defeat of the external enemies and death.

To briefly summarize the background of the tale: Manas is a hero of supernatural strength who unites the forty clans of Kyrgyzstan against their enemies, the Uyghers, to build a Kyrgyz state. At the time, in the early 9th century AD, the Uyghers held one of the world's great empires spanning much of Central Asia (including Kyrgyzstan), Mongolia, and parts of Russia and China. Manas had a son named Semetey and a grandson named Seytek, and their eventful lives are portrayed in parts two and three of the trilogy.

As the Kyrgyz embrace Manas as their ethnic charter, it is noteworthy to mention that throughout the epic contradictory ideals of women are represented. The position of women in Kyrgyz society in *Manas* does not lead itself easily to analysis. From a close reading of the epic, it is clear that women are presented as the equals of men in warfare, and free to choose the men they marry, and as respected members of the household, especially after they bore sons. Two episodes in *Manas*, that tell of Manas' wooing of Kanikei and the story of Saikal the Kalmuk warrior-maiden, point to the ambiguity to their status. Before being slain in the triumphant final battle, Manas marries the wise Kanykei, daughter of a Temir Khan of Tajik, i.e., Samarkand khan. Her name was Sanirabiga, but people renamed Kanikey because her name was hard to pronounce.

The female figure of Kanikey, the wife of Manas, is deeply revered among the Kyrgyz as the epitome of a good wife—she is wise, strong, and clever. Kanikey reflects the individual independence and powerful family position that historical sources have often attributed to Kyrgyz women. Kyrgyz woman must be a faithful wife to her husband as Kanikei to Manas; bear him male heirs, as Chiyirdi bears Manas to Jakibbai; and look after his domestic welfare, as Chiyirdi and Kanikei. Bazgoz feels that “Kanikei represents the image of an affectionate mother, of a wise spouse who advises her husband on important matters and of a great fighter who rules and defends the kingdom in the absence of her husband” [8]. The Kyrgyz war veteran Koshoi, who was so ready with imprecations for his wife, overwhelms Manas' wife Kanikei with praise when she presents him with a pair of well-made breeches. Kanikei, then, is represented as the “ideal woman of the steppe; loyal, gracious, hospitable, a skilled cook and doctor, a woman of the highest honour and culture according to the standards of the milieu in which she figures” [9].

The episode of Saikal, the Kalmuk Warrior-maiden, seen as an independent plot, presents a curious picture of feminine power, quite incongruous in the patriarchal set up of the epic. In this episode, Saikal challenges the hero Manas himself to a jousting match, and very nearly worsts him. Initially presented to us in the epic as a Kalmuk warrior, it is soon made out that Saikal is a beautiful maiden of seventeen, with boundless courage and strength. Interestingly, Nazaroff mentions a custom prevalent among the Kyrgyz of the steppes, that is perhaps an echo from *Manas*. According to this custom, “All the young folk in the community mount their horses; the fastest is given to the prettiest girl, together with a good thick whip. They then start galloping like mad. The game is for the young men to catch the girl and give her a kiss, while she gallops as fast as she can to escape, and...defends herself with her whip,...victory does

not go necessarily to the man with the stoutest heart or swiftest horse” [10]. Such is Saikal’s valour that she almost overcomes Manas in the mutch, even wounding him sorely. Manas jousts with her as unrestrainedly as if she were a man; his longing subdue her is not fulfilled, for they come off equal.

Nazaroff has written in great details about position of women in Kyrgyz society, which he says: “has remained unaltered through the ages as it was in antiquity,...Islam has not affected it” [11]. According to him, “a Kyrgyz girl enjoys absolute liberty up to the time of her marriage.” [12] The prospective bridegroom has no claim upon the favours of his fiancée. Bride-price, or ‘kalym’ was very high among the Kyrgyz. In the epic, Manas has to pay a colossal bride-price for Kanikei:

*Sixty camels give to us
Thirty males there must be thus
Thirty females must be as well,
Sixty together...
Heads all black, and bodies all white-
He demanded five hundred steeds!
Different colours of coats and tails,
On the nose-bridge-polished bare weals,
On their foreheads a bold white star,
Bodies as black and shiny as tar...*

...

Fifty black cows then he asked

...

Still for fifty more oxen he asked,

...

*Twenty-five skewbalds, red-spotted those,
Twenty-five skewbalds, black-dotted those,
Forty in all he demanded then
Afterwards sheeps...
Thousands black, and thousand white*

...

*Forty thousand gold dilde,
And two slaves he demanded that day.” [13]*

Jakib’s incredible wealth and the goodwill of all Kyrgyz people enable Manas to meet his father-in-law’s demands. Manas is then happily married to Kanikei.

By contrast, the epic also depicts a less appealing role assigned to Kyrgyz women, as being slaves, milkmaids, and the human rewards given to victorious warriors. Lines tell of the exploitation of young girls after a raid of a neighboring tribe, "I shall seize girls with their companions, and shall revel to my heart's content!" [14]. Women are likened to animals being hunted: "Kosoy entered her yurt. Inside, bunched together like withies, young beauties had glided in - flirting themselves like titmice maidens were gathered together" [15]. Upon interviewing both men and women regarding the epic's depiction of women, many explained that the poem is a reflection of a historical imagination, and not to be taken literally. For women, it may be the epic's depiction of the wise, brave and independent women of the steppe, such

as Kanikey, the hero's best-loved wife. For others, Manas is a symbol of love of the land, of freedom, national independence and interethnic unity.

Bakai is a relative of Manas from the paternal side, his councilor and educator. He embodies the conceptions of the Kyrgyz on wisdom, justice, reason and cordiality of human beings.

*“He finds the eyes (i.e. the way) in the darkness
And the right word (i.e. the decision) in a hopeless situation.”*

Almambet, owing to his knowledge and his heroic courage, has no equal with regards to physical power among the positive heroes of the epic. The son of a well-known Chinese Khan, he is the nearest companion of Manas, his milk brother:

*“His red beard blows in the wind
He rocks on a red motley horse
He carries a gold-knitted belt Like the moon shines his face.”*

Almambet experienced a tragic fate. He was forced to leave his folk and live as a poor, homeless refugee without support of his tribe. Therefore – also when the Kyrgyz revere him – he often bemoans his fate of a homeless person, by saying:

*“Those, that have their own tribe, seem to be courageous
All their words seem to be in place.”*

Even when faithfully serving the Kyrgyz folk, he never forgot his homeland.

Koshoi is regarded as a holy man by the folk because of his wisdom. He is estimated as a human, whose

“Benediction enriches the folk.”

Even Manas' son Semetei was born owing to his benediction. Only he possesses the right to judge Manas' faults and to abash him for his failure.

*“His ears are like the shield,
And the eyes sparkle like the Venus.”
“He is the head of the tribe recognized by all.”
“Father of the nation – hero Koshoi.”*

When the Kyrgyz were shattered and scattered, he did not have his tribe enslaved by the enemies and continued to fight, until the Kyrgyz with Manas in the lead returned. In the epic the knight Chubak is characterized as a more confidential, more naive, more honest and calmer human being, whom “nobody can master; even the teeth of the lion cannot bite him.”

In addition “his clothes from blue rep, he rides on a grey motley runner”:

“Sometimes Chubak however is rough and hot tempered.”

The young knight Syrgak is the favorite of the whole nation. He distinguishes himself from the other knights by humanity, politeness, goodnaturedness, integrity and the depth of his feelings.

*“It is easy for the horse,
Does not drowse, is awake on the way,
It carries a Jeke-belt,
When the enemy comes that is seventy-thousand men strong,
It attacks them unbuttoned.”*

Among the positive acting persons of the epic the following are yet to be mentioned: the leader of the Kyrk Choros Kyrgyl and the astute Serek, who can give

“sixty reasonable pieces of advice, until the fallen horse stands up”; the eloquent Ajybai, who

“*Mastered sixty different languages and always was quick witted*”
and Toshtok, whom even Manas admired and called ‘Түрү’ (Lord).

In the epic all negative characteristics impersonate in the ‘kan zhyttangan’ (smelling after blood) Chinese Konurbai:

*“He has a straight nose; the eyes are blood-shot,
The chest is broad and the hands are powerful.
The eye sockets are deep; the speeches are terrible.
He is high of stature. Like that is the Khan,
That is called Konurbai.”*

Ugly features and infamous acts also distinguish the second most powerful knight after Konurbai in the camp of the enemies, the Kalmyk ‘dan zhyttangan’ (smelling after grain, i.e. gluttonous) Khan Joloy.

Nonetheless, Manas is the only person among the Kyrgyz who has ever carried the mane- according to Kyrgyz tradition, the greatest tribute his people could pay. For the Kyrgyz people, then, Manas is more than a legend: He is a historical ruler who put the Kyrgyz tribes on the map. Along the way, the epic detours through colorful descriptions of everyday life with its traditions, customs, feasts and funerals.

Manas is said to have been buried in the Ala Too mountains in Talas oblast in northwestern Kyrgyzstan (Talas Alatau). A mausoleum some 40 km east of the town of Talas is believed to house his remains and is a popular destination for Kyrgyz travelers. Traditional Kyrgyz horsemanship games are held there every summer since 1995. An inscription on the mausoleum states, however, that it is dedicated to "...the most famous of women, Kenizek-Khatun, the daughter of the emir Abuka". Legend has it that Kanikey, Manas' widow, ordered this inscription in an effort to confuse her husband's enemies and prevent a defiling of his grave. The building, known as "Manastin Khumbuzu" or "The Ghumbez of Manas," was probably erected in 1334.

Manas was and is recited by professional bards. Originally, they were known as *jomokchu* (from the Kyrgyz *jomok*, fairy tale). Kyrgyz epic poem "Manas", a three-part tale preserved over many centuries by wandering bards called "*manaschi*" (from the title: *Manas*). They consider their job a religious calling and many have elaborate tales of how they were "touched by Manas" and became able to recite the poetic tale for hour upon hour and keep their audience enthralled. However, the *manaschi* are also expected to improvise if they are to be remembered as "masters" of their art. They embellish the story with extra description and explanation, and even answer questions from the audience without breaking their poetic structure. Elements of the orally-transmitted Manas legend began to assume written form by the 16th century.

The great epic Manas remains potent and pertinent in Kyrgyzstan for many reasons. Kyrgyzstan still sees itself as divided into those same forty tribes. The official flag of the republic bears a sun with forty rays pointing a single yurt, the traditional domestic architecture of Kyrgyzstan.

UNESCO recognized the poem *Manas* as a world heritage treasure because *Manas* has its place in the cultural treasury of humanity along with such masterpieces as the Homer's *Iliad* and *Odyssey*, the Indian *Mahābhārata*, the Egyptian *Hilaliyya*.

The epic is also a part of the Turkic *dastan*, a genre of oral history among tribal groups of Central Asia which served as a primary vehicle to disseminate their history, values, customs, and ethnic identity to younger generations. The vast panorama of the *Manas* is for the Kyrgyz people the clearly discernible origin of their traditions and culture. Therefore it is an essential part of the world cultural heritage.

РЕЗЮМЕ

История показывает, как кыргызский народ прошел неповторимый путь своего развития, сохранив свое самобытное духовно-культурное наследие. Несмотря на все трудности, такие как разгром великих кыргызских каганатов, уничтожение большей части населения, кыргызы смогли самоутвердиться, проявляя свой национальный дух, единство и независимость государственного устройства, при этом не утратив свою генетическую память. В богатом устном народном творчестве кыргызов особое место занимает эпос «Манас», который отражает весь исторический путь кыргызского народа и по праву считается “энциклопедией жизни кыргызского народа”.

Мы гордимся, что эпос «Манас», как великое духовное наследие прошлого кыргызского народа, занимает достойное место в ряду богатого нематериального мирового культурного наследия. В условиях глобализации эпос «Манас» приобретает все большее значение, являясь идеологически объединяющим фактором кыргызской идентичности и независимости в постсоветское время.

Ключевые слова: духовное наследие, эпос «Манас», кыргызская идентичность, национальный дух, государственное устройство, генетическая память, манасчы, биографический цикл трех поколений героев эпоса, межплеменные и межэтнические битвы и победы, традиционная отечественная архитектура Кыргызстана.

SUMMARY

History shows how the Kyrgyz people has passed a unique way of its development, preserving its original spiritual and cultural heritage. Despite all the difficulties, such as the defeat of the great Kyrgyz khanates, the destruction of most of the population, the Kyrgyz were able to assert themselves, showing their national spirit, unity and independence of the state system, while not losing their genetic memory. The epic *Manas* occupies a special place in the rich oral folk art of the Kyrgyz people, which reflects the entire historical path of the Kyrgyz people and is considered to be the “encyclopedia of the life of the Kyrgyz people”.

We are proud that the epic *Manas* as a great spiritual heritage of the past of the Kyrgyz people, occupies a worthy place among the rich intangible world cultural heritage.

In the context of globalization, the epic *Manas* is becoming increasingly important as an ideologically unifying factor of Kyrgyz identity and independence in the post-Soviet period.

Keywords: spiritual heritage, epic *Manas*, Kyrgyz identity, national spirit, state structure, genetic memory, Manaschi, biographical cycle of three generations of

epic heroes, intertribal and interethnic battles and victories, traditional domestic architecture of Kyrgyzstan.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Concise Oxford Dictionary. Tenth Edition. Edited by Pearsall J. (New York: Oxford University Press,1999),p.863
2. <http://www.newzealandatoz.com/index.php?pageid=357-last> Retrieved 15.10.2009
3. Bazgoz, Ilhan. 'The epic Tradition among Tyrkic Peoples' in *Heroic Epic and Saga: An Introduction to the World's great folk epics*. Edited by Felix J. Oinas, Indiana University Press, Bloomington and London,1978),p.318
4. Radlov V.V. *Encyclopaedical Phenomenon of epos "Manas"*. *Articles Collection*. Edited by Kondrateva I.(Bishkek: Kyrgyz encyclopaedia,1995),p.258
5. *Manas* Trans. Walter May. (Moscow and Bishkek: Kyrgyzstan,1995)
6. *Manas*. V.1,p.78,II.2607-2608
7. Selections translated, introduced and annotated by Elmira Кцзъмkulkпзп(Ph.D. Candidate in Near and Middle Eastern Studies University of Washington (Seattle)- in <http://www.silkroadfoundation.org/folklore/manas/manasintro.html>. Retrieved 2009,11.11
8. Bazgoz, Ilhan. 'The epic Tradition among Tyrkic Peoples' in *Heroic Epic and Saga: An Introduction to the World's great folk epics*. Edited by Felix J. Oinas, Indiana University Press, Bloomington and London,1978),p.320
9. Sindhu J. *The Manas Epos: Across the Millennium* (Chennai: Emerald Publishers,2005),p.42
10. Nazaroff P. *Hunted Through Central Asia*. Trans. Burr M. (New York: Oxford University Press,1993),p.84
11. Ibid.,p.84
12. Ibid.,pp.84-85
13. *Manas*, V.2,pp.127-129,II.12817-12890
14. *The Memorial Feast for KoKoToy-Khan, A Kirghiz Epic Poem*. Edited by Hatto A.T (London: Oxford University Press ,1977),p.31
15. Ibid.,p.61

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ ДОНЕЧЧИНИ В КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ

УДК 908(477.6):929

Богуненко В. О., Івлєв К. О.

ЧАСІВ ЯР ОЛЕКСИ ТИХОГО: МОНОПРОФІЛЬНЕ МІСТО ДОНБАСУ В КОНКРЕТНО-БІОГРАФІЧНОМУ ВИМІРІ

У контексті політичної історії України останніх років особливого значення в науково-просвітницькій та публіцистичній сферах набуло звернення до знакових постатей української історії, культури, пов'язаних із Донбасом – регіоном, який суттєво потерпів від політики «інтернаціоналізації» за радянської доби. При цьому сучасні спроби реалізації державної політики пам'яті, утвердження тут національно-культурних наративів пов'язані з ризиками схематизації та міфологізації. Певною мірою дозволяють цьому запобігти краєзнавчі дослідження, звертаючись до специфіки Донбасу у локально-поселенських, конкретно-біографічних та інших вимірах.

Так, окремим феноменом цього найбільш урбанізованого українського регіону з великою щільністю населення можна вважати формування тут за радянської доби великої кількості монопрофільних міст – переважно невеликих за кількістю населення, критично залежних від діяльності підприємств однієї чи кількох споріднених галузей (нині на Донбасі їх близько шістдесяти). З одним із населених пунктів цього типу – Часовим Яром – пов'язані сторінки біографії відомого українського педагога та правозахисника, політв'язня Олексія Івановича Тихого (1927–1984), чие ім'я стало відомо широкому українському загалові після його перепоховання у листопаді 1989 р. у Києві разом з двома іншими загиблими в ув'язненні діячами українського дисидентського руху – Василем Стусом та Юрієм Литвином. При цьому недостатньо вивченими є обставини перебування О. Тихого в Часовому Ярі, місце цього населеного пункту в його інтелектуальній біографії.

Слід визнати, що на даний момент фактично не створено наукових праць, де систематично висвітлювалися би конкретно-біографічні зв'язки генезису культурно-політичних та етико-правових ідей О. Тихого, зокрема періоду дитинства та юнацьких років, з місцями проживання, соціально-культурними умовами тощо. Цієї тематики побіжно торкалися у власних публікаціях Г. Касьянов, Г. Черкаська [1–2] та ін. У той же час тематика історії монопрофільних міст Донбасу, до котрих належить Часів Яр, привертала увагу вітчизняних дослідників, серед котрих у першу чергу варто виділити З. Лихолобову, К. Кузіну, В. Кулікова, І. Склокіну та ін. [3–4]. У свою чергу, важливе значення для розуміння контексту, факторів формування специфічної економіко-господарської, соціокультурної ситуації в регіоні у ХХ ст. мають узагальнюючі праці низки авторів, насамперед В. Смоля, С. Кульчицького, Л. Якубової [5]. Також для дослідження обраної проблеми цінними є публікації краєзнавчого характеру з історії Часового Яру, що побачили світ упродовж

останніх двох десятиліть [6–8].

До джерел із теми, що стосуються перебування Тихого в Часовому Ярі, належать особисті спогади О. Тихого, матеріали судової справи, частини його публіцистичної та епістолярної спадщини, а також спогади сучасників; значна частина з них опублікована в останні десятиліття зусиллями «Донецького обласного товариства ім. Олексі Тихого» [9–12]. Цінними є матеріали з фондів Часівоярського промислового історико-краєзнавчого музею: копія виписки з його трудової книжки, видана відділом кадрів Кіндратіївського шамотного заводу «Червона Зірка» у 1967 році, фотоматеріали, а також дані про функціонування закладів освіти у місті в міжвоєнну добу, та ін. [13–17].

З метою розкрити значення часівоярського періоду життя О. Тихого для його духовно-інтелектуальної діяльності слід проаналізувати біографічні відомості з джерел, виявити причини та умови його перебування у Часовому Ярі; охарактеризувати економіко-господарські, повсякденно-побутові та інші процеси в місті в означений період; виявити зв'язок пізніших рефлексій правозахисника щодо урбанізаційних, культурних процесів у Донбасі з біографічним досвідом його перебування у монопрофільному місті.

Джерела засвідчують зв'язок О. Тихого з Часовим Яром, починаючи з 1930-х р. Так, існує свідчення самого Олексія Івановича, наведене ним у відомому листі 1972 р. до редакції газети «Радянська освіта», про те, що він у 5-7 класах навчався у Часовому Ярі [18]. Цей факт підтвердила однокласниця та родичка дисидента (дружина його троюрідного брата – Костянтина Івановича Тихого) Марія Марківна Тиха (уроджена Могилевська). За її спогадами, записаними у Часовому Ярі у 2007 році, Олексій Тихий та його брат Микола «сиділи за однією партою, були дуже уважними, старанними у навчанні, ввічливими хлопцями. Як і з усіма однокласниками, в нас були гарні, товариські відносини. Я знала, що родом вони з-під Дружківки, що в Часів Ярі в них живуть родичі – до речі, один з них, рідний дядько мого чоловіка, теж Костянтин Іванович Тихий, працював на заводі Ковалевського помічником головного бухгалтера ще в 1900-х роках» [19].

У фондах Часівоярського промислового історико-краєзнавчого музею зберігається передана М. Тихою світлина, зроблена 10 грудня 1938 року, на котрих зображені учні та вчитель VI-Б класу школи ім. ХХ-річчя Жовтня, в котрому навчався О. Тихий. Відповідно, майбутній правозахисник навчався в Часовому Ярі у 1937/38, 1938/39 та 1939/40 навчальних роках (у 10-13-річному віці). Можна припустити, що навчання О. Тихого у 1937-40 рр. у Часовому Ярі, де існувала можливість проживання у родичів, було пов'язане із наявністю тут достатньо розвиненої мережі закладів народної освіти: у 1930-ті рр. тут діяли кілька початкових шкіл, три семирічних та дві – з десятирічним терміном навчання [20]. При цьому відомо, що сьомий клас О. Тихий закінчив уже після Другої світової війни, отримавши у 1948 р. атестат зрілості у Дніпропетровську [21].

Часівоярський період життя О. Тихого за часів навчання у школі ім. ХХ-річчя Жовтня припав на чи не найскладнішу добу в житті українського Донбасу ХХ ст. Так, під час навчання Олексі Тихого в Часовому Ярі він являв

собою одне з багатьох фактично новозведених «соціалістичних міст» Донбасу (у межах тодішньої Донецької обл., з якої у 1938 р. були утворені Сталінська та Ворошиловградська), що стрімко урбанізувався внаслідок форсованої індустріалізації кінця 1920–30-х рр. Переписи 1926 р. та 1937 р. засвідчили в цей час зростання населення у регіоні у півтора рази: з майже 3 млн. осіб до понад 4,5 млн; при цьому міське населення зросло з близько 0,9 млн. осіб до майже 3,2 млн. У той же час сільське населення зменшилося на третину внаслідок Голодомору, депортацій, трудовій міграції [22]. Саме тоді в регіоні, крім достатньо значних як за територією, так і за кількістю населення багатопрофільних міст – Краматорська, Горлівки, Костянтинівки та ін., – утворилося також чимало монопрофільних «соцміст». Так, навколо підприємств головним чином вугільної, а також залізничної, вогнетривкої та ін. промисловості були засновані численні робітничі селища, багато з котрих невдовзі отримали статус міста: Чистякове, Ровеньки, Артемово, Дзержинськ, Кременна; Новоекономічне, Моспине, Сніжне, Новий Донбас, Гірське, Довжанськ, Золоте, Ірміно, Краснодон, Паризька Комуна, Первомайськ, Волноваха, Дебальцеве, Іловайськ, Красний Лиман, Попасна, Ясинувата, Красногорівка, Часів Яр, Зугрес, Амвросіївка [23–24].

При цьому характерними рисами новозаснованих монопрофільних міст були: формування населення переважно з вихідців з села, невиразна забудова, підпорядкована суто виробничим потребам з переважанням житла баракового типу, відсутність на початковому етапі існування цих поселень задовільних побутових умов у переважній більшості робітників. При цьому слід визнати, що утворення в Донбасі низки невеликих міст та селищ мало для розвитку регіону важливі наслідки, оскільки цей тип населених пунктів виконував функцію інтеграції сільського середовища з міським [25].

Внаслідок будівництва Новошамотного заводу біля залізничної станції Часів Яр і зведення заводського селища воно стало центром, навколо котрого були об'єднані кілька робітничих колоній інших вогнетривких підприємств – заводів №1, 2, 3 ім. Артема та заводу ім. Х-річчя Жовтня. Населення Часового Яру збільшилося з середини 1920-х до кінця 1930-х рр. більше ніж у 15 разів і становило у 1938 р., коли населений пункт отримав статус міста, 22 тис. осіб [26].

Важливою рисою повсякдення понад двох десятків тисяч місцевих мешканців індустріального населеного пункту в ті роки було специфічне еклектичне урбаністичне середовище. Так, архітектуру центру тодішнього нового монопрофільного соцміста утворювали будівлі та споруди у важко поєднаних стилях конструктивізму (клуб Новошамотного заводу) та ампіру (колонада перед входом у Парк культури та відпочинку, де були, у свою чергу, розташовані копії античних скульптур) у сусідстві з великим промисловим об'єктом. Вздовж підприємства натомість була прокладена центральна вулиця з триповерховими будинками для працівників Новошамотного заводу та Часів-ярського рудоуправління [27].

Контраст із центром являла собою рядова забудова інших територій міста, яку в основному складали будинки барачного типу, мазанки та землянки.

Тут, у монопрофільному місті вогнетривників, як і в багатьох інших містах Донбасу, формувався новий тип «соціалістичної людини», внаслідок масштабного застосування владою методів соціальної інженерії, агітаційний наступ тощо.

Переїзд братів Тихих до Часового Яру, коли Олексію Івановичу було 10 років, звичайно, мав справити на нього враження, оскільки сільський уклад життя та праці, до якого він звик у рідному хуторі Їжівка, контрастував із повсякденням новозведеного «соцміста». Цей факт біографії майбутнього дисидента видається важливим з огляду на те, що саме у підлітковий вік відбувається формування світоглядних установок особистості, принципових моральних переконань, через «перебудову всієї системи зацікавлень» [28].

Сам Олексій Іванович свідчив про власний досвід 1930–40-х рр.: «Я пам'ятаю 1933 рік, голод, пам'ятаю війну, фашистів, пам'ятаю як вішали, облави, утікачів і багато чого іншого» [29]. Відповідно, саме у цей період у нього, ймовірно, починало формуватися враження про політико-ідеологічне становище української культури в радянській країні. Прикметно, що у згадуваному вище листі до редакції газети «Радянська освіта» 1972 р. дисидент писав про відверту русифікаційну політику влади в галузі шкільної освіти останніх десятиліть, спираючись саме на власний досвід навчання в довоєнному Часовому Ярі, коли тут ще не були остаточно згорнені досягнення українізації. При цьому правозахисник порівнював тодішній стан справ в освітній сфері міста з відомою йому ситуацією початку 1970-х рр.: за свідченням Олексі Тихого, за часів його шкільного навчання у місті з трьох шкіл-десятирічок дві були україномовними [30]. Торкаючись цієї теми, слід навести дещо уточнені дані. Так, у січні 1931 р. у робітничому селищі Часів Яр було відкрито середню «фабрично-заводську десятирічку» – школу № 14 ім. Орджонікідзе (на місці, де нині розташована Часовоярська ЗОШ №15) [31]. З 1937 року почав функціонувати другий у місті заклад повної середньої освіти (з українською мовою навчання) – школа ім. ХХ-річчя Жовтня. Її будівля біла розташована у північній частині центральної вулиці ім. Горького, поряд із залізницею та навпроти так званого «Будинку іноземних спеціалістів» (згодом, після Другої світової війни, на цьому місці існувала Часовоярська школа № 19, закрита у 2003 р.; 2009 р. її будівлю було демонтовано) [32]. Після звільнення території Часового Яру від нацистських окупантів, восени 1943 р., третьою «десятирічкою» міста стала також школа ім. ХІХ МЮДа (що до війни функціонувала як «семирічка», з українською мовою навчання), перейменована згодом у школу № 18 [33].

Варто також додати, що близькість до Часового Яру низки сіл – Іванівки (перейменованої на той час на Красне), Миколаївки та інших, фактичне утворення у першій пол. ХХ ст. Часовоярського мікрорегіону із залученням до інтенсивної економіко-господарської, соціально-культурної взаємодії з «пролетарським містом» місцевого селянського україномовного населення тоді були важливим фактором, який об'єктивно гальмував тут владні інтенції «інтернаціоналізації».

І в наступні роки не переривався зв'язок О. Тихого із цим краєм. Так,

згідно з першим записом у трудовій книжці, у 1948 р. він працював на посаді викладача фізкультури в сусідньому з Часовим Яром селі Миколаївці (багато миколаївчан при цьому, через близькість розташування села до Часового Яру, працювали на його вогнетривких підприємствах) [34]. Значно пізніше, у середині 1970-х рр., за свідченням М. М. Тихої, Олексій Іванович приїздив до часовоярських родичів [35]. Уже в останній, найтрагічніший період свого життя, перебуваючи в ув'язненні, О. І. Тихий у листі до першої дружини (та матері його сина Миколи) Ольги Іванівни Тихої, радив їй разом із родичами відвідати «Часів-ярський рідкодуб» [36].

Цей зв'язок із монопрофільним містом Часів Яр, як частиною власної біографії, розуміння специфіки його повсякдення, безперечно, відбилися на сприйнятті О. Тихим рідної землі Донбасу як невід'ємної частини України. При цьому варто зазначити, що Олексій Іванович був широко обізнаний з життям краю як через особливості трудової біографії (через негативне ставлення влади до дисидента йому доводилося доволі часто змінювати місце роботи), так і через любов до активного відпочинку. Можна вважати, що знання особливостей побуту, ментальності як селян, так і містян краю визначили масштабність розуміння національно-культурної проблематики в регіоні, у тому числі в її економіко-господарському, структурно-поселенському аспектах. Про це відношення свідчать його відомі слова: «Люблю свою Донеччину, люблю її степи, терикони, лісосмуги. Люблю її людей – невтомних трударів землі, заводів, фабрик, шахт» [37].

Таким чином, з м. Часовим Яром Донецької обл. пов'язані сторінки біографії відомого українського правозахисника О. Тихого. Його тривале перебування, ще у підлітковому віці, у місті у 1937–1940 рр. було пов'язане з навчанням у школі, та ймовірно, спричинене достатнім розвитком мережі освітніх закладів у місті на той час, підтримкою родичів-часовоярців. Зміна сільських культурно-побутових умов життя на більш динамічне повсякдення сусіднього «соціалістичного міста», що виникло завдяки будівництву підприємств вогнетривкої промисловості доби індустріалізації, могло мати важливі наслідки для становлення його як особистості, спонукаючи до роздумів щодо економічних, соціальних, освітніх процесів у регіоні, визначивши майбутні рефлексії щодо місця Донбасу в загальноукраїнському національно-культурному контексті. У подальші роки життя О. Тихий відвідував Часів Яр, звертався до долі україномовної шкільної освіти у місті.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається зв'язок біографії відомого українського дисидента О. Тихого з містом Часів Яр Донецької обл. З'ясовано, що період його навчання в міській школі в 1937–1940 рр. співпав із формуванням соціалістичного монопрофільного міста в контексті масштабних структурно-поселенських перетворень у регіоні. Досвід цих років життя знайшов відображення в майбутніх рефлексіях правозахисника щодо місця Донбасу в загальноукраїнському національно-культурному контексті.

Ключові слова: О. Тихий, Донбас, Часів Яр, монопрофільне місто,

конкретно-біографічний вимір.

SUMMARY

The paper deals with the connection between the biography of the famous Ukrainian dissident Oleksa Tykhyi and the town of Chasiv Yar in Donetsk Oblast. It was found out that his period of study at a local school in 1937-1940 coincided with the formation of the socialist monoprophile town in the context of large-scale structural and settlement transformations in the region. The experience of these years of life has been reflected in the human rights defender's future reflections on Donbas's place in the nationwide national-cultural context.

Keywords: O. Tykhyi, Donbas, Chasiv Yar, monoprophile town, specific biographical dimension.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років. К.: Либідь, 1995. 224 с. С. 20–22.
2. Черкаська Г. Олекса Тихий. Лицар із Донеччини. URL: http://uahistory.com/topics/famous_people/3768 (дата звернення: 20.05.2019).
3. Лихолобова З. Г. Міста Донбасу в роки радянської модернізації: особливості менталітету городян. *Нові сторінки історії Донбасу*: Зб. статей. Кн. 12. Донецьк : ДонНУ, 2006. С. 93–105.
4. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / М. Ільченко та ін., за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів: ФОП Шумилович, 2018. 244 с.
5. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 616 с.
6. Богуненко В. О. Часовоярські роки Олекси Тихого. *Часів Яр. Сузір'я талантів*. Артемівськ, 2007. С. 75–77.
7. Енциклопедія міста Часів Яр / під ред. В. І. Гирчака; ред. кол. В. І. Гирчак, В. І. Касьяненко та ін. Артемівськ: КП «Артемівська міська друкарня», 2010. 72 с.
8. Третьяков К. М., Татаринов С. И. Часов Яр. Истоки огнеупорной промышленности Украины. Артемовск: КП «Артемовская городская типография», 2011. 196 с.
9. Витяги з протоколу суду над Олексою Тихим і Миколою Руденком. *Хто ж такий Олекса Тихий?* Книга IV. Дружківка: Донецьке обласне товариство ім. Олекси Тихого, Донецький відділ союзу українок, 2009. С. 8–15.
10. Тихий О. Думки про рідний Донецький край. *Хто ж такий Олекса Тихий?* Олексієво-Дружківка. 2008. С. 12–16.
11. Тихий О. Письма из заключения. *Неизвестная Дружковка*. С. 1–12.
12. Тихий О. Редакції газети «Радянська освіта». *Хто ж такий Олекса*

- Тихий?* Олексієво-Дружківка. 2008. С. 9–11.
13. Атестат зрілості (копія). *Часівоярський промисловий історико-краєзнавчий музей (далі – ЧПКМ)*. Фонд 7. Оп. 7. Спр. 36. Олека Тихий. Арк. 1.
 14. Виписка з трудової книжки Олексія Івановича Тихого, видана відділом кадрів Кіндратіївського шамотного заводу «Червона Зірка» у 1967 році (копія). *ЧПКМ*. Ф. 7. Оп. 7. Спр. 36. Арк. 2–4.
 15. Історія школи ім. ХХ-річчя Жовтня. *ЧПКМ*. Ф 4. Оп. 8. Спр. 6.
 16. Історія школи ім. Орджонікідзе. *ЧПКМ*. Ф 4. Оп. 8. Спр. 5.
 17. Спогади Лазаренко Ольги Іванівни (рукопис) про Часів Яр доби Другої світової війни (період окупації та звільнення) *ЧПКМ*. Ф. 6. Оп. 10. Спр. 2. 87 арк.
 18. Тихий О. Редакції газети «Радянська освіта». *Хто ж такий Олека Тихий?* Олексієво-Дружківка. 2008. С. 9–11. С. 10.
 19. Богуненко В. О. Часовоярські роки Олекси Тихого ... С. 75.
 20. Третьяков К. М., Татаринів С. И. Часов Яр. Истоки огнеупорной промышленности Украины. Артемовск: КП «Артемовская городская типография», 2011. 196 с. С. 84–85.
 21. Атестат зрілості (копія). *ЧПКМ*. Там само.
 22. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Вказ. праця. С. 93.
 23. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Донецкая область / АН УССР. Ин-т истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. К.: Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1976. 811 с.
 24. Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. 940 с.
 25. Жукова Н. В. Економічні інтереси сталого розвитку малих міст у системі економічної безпеки держави / Науковий вісник ужгородського національного університету. Випуск 14, ч. 1, 2017. С. 98–103. С. 101.
 26. Енциклопедія міста Часів Яр ... С. 4.
 27. Богуненко В. О. Архітектурні об'єкти як маркери колективної пам'яті громади міста Часів Яр Донецької області. *Нариси досліджень молодих науковців у галузі гуманітарних наук: Збірник наукових праць*: Бахмут: ГІМ, 2018. С. 133–137. С. 133–134.
 28. Выготский Л. С. Собрание сочинений в 6-ти тт. Т. 4: Детская психология / под ред. Д. Б. Эльконина. М.: Педагогика, 1984. 432 с. С. 32.
 29. Витяги з протоколу суду над Олексою Тихим і Миколою Руденком. *Хто ж такий Олека Тихий?* Книга IV. Дружківка: Донецьке обласне товариство ім. Олекси Тихого, Донецький відділ союзу українок, 2009. С. 8–15. С. 11.
 30. Тихий О. Редакції газети «Радянська освіта». *Хто ж такий Олека Тихий?* Олексієво-Дружківка. 2008. С. 9–11.
 31. Історія школи ім. Орджонікідзе. *ЧПКМ*. ... Арк. 1–2.
 32. Історія школи ім. ХХ-річчя Жовтня. *ЧПКМ*. ... Арк. 1.
 33. Спогади Лазаренко Ольги Іванівни (рукопис) про Часів Яр доби Другої світової війни (період окупації та звільнення). *ЧПКМ*. Ф. 6. Оп. 10. Спр. 2. 87 арк.

34. Виписка з трудової книжки Олексія Івановича Тихого ... Арк. 2.
35. Богуненко В. О. Часовоярські роки Олексі Тихого ... С. 76–77.
36. Тихий О. Письма из заключения ... С. 7.
37. Тихий О. Думки про рідний Донецький край ... С. 12.

УДК 94 (47+57):323.281-055.2

Бондаренко П. С.

ДОНЕЧЧАНКИ В АКМОЛІНСЬКОМУ ВИПРАВНО-ТРУДОВОМУ ТАБОРІ ДЛЯ ДРУЖИН ЗРАДНИКІВ БАТЬКІВЩИНИ

Для сучасної демократичної України вагомим є розширення поля історичної пам'яті. Це можливо завдяки дослідженню замовчуваної раніше інформації про сталінські репресії, що є однією з найтрагічніших сторінок в історії не тільки нашої держави, але й великої кількості інших країн.

Дослідження гендерного виміру сталінських репресій є цінним не тільки для формування історичної пам'яті, але й для розвитку жіночих студій у сучасній Україні.

В українській історіографії немає ґрунтовного дослідження, яке б торкалося гендерного аспекту радянської репресивної політики. Наразі, дані щодо репресованих громадян подають переважно узагальнено, без поділу осіб на жінок та чоловіків. Історико-статистичні дослідження у більшості випадків обмежуються визначенням окремих категорій репресованих або їх загальної кількості. Наукових робіт, які було б присвячено аналізу конкретно жіночого виміру в той чи інший сталінський період, на сьогодні немає.

Важливий доробок, що підіймає питання цієї проблеми, – праця української дослідниці Тамари Вронської «Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади» [1]. У названій монографії науковець поглиблено проаналізувала каральну політику стосовно жінок та дітей у роки Великого терору, подала кількісну характеристику засуджених жінок, умови їх перебування в таборах.

Цінною для збереження пам'яті незаконно репресованих жінок є науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією» (видано протягом 2004–2012 років), яка на основі оригінального фактичного матеріалу надає широкі можливості для наукових досліджень. Вона містить матеріали про масові репресії громадян із різних областей України, а саме: документи, спогади, наукові статті, нариси, списки реабілітованих осіб та їх біографічні дані.

Важливою працею, що присвячена саме жіночому виміру сталінських репресій, є стаття дослідника Володимира Нікольського «Статистика політичних репресій проти жінок Донецького регіону у 1937–1938 роках» [2]. У роботі науковець подає кількість заарештованих у цей період, географію арештів, зазначає інформацію про національність арештанток та розподіляє їх за професійною приналежністю. У період Великого терору велика кількість жінок були засуджені як члени сімей зрадників Батьківщини, але дослідник окремо не розглядає цю групу арештанток.

Операція проти дружин «ворогів народу» розпочалася в середині 1937 і без сумніву є однією з найбільш жахливих злочинів, скоєних радянським керівництвом. 15 серпня було видано наказ № 00486 «Про операцію щодо репресування дружин і дітей зрадників Батьківщини» [3], який зобов'язував місцеві органи влади НКВС заарештовувати та засуджувати дружин «ворогів народу» через Особливі наради при НКВС [4] на термін 5–8 років позбавлення волі [5]. Засуджених дружин «ворогів народу» для відбування покарання направляли до спеціального відділення Темниківського виправно-трудового табору [6]. А з часом, на території сучасного Казахстану, для жінок відкрили найбільший табір для членів сім'ї зрадників Батьківщини – Акмолінський табір для дружин ворогів народу (далі – АЛЖИР). Табір був частиною великого Карагадиського виправно-трудового табору (далі – Карлаг) [7].

Також у системі ГУЛАГу був ще один табір такого особливого типу, як АЛЖИР – спецвідділення біля м. Томськ (Новосибірська область РРФСР).

В АЛЖИРі склалося повсякденне життя, що відрізнялося від інших таборів системи різних режимів і типів. Тут, як і в будь-якому іншому таборі, більшу частину часу арештантки працювали. Щоденна праця в цьому відділенні була різноманітною. Головне спрямування Акмолінського табору було сільськогосподарське. Але, окрім визезазначеного напрямку, табір мав швацьку фабрику.

Також в АЛЖИРі були й такі характерні для всіх таборів роботи, які називалися «каторжними» або «загальними». Жінки виробляли саман, працювали вантажницями, заготовлювали очерет.

У вільний від праці час жінки мали свій табірний простір, що характеризувався специфічним побутом, розвагами, способами виживання – простір, у якому була велика кількість радянської інтелігенції жіночої статі, яких відірвали від своєї родини та від нормального життя.

Загалом в АЛЖИРі відбували покарання арештантки 62-х національностей, пройшли через нього понад 18 тисяч жінок, повністю відбули покарання близько 8 тисяч дружин «ворогів народу» [8]. Не оминуло це й українок.

За підрахунком Тамари Вронської в АЛЖИРі загалом відбували покарання 1353 жінки з України [9]. За матеріалами музейно-меморіального комплексу жертв політичних репресій та тоталітаризму, у таборі «АЛЖИР» перебували 739 українок [10]. Розбіжності в цифрах можна пояснити різними методологічними підходами в підрахунках [11].

Пропонована розвідка має на меті проаналізувати список донеччанок, засуджених як член сім'ї зрадника Батьківщини та ув'язнених в Акмолінському таборі, що поданий у дев'ятій книзі науково-дослідної серії книг «Реабілітовані історією. Донецька область» [12]. У статті подано інформацію щодо кількості заарештованих жінок – дружин «ворогів народу» з Донецької області, детально розписано вироки (за якими було засуджено репресованих), зазначено інформацію про національність заарештованих, подано їх вікову характеристику та інше.

Усього список налічує 244 жінки [13] віком від 21 до 60 років. Більшість

із них була засуджена у віці від 31 до 40 років. Дві арештантки зі списку були засуджені за іншими кримінальними справами, а також в інший хронологічний період [14], тому їх було виключено з подальшого дослідження.

Із загальної кількості арештанток, частина з них народилася і проживала на Донеччині; частина народилася не на території області, але проживала там; частина і народилася, і проживала поза Донеччиною, але прибула до Акмолінського табору з тюрем області (Донецька, Маріупольська, Бахмутська та ін.); частина народилася на Донеччині, але там не проживала (жінки були засуджені не тільки у містах УРСР, але й поза її межами, наприклад, у Москві та ін.).

Більшість донеччанок було ув'язнено терміном до 8 років (141 ж-а) і відповідно меншість до 5 років (96 ж-к). У трьох випадках арештантки були засуджені до 3 років, в одному – строк не вказано і наявне одне засудження протягом 6 років. На жаль, невідомо, що саме могло посприяти таким термінам ув'язнення.

Більша частка жінок засуджена в 1937 році (128 жінок.) Понад 40 із них відбували покарання від 27 грудня 1937 року. Тамара Вронська зазначає, що цей день був «найбільш плідним» у роботі Особливої наради при НКВС СРСР [15].

Дружини «ворогів народу» мали різну національність. Детальну характеристику подано в табл. 1. Також таблиця має інформацію про те, наскільки років були засуджені жінки тієї чи іншої національності.

Таблиця 1. Характеристика національності засуджених [16].

Нац-ть	Українки	Росіянки	Єврейки	Німкені	Інші	Невідомо
К-ть ж-к	89	73	37	24	12	7
Засуджені на 8 років ВТТ	43	51	26	13	-	-
За-ні на 5 років ВТТ	42	21	11	11	-	-
Інше	3	1	-	-	-	-

Після засудження жінки етапами мали вирушати до табору. Іноді вирок арештанткам могли повідомити вже в дорозі до місця відбування покарання [17]. У середньому етап донеччанок до Акмолінського табору займав близько 2–3 місяців. Але дорога могла тривати й менше часу (наприклад місяць [18]) або, навпаки, затягнутися на –11 місяців [19]. На жаль, були і такі випадки, коли між засудженням та прибуттям до табору проходило більше року [20]. Скоріше за все жінки у цей період перебували в так званих «пересильних» транзитних пунктах [21], де могли пробути як декілька днів, так і кілька місяців [22].

Цікавим фактом є те, що жінки від засудження і до прибуття до табору могли деякий час перебувати в інших таборах. Наприклад, 12 жінок прибули до Карлагу зі Сегежлагу. Хоча своє покарання вони мали відбувати в АЛЖИРі. Можемо зробити припущення, що це могли бути вищезазначені пересельні пункти.

Здебільшого донеччанки повністю відбули свої покарання. Але були й виняки. Наприклад, Віра Ломакіна була засуджена до 8 років позбавлення волі, але звільнена через 5 років [23]. Ше семеро жінок було звільнено достроково. Наприклад, Людмила Біликова була засуджена у 1938 році до 8 років ув'язнення [24]. Прибула до Алжиру 7 травня 1939 року і вже 30 січня 1940 року була звільнена [25]. Важко повірити, що радянська влада ось так просто відпускала жінок, скоріше за все вони відбували до інших таборів, і це не було зафіксовано у документах.

Понад 30 жінок у період свого строку вибули до інших таборів: Воркутлагу, Печорлагу, Краслагу, Солікамбумбуду та інших. На жаль, не обійшлося в переліку і без сталінських «повторників». Три донеччанки в кінці свого строку були засуджені повторно: на 7 та 10 років.

Уся процедура, яку довелося пережити арештанткам (від арешту і до кінця відбування свого строку), була надважким випробуванням, на яке прирікла жінок радянська влада.

Як бачимо, книга пам'яті жертв політичних репресій «Реабілітовані історією. Донецька область» містить у собі великий інформаційний масив. Дослідження показує, що біографічні дані, подані в науково-дослідній серії, дозволяють зробити ширші, більш значні, висновки, аніж звичайна статистика. Детальний аналіз біографічних даних (не тільки заарештованих як дружин «ворогів народу») Донецької області, а в подальшому й інших областей України, допоможе зробити ґрунтовний аналіз даних щодо репресованих жінок на території УРСР. Комплексна робота уможливить узагальнення та визначення гендерних особливостей сталінської репресивної політики.

Дослідження таких важливих аспектів необхідне для формування національної пам'яті та з метою запобігання повторення таких сторінок історії в майбутньому. Ця тематика також важлива для майбутніх досліджень у просторі української гендерної історії.

РЕЗЮМЕ

У статті на основі науково-дослідної серії книг «Реабілітовані історією» подано детальну характеристику, що містить інформацію про репресованих жінок Донецької області 30-х рр. ХХ ст., які були засуджені як дружини «ворогів народу» і мали відбути своє покарання в Акмолінському таборі для дружин зрадників Батьківщини. За допомогою коротких відомостей визначено кількість арештованих та засуджених жінок, термін їх ув'язнень, вікову відмінність, національність тощо.

Ключові слова: історична пам'ять, гендерна історія, сталінські репресії, дружина «ворога народу».

SUMMARY

In the article, based on the research series of books *Rehabilitated by History*, one can find a detailed characteristic that contains information about the repressed women of Donetsk Oblast in the 1930's, who were condemned as the wives of "the enemies of the people" and had to serve their sentence in the Akmolinsk camp for the

Wives of Traitors of the Motherland. With the help of brief information it is determined the number of arrested and convicted women, the length of their imprisonment, age difference, nationality, etc..

Keywords: historical memory, gender history, Stalinist repressions, the wife of “the enemy of the people”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вронська Т. В. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади (1917–1953 рр.): Наукове видання. Київ: Темпора, 2013. 624 с.
2. Правда через роки. Статті, спогади, документи. Випуск другий. – Донецька обласна редколегія тому “Реабілітовані історією”. Комітет інформації Донецької облдержадміністрації. Донецьк, 1998. 192 с.
3. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 81. – Арк. 19-31.
4. Там само. – Арк. 24.
5. Даниэль А., Рогинский А. Аресту подлежат жены. URL: <http://polit.ru/article/2003/10/30/628134/> (дата звернення 15.05.2019).
6. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 81. – Арк. 25.
7. Елеуханова С. В. История Карлага: охрана, режим и условия содержания заключенных (1930-1956 гг.): автореф. дисс. ... к-та ист. наук: Караганда, 2009. URL: <http://avtoreferats.com/article/view/id/15779> (дата звернення: 28.05.2019).
8. Музейно-мемориальный комплекс жертв политических репрессий и тоталитаризма «АЛЖИР». URL: <https://museum-alzhir.kz/ru/> (дата звернення 25.05.2019).
9. Вронська Т. В. Вказ.праця. – С. 186.
10. Музейно-мемориальный комплекс жертв политических репрессий и тоталитаризма «АЛЖИР». URL: <https://museum-alzhir.kz/ru/> (дата звернення 25.05.2019).
11. Вронська Т. В. Вказ.праця. – С. 186.
12. Реабілітовані історією. Донецька область. Книга дев'ята. – Донецьк: видавництва КП “Регіон”, ТОВ “Каштан”, 2012 – 624 с.
13. Там само. – С. 615.
14. Там само. С. 596, 601.
15. Вронська Т. В. Вказ.праця. – С. 162.
16. Складено нами на основі науково-дослідної серії «Реабілітовані історією» (кн. 9).
17. Вронська Т. В. Вказ.праця. – С. 158.
18. Реабілітовані історією. Донецька область. Книга дев'ята. – С. 595
19. Там само. – С. 597.
20. Там само. – С. 609.
21. Вронська Т. В. Вказ.праця. – С. 182-183.
22. Реабілітовані історією. Донецька область. Книга дев'ята. – С. 604.
23. Там само.
24. Там само. – С. 595.
25. Там само.

КУЛЬТУРНА ТРАДИЦІЯ В ІСТОРІЇ: ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР

Актуальність теми обумовлена тим, що в умовах трансформації політичної системи значно підвищується роль культурних традицій, що пов'язано з пошуком факторів стабілізації та управління соціальною системою. Культура, як універсальний спосіб людського «буття у світі», є самоорганізуючою системою, відтворювання, усталений і спадкоємний історичний розвиток якої здійснюється завдяки її традиціям. «Традиція – не просто елемент культури, а її системоутворюючий початок» [1, с. 5]; «традиція – це система специфічних норм, зразків та культурних практик, які забезпечують універсально спрямоване засвоєння світу...» [2, с. 5]. Проблематиці вивчення традицій, їх ролі в історичному процесі приділяли увагу Дж. Гасфілд, Дж. Дерретт, Дж. Маркофф, Р. Генон, С. Ейзенштадт, С. Хантінгтон, а також В. О. Веденєєв, А. Б. Гофман, В. Плахов, О. С. Шейко та ін.

Метою статті є виявлення сутності культурної традиції, її особливостей та ролі в історичному процесі, визначення традиції як втілення сутнісних характеристик буття.

В цілому, культурна традиція є сукупністю збережених і відтворюваних тривалий історичний час в культурі суспільства соціально- й духовно-значимих типових елементів культурної спадщини, переломлених крізь соціокультурний досвід і нормативні зразки діяльності, які передаються із покоління в покоління, та є найважливішим створенням процесів інкультурації та соціалізації людини. Оформлюючи соціокультурний досвід у стандартах або стереотипах поведінки/діяльності, традиції здійснюють його відбір, концентрацію й передачу. Так, О. С. Шейко уточнює сутність традицій як «відокремлених, відносно стійких, регулярно й багаторазово повторюваних, загальноприйнятих і загальнозначущих способів, форм і результатів діяльності в якості забезпечення відтворення в саморозвитку суспільства. Традиції – це результат селекції минулого й актуального досвіду людства в контексті дії процесу соціальної спадщини» [3, с. 4].

Разом із цим, культурна традиція – це апробована, легітимна культурна практика, спрямована на універсальне засвоєння людиною світу. Як нормативна культурна практика, традиція входить в онтологічний контекст і порядок світоустрою, більше того – посвідчує його собою, виступаючи його мікромоделлю, тим хронотопом, у сфері якого відбувається затверджуюча його актуалізація; тобто традиція є відтворенням акумульованого соціокультурного досвіду й культурної спадщини, а також певної моделі світоустрою, яка передбачає принципи соціальної інтеграції людського буття.

Засвідчуючи феномен спадкоємності і включаючи відповідні інститути й організації, культурна традиція (від лат. *traditio* – передача) не тільки відтворює в сучасному минуле. «Традиція – не минуле, нею позначається не те, що «позаду нас», а те, що безперервно існує в світі й у нас самих... У традиції

відбивається стійкість, довічне в тимчасовому...» [2, с. 95]. Більше того, «традиції, поки вони є, будуть виявленням абсолютного, вічного (даного Богом або природою)..., тотожні універсаліям (константам) культури. Вони висвітлюють себе в кожній формі й сфері культури...» [2, с. 97]. Отже, традиція – це сучасне, існуюче як у минулому, так і в майбутньому, це справжня дійсність, вічне в ході часу.

Важливо підкреслити, що традиція – це система норм і принципів культури: «в традиції завжди є незламне ядро, неопалима її купина, завдяки якій вона виконує функцію хранительки вічного..., хрестоматійно-нормативного в історичному становленні; тим самим її онтологічною основою є не те, що надходить, а вічне, яке підтримує зв'язок поколінь» [4, с. 135].

Можна зробити припущення, що традиції втілюють у культурі онтологічний порядок буття як якоїсь абсолютної даності, первинною по відношенню до всіх змін. Таке розуміння є, на наш погляд, правильним хоча б тому, що традиційність забезпечує стабільність і спадкоємність в існуванні й історичному розвитку культури та суспільства. Вона пов'язана з орієнтацією на коеволюційні (від лат. со – разом та evolution – розвиватися) по відношенню до навколишнього середовища пріоритети культурної практики, які гармонізують систему зв'язків «людина – світ». Так, сутністю традиційної культури є перетворення навколишнього середовища при збереженні ціннісного орієнтиру на гармонію людини й природи [5, с. 148].

Розуміння традицій як втілених у культурі онтологічних констант подав у своїх працях французький філософ Р. Генон [6], фундатор інтегрального традиціоналізму – релігійно-філософського вчення, яке демонструє наявність у всіх культурах та релігіях єдиної інтегральної Традиції, яка являє собою якийсь першопринцип буття. Якщо в традиції поряд з процесуальною виділити й сутнісно-змістовну її сторону, то «...окрім «передачі» під традицією мається на увазі те, *що* передається...» [2, с. 92], і за цим «що» (табу, звичаї, ритуали) зрештою стоїть «факт передачі буття» [2, с. 92]. Саме в якості реалізації можливостей буття розумів традиції М. Хайдеггер.

На нашу думку, традиція онтологічна, вона забезпечує збереження буття в естафеті існування при всіх здійсненнях. Згідно з Г.-Г. Гадамером, «за своєю сутністю традиція – це збереження того, що є, збереження, яке здійснюється за будь-яких історичних змін» [7, с. 334]. У більш широкому значенні традиція є «...область збереження постійно мінливих характеристик будь-якого предмету, коли він розглядається як соціокультурний феномен» [2, с. 92-93]. Традиція є сферою затвердження сутнісних характеристик буття, принципів світоустрою. Можна зробити припущення, що вона – субстанційний фермент культури, її фундамент, принцип її самоорганізації, її системоутворюючий початок, універсальна модель спадкоємного розвитку.

Культура базується на традиціях, які постають початками упорядкування людського буття «у світі», і разом з цим перебудови світу в універсум культури. Отже, культурні традиції супроводжують людство упродовж всієї його історії, вони – найважливіші елементи його філогенезу й онтогенезу. Традиції не просто нормативно фіксують, зберігають та здійснюють передачу культурної

спадщини, але здатні нарощувати її, пристосовуючи культуру до умов навколишнього середовища. Як щось постійне в розвитку та змінах, традиції, будучи включеними у рух історичного часу, можуть трансформуватися при збереженні своєї специфічності й культурного змісту. Це здійснюється не революційним шляхом радикальної інноваційної заміни колишніх зразків соціокультурного життя на більш ефективні, а еволюційним шляхом поступового введення новації в традиційні установи культури. Тому традиційна культура представлена найбільш стійкими системами культури: так, наприклад, історія традиційних культур Індії та Китаю обчислюється тисячоліттями. Г.-Г. Гадамер підкреслює, що традиція створює достатню умову світорозуміння та постає універсальним середовищем його розгортання [7, с. 329–338]. В певному сенсі традицією можна розуміти як пошук сенсу життя людським способом, а також як варіант здобування безсмертя в житті. Традиції включають первинні сенси культури і людського буття й являють собою «мудрість століть» як капітальну культурну спадщину. Реалізуючись у формах суспільної свідомості, традиції здійснюють передачу сенсів, і «у культури немає іншого засобу зберегти себе, як реалізувати свої сенси й цінності в традиції» [1, с. 98].

Традиції, які затвердилися в культурі, передбачають сакралізацію, вони є ціннісні абсолюти. В опорі на закріплені в традиціях ціннісні абсолюти, які сходять до архетипу священного – найважливіша особливість традиційних культур, картина світу яких задається, як правило, релігією.

Пов'язаний з модернізацією соціокультурного розвитку в результаті впливу НТП перехід від традиційної до інноваційної культури і техногенної цивілізації не повинен супроводжуватися ігноруванням, деконструкцією та деструкцією сталих в культурній історії людства традицій. Це підриває онтологічну основу людського буття «в світі», робить його самодеструктивним. Породжена інноваційною культурою й обґрунтована ідеологією прогресизму (орієнтації на науково-технічні пріоритети розвитку), техногенна цивілізація з її всеохоплюючим принципом технологічної раціональності виявляє тенденцію заміни сталих традицій (техніко-технологічними) інноваціями, безперервними їх упровадженнями в соціокультурне життя; світ з позиції прогресизму уявляється полігоном здійснення інновацій. Пов'язана з розвитком техногенної цивілізації модернізація призводить до обмеження сфери впливу традиційності, витискування на периферію соціокультурного життя.

У результаті відбувається відрив техногенної цивілізації від її традицій, який супроводжується пріоритетним її затвердженням у перманентно модернізованому інноваційному соціокультурному житті. Ця дисгармонія між традиціями й новаціями, стабільністю та змінами, духовністю й утилітарністю, культурою і цивілізацією, породжує колізії світового історичного розвитку. ХХ століття багато небувалими раніше в історії катастрофами (військовими, політичними, економічними, екологічними). Колізії світового розвитку найшли свій відбиток в глобальних проблемах сучасності, як оборотній стороні глобалізації, в основі яких – людина та її світовідносини. Техногенна цивілізація в своєму бутті може бути представлена як таке соціокультурне

утворення, яке постійно змінює свої основи. При цьому, глобалізаційний проект її глобального розповсюдження – вестернізація – пов'язано з уніфікацією культурних традицій.

Сьогодні очевидна актуальність перегляду концепту культурної традиції, її сутності, значення, міста в людському бутті та його історії. Очевидна необхідність нової парадигми культурно-історичного розвитку людства, яка враховує початкові – традиційні основи культури в плані онтологічної стійкості цього розвитку.

Реактивація значення традиції допускає перегляд пріоритетів світового культурно-історичного розвитку, заміну концепції прогресу, особливо – в формі прогресизму, концепцією стійкого розвитку, який спирається на традицію коеволюційного розвитку культури і цивілізації, який орієнтований на світовий баланс між рішенням соціальних проблем і збереженням стабільності навколишнього середовища.

Таким чином, культурні традиції в історичному процесі постають онтологічними якорями, які забезпечують саму його можливість, оскільки в них відбувається актуалізація атрибутивних характеристик буття в його проходженні крізь час. Традиція, якщо й містить у собі щось із досвіду минулих поколінь, то тільки таке, що на певному етапі розвитку суспільства є необхідним, без чого не може здійснюватися прогрес.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається феномен культурної традиції як системоутворюючого початку культури, її історичного розвитку, який задає визначення, послідовність та спадковість історичного процесу. Показано традицію як втілення сутнісних характеристик буття. Також традиція розглядається як універсальний селективний механізм актуалізації, відтворення й трансляції соціокультурної спадщини та досвіду.

Ключові слова: традиція, культура, людське буття, традиціоналізм, інновація.

SUMMARY

The article deals with the phenomenon of cultural tradition as a system-forming beginning of culture in its historical development, which designates the definition, sequence and heredity of the historical process. The tradition is shown as the embodiment of the essential characteristics of being. Also, tradition is considered as a general selective mechanism for actualization, reproduction and translation of sociocultural heritage and experience.

Keywords: tradition, culture, human being, traditionalism, innovation.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лазарев Ф. В. Вселенная культуры: стратегемы и ценности / Ф. В. Лазарев, Литтл А. Брюс. – Симферополь: СОНАТ, 2005. – 192 с.
2. Кутырев В. А. Культура и технология: борьба миров. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 240 с.

3. Шейко О. С. Традиція як фактор саморозвитку суспільства: Автореф. дис... к-та філос. наук: 09.00.03 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2001. – 19 с.
4. Гатальська С. М. Філософія культури: Підручник. – Либідь, 2005. – 328 с.
5. Баева Л. В. Ценности изменяющегося мира: экзистенциальная аксиология истории: Монография. – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2004. – 277 с.
6. Генон Р. Царство количества и знамения времени. Очерки об индуизме. Эзотеризм Данте [Текст]: переводное издание / [Пер. с фр.: Любимова Т. Б.]. – М. : Беловодье, 2003. – 478 с.
7. Гадамер Г.-Г. Истина и метод: основы философской герменевтики / пер. с нем. – М.: Прогресс, 1988. – 699 с.

УДК 069.4/5(477.62)

Дишева Н. В.

**КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА. ДОСВІД ОЦИФРУВАННЯ ЕКСПОНАТІВ
ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ
КЗК «БАХМУТСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ»**

«Ми знаємо, скільки ми зберігаємо,
але не знаємо, що ми зберігаємо»

У століття наукоємних технологій та стрімкого технічного прогресу, коли цифрові технології охоплюють все більше сфер людської діяльності, починаючи з фінансів і закінчуючи космічними подорожами, абсолютно логічно використовувати всі переваги цифрового формату і в музейній галузі, а саме в музейному фондовому обліку. Все більше і більше компаній, закладів розуміють всю ефективність, яку дає переведення всієї документації в цифровий формат.

З розвитком комп'ютерних технологій можна впевнено стверджувати, що оцифрувати можна практично все. Будь-який документ на твердому носії, будь то паперовий документ, світлина, слайд, книга чи журнал може бути перенесений у цифровий вигляд. Більше того, оцифруванню добре піддаються відеозаписи на старих носіях, таких як магнітна або кіноплівка. Теж саме стосується і аудіозаписів. Однак для кожного виду документів та завдання, будь то сканування книг, розпізнавання тексту або оцифрування аудіо-відеоконтенту, потрібне відповідне обладнання, програмне забезпечення та досвідчені спеціалісти.

Музеї зберігають культурну спадщину малої Батьківщини та країни в цілому. Оцифрування робить цю спадщину більш доступною широкому колу людей та значно спрощує роботу співробітників музеїв при досягненні кінцевої мети. Сучасні музейні спеціалісти «малих» музеїв успішно вже працюють в інтернет просторі, в електронній базі свого музею, а в «більших» музеях створюються лабораторії для оцифрування та реставрації фондів.

Оцифрування в музеях проводиться для досягнення автоматизації обліку

та переходу на новий рівень демонстрації фондів. Процес пов'язаний із скануванням облікової діяльності та переводом експонатів музейних колекцій в електронну форму. Нові цифрові ресурси можуть допомогти створити страховий фонд, високоякісні копії для допомоги у реставрації музейних предметів, видання репринтів, організації проектів у майбутньому.

В 1990-х роках ХХ століття з'явилася комп'ютерна техніка, обладнання, необхідне для сканування, і оцифровка активно почала розвиватися у Європі, крім України. Наочно можна побачити в останній час, як в інтернеті з'являються відомості про велику кількість оцифрованих артефактів, які світові музеї та інші заклади пам'яті викладають в відкритий доступ. На жаль, серед них немає українських колекцій. На цифровій платформі культурної спадщини «Європеані» знаходиться десятки тисяч оцифрованих об'єктів, які стосуються нашої держави, але тільки півтори тисячі представлені нашими закладами.

Щоб якось подолати культурно-цифрове відставання, років десять тому держава розпочала свій шлях цифрової євроінтеграції. Була заснована ініціатива «Україника в Европеане» та серія інформаційно-навчальних заходів «Оцифрованное наследие: сохранение, доступ, репрезентация», «Летняя школа цифрових компетенцій» та інші. Зараз час від часу проходять в різних містах України заходи з даної тематики. Цими питаннями займаються багато спеціалістів, серед яких є О.В. Баркова, яка є науковим співробітником та спеціалістом з інформаційних технологій та оцифровки «Спеціалізованого центра Бали». Центр був створений у 2004 році та веде свою діяльність в трьох напрямках:

- експортно-імпортивні операції, сертифікація продукції та послуг,
- інформативні та комунікативні технології в науці, культурі та освіті,
- створення та технічна підтримка сайтів, які здійснює Вебстудія.

У заходах, які започатковує та проводить Баркова Ольга, беруть участь музейники, приватні колекціонери. На зустрічах виступають наживо чи через скайп експерти з Італії, Бельгії, Польщі, Німеччини, СНД. Головною метою таких зустрічей є процес оцифрування української спадщини та знайомство з методами цього процесу у світі. За словами О. Баркової «така діяльність – лише ініціатива спеціалістів та закладів, які прагнуть розвиватися разом з технологіями та світом. В українській сфері культури оцифрування досі не виведено на рівень постійних інформаційних виробництв, а наша спадщина в основному не присутня в цифровому середовищі».

Про важливість переводу музейних предметів та колекцій в формат електронного сховища, ролі та місця цифрових даних в музейних виробничих процесах вже ніхто не заперечує, бо всі розуміють їх необхідність. Нині визнано, що впровадження цифрового формату в основні виробничі процеси музею «рівноцінно переходу... от ремесленного кустарного к машинному промышленному производству» [1].

Основними нормативними актами, які регламентують порядок ведення електронного обліку та організації обліку музейних предметів, є Інструкція з організації обліку музейних предметів та Порядок обліку музейних предметів в електронній формі, а також інші закони України, зокрема: «Про музеї та музейну справу», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних

системах», Положення про Музейний фонд України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України № 1147 від 20.07.2000 року, Правила забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах, затверджені постановою Кабінету Міністрів України № 373 від 29.03.2006 року [2].

Існує декілька шляхів для музеїв, які бажають провести інформатизацію фондів. На практиці це означає пошук програмного та апаратного забезпечення. По-перше, можна придбати і запровадити готову систему, створену професійними організаціями. На сьогодні відомі три системи, які розроблені в Росії, але широко застосовуються в нашій країні. Це «Каміс», «Ніка», АС «Музей». Їх перевагами є те, що системи розробили фахівці та супроводжують їх фаховою підтримкою. До недоліків відносяться фінансові витрати, необхідність адаптації до українських вимог, неможливість підвладштуватися до існуючої інформаційної системи музею. По-друге, можна скористатися безкоштовним програмним забезпеченням. В цьому випадку є один єдиний плюс – це безкоштовність послуги. Недоліком є неможливість вбудуватися в існуючу систему музею. Різновидом такого підходу було б користування єдиною державною системою обліку музейної інформації, яка б надала уніфікований доступ до загальнодержавного музейного фонду. В Україні такої системи ще не існує. По-третє, існує можливість аутсорсінгу, тобто замовлення на створення власної системи. Знову ж таки, на жаль, ця послуга не по кишені державним та комунальним музеям. По-четверте, є варіант із створення та запровадження інформаційної системи власними силами.

Власний досвід створення системи оцифрування – це саме четвертий варіант, який для нас розпочався у 2016 році. Від тоді, як Міністерство культури України затвердило Порядок обліку музейних предметів в електронній формі наказом № 784 від 09.09.2016 року. Першими оцифрованими документами стали книги з надходжень основного та науково-допоміжного фондів на запит Управління культури і туризму Донецької облдержадміністрації з метою ознайомлення та створення єдиної платформи з фондів музеїв Донецької області підконтрольних Україні. Для цього ми власноруч зробили штатів для фотоапарату для фіксації цих документів посторінково та скинули все на дисковий носій. Це був лише початок, бо необхідного обладнання не було, та й комп'ютери були не у кожного наукового співробітника.

Наступним кроком ми вирішили установити комп'ютери на столі кожного наукового робітника та робітників фондового відділу. Таким чином, у 2017 році був написаний міні-грант «Комп'ютер у музеї, музей у комп'ютері». Проект передбачав створення єдиної електронної бази даних КЗК «Бахмутський краєзнавчий музей» та був спрямований на впровадження автоматизованих інформаційних систем для удосконалення основної діяльності музею (облік, фондова робота), створення та подання у відкритому інформаційному просторі електронних публікацій про музей, його діяльність та колекції. Проект дав нам змогу одним з перших з найближчих музеїв Донецької області впровадити систему паспортизації (електронний документообіг, експозиційні описи). Тобто з серпня 2017 року науковці заповнювали вже не

паперові бланки паспортів на експонати, а електроні (друк паперового науково-уніфікованого паспорта зберігся). Електроні бланки паспортів були введені у створену електронну базу, яка є на кожному комп'ютері. Працювати з електронним паспортом легко, бо можна призупинити роботу (зберігши її), виправити помилки та недоліки, знайти вже написаний раніше документ чи повернутися до останнього. Єдина незручність в тому, що в базі може працювати лише одна людина, а не декілька одночасно. Остаточний варіант паспорта зберігається та перевіряється працівниками фондового відділу. Лише вони мають доступ до внесення коректив у документацію. У 2019 році був розроблений додаток, який дав змогу роздруковувати картки до експонатів. На даний час на паспорті відсутня дигіталізація, внесення фотозображення експонату, який прийняли у фонди, але над цим вже працюють.

З 2018 року працівники музею активно працюють над фото фіксацією фондового матеріалу. Під фото фіксацією ми маємо на увазі фотографування поточного стану музейних предметів. Першими експонатами для фотографування стали останні «нові» предмети, які були прийняті у фонди на фондово-закупівельній комісії. Паралельно з ними, у час між комісіями у фото об'єктив потрапляють «старі» вже давно прийняті матеріали. Науковими співробітниками був зроблений власноруч лайтбокс (фотобокс) для більш продуктивної та якісної роботи з фондовими матеріалами. Взагалі лайтбокси – це рекламні щити розміром 1,2 x 1,8 м з внутрішнім підсвічуванням на основі сталевих труб або спеціалізованих профілів, із застосуванням оргскла, акрилу, полікарбонату або банерної тканини. У нас не було можливості купити фотобокс. Тому ми його зробили власноруч розміром 61 x 61 см з дерев'яних профілів, білої тканини та трьох підсвічуваних ламп квадратної форми. Цей, так би мовити, професійний світловий короб дав змогу вести безтіньову зйомку різних предметів – посуду, кераміки, медалей, книжок та інше, дозволив уникнути паразитичних відбитків оточення та бликування при фотографуванні предметів з гладкими, полірованими поверхнями. На сьогодні оцифровано 492 експоната. Працюючи з експонатами, ми брали їх у рукавичках, дуже уважно і обережно, аби не пошкодити і не наразити їх на ризики. На нашу думку, виправдано використання лайтбоксів для невеликих музейних речей. В лайтбоксі можна робити кадри всього експонату або його фрагментів, враховуючи невеликий розмір, кут зйомки можна завжди тримати близькими до 90%, аби уникати необхідності коригувати перспективу при обробці. Кожен експонат ми робили з декількох кадрів: титульне фото, вид спереду, вид збоку, вид ззаду.

Поступово працівники наукового та фондового відділів оволодівають навичками сканування фондового матеріалу. Перш за все сканування – це процес створення електронних образів музейних матеріалів, а саме писемних джерел та фотодокументів, обробка зображення для досягнення необхідного рівня якості та конвертація зображення у формат кінцевого результату та збереження його в електронному файлі. Оволодіти технічними навичками цього процесу неможливо без наявності власне самої техніки. Для цього ми придбали сканер Epson Perfection V370 Photo. Він дає можливість сканувати матеріал у книжковому та альбомному положеннях. Завдяки конструкції кріплення

кришки сканера, яка дозволяє повністю відкрити кришки на 90 чи на 180 градусів для сканування книг та товстих носіїв, а з закритою – документи до 25 мм. Обладнання сканує непрозорі оригінали фотографій та текстів. Для цього не обов'язково рівно розташовувати на склі сканера та потім розрізняти їх вручну, тому що сканер автоматично визначить положення та скоректує нахил фото. У фондах КЗК «Бахмутський краєзнавчий музей» є досить велика кількість архівних плівок з документами та фотодокументами, які тепер можна перевести у цифровий вигляд. Цифрове зберігання інформації дозволяє подовжити життя плівочного архіву. Крім того, для друку на принтері плівку треба перевести в один з комп'ютерних форматів. За допомогою функції Dust Removal (видалення пилу) ми мали змогу відсканувати зображення з плівки, очищене від пилу та дрібних дефектів. Весь відпрацьований матеріал сканувався в файли формату PDF, підтримуючий функцію пошука. Для цього використовується програма розпізнавання тексту. Крім того, програмне забезпечення сканера дає нам змогу виконувати сканування в багатосторінковий PDF файл, що робить роботу з переводу в електронний архів великої кількості документів більш зручним. Ми поступово оцифруємо археологічні джерела, речі, книги та документи, твори мистецтва, фотодокументи, плівки. Деякі матеріали містять 80 кадрів, деякі складаються з 39 чи 42. Загальна кількість відцифрованих зображень сягає понад 1000 кадрів.

Оцифровані книги, картини, старі плівки та іншу інформацію ми розмістили на віддаленій сервер внутрішнього користування. На сервер чи на «хмарку» є доступ знову ж таки лише працівникам фондового відділу. Зараз стає питання чи робити доступ до цих серверів для кожного громадянина країни, світу. Це б, можливо, підвищило туристичну привабливість окремого міста та країни в цілому, а державу спонукало до більш ретельного зберігання культурної спадщини. Якщо б ми мали змогу показати хоча би частину спадщини світу, викласти у відкритий доступ, то може деякі організації були зацікавлені надати на це кошти. Не дивлячись на переваги ІТ технологій, українське законодавство обмежує їх використання. Може з часом будуть внесені зміни до закону «Про захист персональних даних».

З метою подальшого введення музейних предметів у електронний обіг для музейників організують та проводять ряд професійних заходів. Останній захід, який відвідали фондові робітники нашого музею, був в Києві. Він був розрахований на тиждень з 13 по 17 травня 2019 року та проводився в центрі неперервної культурно-мистецької освіти за програмою «Актуальні питання збереження, використання та популяризація музейних колекцій». Фондові працівники прослухали 75 годин лекцій за темами «Робота музеїв у сучасних умовах» та «Актуальні питання науково-фондової роботи на сучасному етапі». Головний зберігач Києво-Печерського історико-культурного заповідника О.Р. Мартинюк ознайомила наших фондовиків з електронним каталогом, який їм розробили спеціалісти. Але у повсякденному професійному житті не кожний працівник має змогу працювати на електронній платформі. Відомо, що упродовж 2012 року була розроблена інформаційна система опису, обліку музейних предметів працівниками «Клію» для Харківського історичного музею, але повноцінне введення її у дію 2013 році було неможливим через проведення

повної інвентаризації фондової колекції. Досвід створення такої програми є і у Державному природничому музеї НАНУ м. Львова. Тобто, як ми бачимо, ця послуга більш менш доступна лише великим українським музеям.

У серпні 2019 року Донецьким обласним краєзнавчим музеєм за підтримкою Управлінням культури і туризму Донецької обласної державної адміністрації був організований у м. Святогірську культурно-просвітницький захід «Museum Artlab». Захід був спрямований на створення дослідницької платформи для сприяння розвитку та взаємодії сучасних українських музеїв Донеччини, спільного простору для проведення освітніх заходів, виставок, досліджень, розвитку партнерства між музеями та організаціями, зацікавленими в розвитку музейної справи. Завдяки заходу ми поспілкувалися з колегами та дізналися про їх проблеми саме у впроваджені електронної системи обліку. Так виявилось, що у жодного сусіднього музею досі немає чорнового варіанту електронного музейного фонду для внутрішнього використання.

Ми розуміємо, що той варіант створення інформаційного внутрішнього простору, який нами вибраний, не є досконалий, бо його розробили власними зусиллями, є недостатньою і якість розробки.

Електронний облік музейних фондів створить безумовні переваги для дослідників під час пошуку та отримання інформації. Крім того, електронні копії архівних документів нададуть можливість великій кількості людей скласти власне уявлення про ту чи іншу подію. Тому перехід від паперових носіїв до електронних безпосередньо підвищить ефективність роботи музейників та загальну обізнаність суспільства.

Наразі ми хотіли донести наш невеликий досвід у галузі оцифрування музейних предметів для внутрішнього користування до вітчизняної музейної спільноти. Також було б цікаво дізнатися, чи є подібний досвід створення інформаційних систем у наших колег на Донеччині.

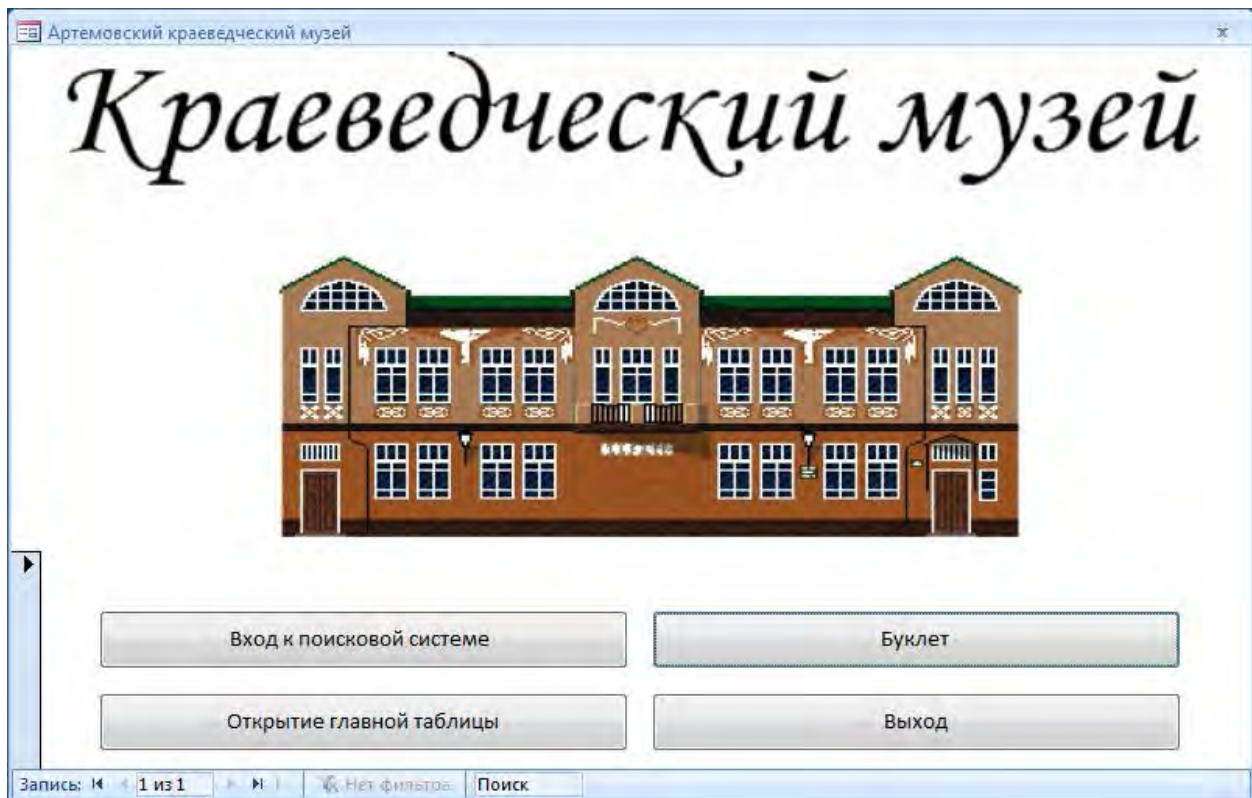
Міністерство культури та туризму України		Уніфікований паспорт	
Пам'ятки історії та культури (рухомі)		1. № П. БКМ	2746
2. Відомство: Відділ культури Артемівської міської ради	5. № КП	2746	
3. Артемівський краєзнавчий музей	6. № інв. ФД	122	
4. Відділ	7. Дата находження		
8. Власник	9. Спосіб:		
10. Документи	11. Кількість		
12. Класифікація	13. Типологія	14. Народ. Етногрупа. Нац. школа	
15. Автор, виконавець	16. Датування		
	17. Місце створення		
18. Назва фото групове			
19. Матеріал	20. Техніка	21. Розміри	
		22. Фото	

Учетное обозначение:
 КП 2746
 ФД 122

Название дела:
 Архив Павловой Н.Г. и Воробьевой Н.К. 1930-60-е годы

Buttons: Предыдущая запись, Следующая запись, Добавить запись, Удалить запись, Первая запись, Поиск по учетному обозначению, Поиск по названию, Печать формы(лицевая сторона), Печать формы(обратная сторона)

Статус: Записей: 1 из 2875

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається питання щодо впровадження електронного обліку та організації обліку музейних предметів, оцифрування музейних предметів для внутрішнього використання. Поданий матеріал свідчить про власний досвід наукових та фондкових працівників КЗК «Бахмутський краєзнавчий музей».

Ключові слова: музейний предмет, оцифрування, фотофіксація, сканування.

SUMMARY

The article studies the issue of digitizing museum collections for domestic use. The presented material depicts the experience of scientific and fund workers of the Bakhmut Museum of Local Lore.

Keywords: museum item, digitization, photographic fixation, scanning.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Черкалин С.Д. От кустаря-одиночки к корпорации (влияние информационных технологий на различные виды деятельности музея) // Музей и современные технологии: Материалы Всерос. науч. конф. Томск, 2006. С. 65.
2. Ковальчук А.О. Оцифрування музейних фондів для внутрішнього використання. Організаційно-правові аспекти: методичні рекомендації/ А.О. Ковальчку; Національний музей історії України. – К., 2019.

**ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ДОНЕЧЧИНІ В ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ
НІМЕЧЧИНОЮ У 1941–1943 рр.**

Дослідження розвитку та діяльності церкви в період окупації не втрачає своєї актуальності, адже одним із аспектів її діяльності є консолідація суспільства навколо певних ідей. У той самий час, під час військових конфліктів, церква може стати своєрідним інструментом боротьби за «розум людей». Враховуючи, що перед Другою світовою війною радянською владою було здійснено цілеспрямований наступ на церкву з метою розбудови атеїстичного суспільства, та той факт, що далеко не все населення було згодне з цим, німецька окупаційна влада почала використовувати цей інструмент для зміцнення своїх позицій на окупованих територіях. Проте найчастіше це питання розглядається на теоретичному рівні без урахування особливостей на рівні джерел. Саме тому здійснення аналізу існуючих підходів до розуміння діяльності окупаційної влади щодо церкви та введення в науковий обіг архівних матеріалів дозволить більш об'єктивно досліджувати ці процеси.

Перш за все необхідно акцентувати увагу, що дослідження будь-яких аспектів за часів окупації завжди стикаються з низкою проблем, головною з яких є джерельна база, бо здебільшого джерела цих періодів знищуються або стають недоступними широкому загалу дослідників. На сьогоднішній день історики-регіоналісти знову зіткнулись з проблемою недосяжності джерел, адже з початком окупації частини Донецької області опрацювання архівних фондів майже неможливе. Тому введення в науковий обіг нових відомостей у наш час є дуже важливим кроком у розумінні використання церкви як інституції в затвердженні окупаційної влади. Значна кількість досліджень присвячена довоєнному періоду, коли відбувався наступ радянської влади на церкву, проте саме період окупації досліджено явно недостатньо. Головною причиною цього, як уже зазначалось раніше, є брак джерел.

Значимим у виявленні особливостей духовного життя українців під час німецько-нацистської окупації є доробок А.М. Колодного та П.Л. Яроцького. Дослідники на основі першоджерел висвітлили основні положення політики окупаційної влади щодо релігійного життя. Проте їх науковий інтерес прикутий до центральних і західних регіонів України [1, с. 528–533]. Дослідженням духовно-релігійного життя українців під час окупації присвячено роботи І.М. Грідіної та П.В. Доброва. Найбільший інтерес у розрізі цих досліджень викликають статті, у яких автори аналізують відносини представників різних конфесій з окупаційною та радянською владою безпосередньо на теренах Донеччини. Дослідники доходять висновку, що і окупаційна, і радянська влади під час Другої світової війни намагались використовувати соціальний потенціал церкви у власних інтересах, проте жодна з них не змогла побудувати дієвого механізму взаємодії у системі влада-церква-громада [2, с. 252–252; 3, с. 165]. Питанням окупаційної політики в розрізі духовно-релігійного життя на Волині присвячено роботу К.П. Двірної та М.В. Дробота. У цій роботі дослідники

запропонували періодизацію політики окупаційної влади щодо церкви: перший період (1941–1942 рр.) – характеризується лібералізацією релігійного життя, другий (1942–1943 рр.) – активне втручання в церковне життя, намагання використовувати останню у власних цілях; третій (1943–1944 рр.) – тиск заради експлуатації соціально-економічного потенціалу України [4, с. 20].

Метою статті є дослідження політики німецької окупаційної влади щодо духовно-релігійного життя на Донеччині в 1941–1943 роках минулого століття.

Під час Другої світової війни Донеччина перебувала в зоні військової адміністрації вермахту на території України, тому окупаційний режим мав свої особливості. Неодноразово дослідники наголошували, що політика була невігідною до православних, проте поблажливою до протестантів [4, с. 21]. Проте така ситуація спостерігалась у Рейкомісаріаті «Україна». Доволі часто в публікаціях зустрічаються висновки стосовно підтримки автокефальної церкви на Україні, аби створити умови для неможливості об'єднання православних. Донецька область, яка тривалий час перебувала в прифронтній зоні (наприкінці 1941 року закінчився процес окупації, влітку 1942 року відбулась Харківська наступальна операція радянських військ, будівництво оборонної лінії «Міус фронт» тощо), мала суттєві відмінності у релігійно-духовному житті. Періодичні видання окупаційної влади наголошували не тільки на відновленні пошкоджених церков, а й про наміри будувати нові храми. У якості пропаганди такі матеріали публікувались починаючи з 1942 року: «... *На Пушкинской площади в районе строящейся библиотеки намечается строительство главного городского собора. Этот собор будет воздвигнут на самой высокой точке площади по оси Первой линии. Собор будет виден с самого начала главной магистрали города и послужит завершающей его точкой*» [5]. Задля формування позитивного ставлення серед віруючого населення на окупованих територіях місцеві газети публікували матеріали про відродження та підтримку церков по всій Україні, звичайно, намагаючись протиставити «новий порядок» радянському режиму та набути прихильності серед певної частки населення. Зокрема, Донецький вісник № 29 від 29 квітня 1942 року містить статтю про всіляку підтримку Української автокефальної православної церкви: «...*Руководитель автокефальной православной церкви в освобождённых украинских землях архиепископ Русский и Ковельский преосвященный Поликарп передал инттерскому комиссару Украины заверения в лояльности. От имени верующих украинцев он заявил, что будущее украинского народа с победой Германской империи и от имени церкви «народа» выразил благодарность за освобождение от жидо-большевистского владычества Москвы*» [6]. У Юзівці було відкрито декілька церковних майстерень, які поновлювали фонди церков. Це безумовно свідчить про активну роботу окупаційної влади щодо відродження релігійності на теренах Донеччини. Відомості про це містяться в Донецькому віснику № 24 від 22 березня 1942 року: «...*За последнее время под влиянием всевозрастающего спроса верующих на различные ритуальные предметы христианского культа в городе зародилась и успешно развивается иконная живопись, а так же и производство различной церковной утвари.*»

Лучшие живописные мастерские начали изготовлять копии со старинных икон работы искусных палехских и владимирских иконописцев. Кроме того, в городе работают также две кустарные мастерские по изготовлению различной церковной утвари. Ежедневно через открытый на центральном рынке города магазин г-на Алипова продаётся церковной утвари и икон местного производства на сумму до 1.000 рублей» [7].

Навіть у 1943 році, коли становище вермахту значно погіршилось, про можливість використання суспільного потенціалу церкви окупаційна влада не забувала. Зокрема, документи свідчать, що навесні 1943 року окупаційною владою здійснювався ремонт культових споруд. Для реставрації пошкодженого собору з двох складів було надано скло, цвяхи, вапно [8]. Результатом більшовистської антирелігійної політики було спустошення церков. Окупаційна ж адміністрація для демонстрації своєї прихильності до місцевих потреб організувала збір ікон. За рахунок добровільних пожертв їх було зібрано 19 [9].

Публікації в періодичних виданнях та архівні документи свідчать про те, що окупаційною владою на Донеччині здійснювалась цілеспрямована підтримка церкви, яка використовувалась для набуття прихильності місцевого населення. Пропагандистські матеріали мали на меті позиціонувати німецьку окупацію в якості звільнення від радянської влади. Така політика не була чимось дивним, а цілком вкладалась в плани окупаційної влади. З листа Гайдріха до найвищого керівництва СС і поліції слідує: «Найближча мета цілості дій — політичне, тобто фактично поліційне успокоєння новоокупованих територій <...>. Не чинити ніяких дій проти прагнень православної церкви до поширення свого впливу на маси. Навпаки, слід це заохочувати, наполягаючи з цієї нагоди на відділенні церкви від держави, але треба уникати створення уніфікованої церкви. Також нічого не слід чинити проти створення релігійних сект» [10, с. 575]. Іншими словами, нацистським режимом було взято курс на створення релігійного плюралізму для штучного роз'єднання українського народу на релігійному підґрунті, а також отримання підтримки з боку віруючих на окупованих територіях. Також слід наголосити на відмінностях окупаційної політики на Донеччині: на відміну від румунської зони окупації, дистрикту «Галичина» та рейхкомісаріату «Україна» на сході країни, де адміністрацію здійснював вермахт, не відзначається підтримка окремої конфесії, натомість, за часів окупації здійснюється формування релігійного плюралізму.

Висновки. Нацистська окупаційна влада впродовж 1941–1943 років здійснювала на Донеччині підтримку церкви, використовувала друковані видання для висвітлення відродження духовного життя на території України з метою створення позитивного іміджу «нової влади». Ця політика дозволяла системно протиставляти себе радянській владі з її антирелігійною політикою і тим самим залучати на свій бік прихильників з числа вірян. Була зроблена ставка на створення релігійного плюралізму для унеможливлення становлення єдиної церкви з її об'єднавчою функцією. Окупаційна влада, оцінивши соціальні можливості церкви як суспільної інституції, усіляко намагалась використовувати її в своїх цілях, проте значних успіхів у цьому напрямі досягнуто не було.

РЕЗЮМЕ

У статті здійснюється висвітлення особливостей політики нацистського окупаційного режиму щодо духовно-релігійного життя в Донецькій області в 1941–1943 роках. На основі публікацій у періодичних виданнях окупаційної влади й архівних документів зроблено висновок, що за період окупації було здійснено спробу відновити релігійне життя, яке використовувалось як інструмент для здобуття прихильності серед місцевого населення.

Ключові слова: церква, духовне життя, окупаційна влада, нацистська окупація.

SUMMARY

The article highlights the features of the Nazi occupation regime's policy on spiritual and religious life in Donetsk Oblast in 1941-1943. On the basis of publications in the periodicals of the occupying authorities and archival documents, it was concluded that during the occupation period an attempt was made to restore religious life, which was used as a tool to gain favor among the local population.

Keywords: church, spiritual life, of occupation power, Nazi occupation.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Історія релігії в Україні: навч. посібник / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін.; за ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К. : Знання, 1999. – 735 с.
2. Грідіна І.М., Добров П.В. Церковне життя Маріуполя під час німецько-фашистської окупації (жовтень 1941-вересень 1943 рр.) // Зб. наук. праць міжнародної науково-практичної конференції: Україна-Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва, Маріуполь, 27–29 травня 1999 р. – Маріуполь: Маріупольський гуманітарний ін-т, 1999. – Т.1. – С. 249–252.
3. Грідіна, І. М. Церковне життя Донецька в роки війни (1941–1945 рр.) // Матеріали міжнародної студентської наукової конференції “Історія очима молодих дослідників”, Донецьк , грудень 1999. – Донецьк: ДонДу, 1999. – Т.1. – С. 163–165.
4. Двірна, К. П., Дробот, М.В. Німецька окупаційна політика та духовно-релігійне життя на Волині 1941–1944 рр./ К.П. Двірна, М.В. Дробот // Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». – № 7. – 2017. – С. 18–25.
5. Донецкий вестник № 7 (21) от 22 января 1942 г.
6. Донецкий вестник № 22 (38) от 15 марта 1942 г.
7. Донецкий вестник № 24 (38) от 22 марта 1942 г.
8. Накладная. ДАДО. Ф. – Р2586; О-1; Д№4; Л-12-16
9. Отчет. ДАДО. Ф. – Р2586; О-1; Д№4; Л-19.
10. Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938–1945 [Текст] / В. Косик. – Київ–Париж–Нью-Йорк–Торонто, 1992. – С. 575.

ПОЧАТОК ІСТОРІЇ ТА ДАТА ЗАСНУВАННЯ СЛОБОДИ МИКИТИНО-ЗАЙЦЕВО (ІІ ПОЛОВИНА ХVІІІ ст.)

Сьогодні спостерігається зростання уваги як науковців, так і краєзнавців до питань регіональної історії. Особливо привабливою є тема початку колонізації та залюднення території сучасного Донбасу. Останнім часом дуже гостро стоїть питання щодо дат заснування населених пунктів Донецького регіону.

Тема, що була обрана для наукової розвідки, практично не досліджувалася. Частково проблема знаходила своє відображення у Феодосія (Макар'євського), І. Павліка, С. Євсеєнка, П. Жеребецького і А. Шевченка [1].

Мета роботи полягає у вивченні початкової історії та дати заснування слободи Микитино-Зайцево на території сучасної Горлівки.

Практична значущість цього матеріалу полягає в тому, що він може бути використаний при підготовці лекцій та спеціальних курсів для студентів вищих навчальних закладів, підготовці посібників і підручників з історії України, у краєзнавчій роботі.

Так, за офіційною версією, в 1776 р. у місцевість, де зараз Горлівське селище Зайцево, приїхав губернатор Азовської губернії В.А. Чертков. Він наказав заснувати там державну військову слободу. Це місце здавна приваблювало до себе запашними луками, родючим чорноземом, а річка – рибою.

Бахмутська адміністрація взялася виконувати наказ губернатора по заселенню слободи. Вона звернулася до старих запорожців, які жили хуторами й зимовиками в урочищі Залізний Ліс і в балках Сухий Яр і Житній Яр, і ті відгукнулися.

Місцевість біля ріки Бахмут їм прийшлася по вдачі, запорожці стали розводити у своїх зимовиках худобу, завели пасіки. З'явилися сади, почали оброблятися поля. Лов риби і полювання на дичину виявилися досить прибутковою справою, і взагалі, життя стало налагоджуватися.

Незабаром запорожці запросили до себе окремі сімейства з Полтавської і Чернігівської губерній, а в 1778 р., за розпорядженням уряду, сюди було переселено частину державних селян із села Солдатське Білгородського повіту Курської губернії. Ще трохи пізніше прибуло кілька родин волохів і молдаван, що жили до цього на річці Солоній. У 1782 р. по подвірному переписі в селі Зайцево було 106 чоловіків і 93 жінки [2].

Особливе завзято в заселенні слободи виявив себе однодворець, селянин з Білгородщини Микита Дев'ятилов, який у 1785 р. енергійно взявся за будівництво нової слободи.

Для своїх селян Микита розпланував кілька хат, побудував декілька хат більш бідним сімействам, а для калік і жебраків – окреме приміщення – шпиталь (госпіталь), крім того, церковно-парафіяльну школу, будинок для розміщення церковного притча зі зручною садибою, і будинок для Збірної хати.

У цьому ж році селяни прийняли рішення сільської Збірної хати, і вирішили за заслуги Дев'ятилова, південну частину селища Зайцево назвати Микитівкою, і з того часу це селище стяло носити подвійну назву – Зайцево-Микитівка (Микитино) [3].

Але існує й інша версія: І тут доречно згадати слова з вірша Тараса Шевченка: «Нехай скаже німець... Ми не знаєм... Як німець покаже... та до того й історію нашу нам розкаже» [4].

Це ж про що? Так, у 1774 р. академік Гільденштедт, німець за походженням, подорожував нашими краями. Це було ще до появи тут губернатора В.А. Черткова і однодворців. Він навіть ночував у слобідці Микитівці. Так, у своєму щоденнику він лишив запис від 25 серпня: «Ця місцевість на річці Бахмуті заслуговує на продовження заселення, і треба докладати зусиль шляхом поселення тут пікінерних рот. Зараз є тільки кілька окремих хуторів і приватних дворів бахмутських жителів, на цій річці. Слобідка Микитівка є однією із найбільших з них, у ній 15 міцних будинків, які в більшості належать солеварам» [5].

Сучасні дослідники отримали можливість вивчити нові документи, карти та іншу інформацію. Тож викладемо свою гіпотезу щодо дати заснування та початку історії слободи Микитино-Зайцеве.

Так, по-перше, академік Гільденштедт подорожував цими місцями в 1774 році.

Це ще за два роки до того як губернатор наказав влаштувати тут казенну військову слободу. А академік пише, що тут вже була слобідка Микитівка з 15 будинками. Звертаємо Вашу увагу на назву. Гільденштедт написав: «die Slobodka Mykytovka» – Микитовка. Тож, Микитівка вже існувала задовго до появи тут однодворця Нікити Дев'ятилова.

По-друге, губернатор Азовської губернії В. Чертков не просто так наказав саме тут влаштувати військову слободу. Мабуть зовсім не від того, що прислухався до рекомендацій академіка щодо заселення місцевості. У цей час, саме у 1775 році було ліквідовано Запорозьку Січ. І почався розподіл земель. Формально територія правого берега Кривого Торця запорожцям вже не належала з 1746 року, коли імператриця Єлизавета «поділила» землі між Військом Запорозьким і Донським по Кальміусу. Але колишні запорожці – посполиті – сиділи, як писав Макар'євський «зимовниками и хуторами в окружных местах как урочище Жованый Лес и балки Житний Яр и Сухой Яр» [6].

Уряду доводилось діяти обережно, враховуючи нетривкість позицій на півдні і нестабільність відносин з Туреччиною. В цій ситуації при роздачі земель новим власникам в білеті суворо застерігалось: «буди ж найдутся там какие селения, зимовники, то оным сколько земли имеют вне владения не препятствовать и волею не занимать, понеже оные остаются государственными поселянами» [7].

По-третє, остерігаючись і колишніх запорожців, і Туреччини, уряд тут почав розселяти Луганський пікінерський полк, саме на місці селя Микитівка влаштовували казенну військову слободу, яку назвали Зайцівкою. Але залишивши володіння їх колишнім господарям цієї землі – козакам слобідки Микитівки.

А коли жителі Микитівки дізналися, що тут збираються організувати військове поселення, то почали запрошувати сюди своїх родичів і знайомих із

Полтавської, Чернігівської та інших губерній.

А вже восени 1778 року за розпорядженням уряду в слободу переселили, як вказує Макар'євський, «несколько семейств однодворцев з Белгородського повіту села Солдатенського. а невдовзі ще й родини волохів і молдаван, які до того жили на берегах річки Солоної» [8].

Так тут було утворено різноплеменну громаду «села Зайцево. Никитовка тож». Слободі дали нову назву Зайцево, яка б не нагадувала про існуюче вже поселення, адже вона до того вважалася «местностью дикой и безлюдной» [9].

Очільником громади призначили не місцевого жителя, а однодворця–великороса Нікиту Яковича Дев'ятилова. А коли ж у 1870 р. вводили в дію Курсько-Харківсько-Азовську залізницю, то тоді саме і настав час давати назву станції, яка знаходилась південніше села. Оскільки російською мовою писалося «Зайцево (Никитино)», то назвали її давньою назвою села. У цей час, вже не пам'ятали ні запорожця Микиту, ні однодворця Нікиту, але пам'ятали тільки стару назву поселення.

По-п'яте, давайте звернемося до картографії. На мапі «План Бахмутского городоского уезда с показанием поселенных гусарских рот, сочиненного 1765 году, месяца октября» слобода Микитівка ще не підписана, її лише названо «слободою» (Лл. 1).

Так, перша назва – Микитівка зафіксована на карті 1767 р. (Лл. 2). Це набагато раніше і Гільденштедта і раніше до появи тут переселенців–однодворців, у 1774 році.

А уже на «Плані генерального межування 1830 р.» слобода Микитівка підписана уже як «Село Зайцево Никитовка тож» (Лл. 3).

Завдячувати подовженню історії Микитівки та повернення назві імені невідомого запорожця Микити, а не однодворця Нікити маємо лисичанському краєзнавцю Миколі Ломако.

Таким бачиться нам початковий період історії слободи Микитино-Зайцево в XVII – на початку XIX ст. на території сучасної Горлівки.

РЕЗЮМЕ

У статті на значному фактологічному матеріалі – документальних та картографічних джерелах – розглядається початок заселення та пропонуються два варіанти дати заснування слободи Микитино-Зайцево на території сучасної Горлівки в II половині XVIII ст. Висновки, яких доходять автори, не співпадають з офіційними висновками, зробленими з проблеми, що вивчається.

Ключові слова: поселення, Феодосий (Макар'євський), козаки, академік Гільденштедт, осілість, Микитино-Зайцево, Нікіта Дев'ятилов.

SUMMARY

Based on various factual material, documentary and cartographic sources, the article examines the beginning of settlement and two possible founding dates of Mikitino - Zaitsevo on the territory of modern Horlivka in the second half of 17th century. The conclusions reached by the authors on the problem under study do not coincide with the official ones.

Keywords: settlement, Theodosius (Makaryevsky), Cossacks, academician Handelsted, settling, Mikitino, Zaitsevo, Nikita Devyatilov.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Вып. 2. – Екатеринослав, 1880;
2. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI – XVIII ст. – Донецьк, 2001. – С. 17.
3. Історія Горлівки в документах і матеріалах. Частина перша. Упоряд. Сусліков В. Є., Шевлякова Т. Ю., Маслова Л.В., та інші. – Горлівка, Поліпрес, 2007. – С. 17.
4. Шевченко Тарас. І живим, і мертвим, і ненародженим. Соч. в п'яти томах, т. 1. – К.: Думка, 1970. – С. 329–330.
5. Путешествие академика Гиндельштедта по Слободской Украинской губернии. – Харьков, 1892. – С. 52.
6. Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Вып. 2. – Екатеринослав, 1880. – С. 44.
7. Історія Горлівки в документах і матеріалах. Частина перша. Упоряд. Сусліков В. Є., Шевлякова Т. Ю., Маслова Л.В., та інші. – Горлівка, Поліпрес, 2007. – С. 15.
8. Там само. – С. 15.
9. Там само. – С. 15.

УДК 94 (477.62)

Кулішов М. В., Ломако М. М.

ШАРЛЬ ПЛЮМ'Є – МАЛОВІДОМИЙ БЕЛЬГІЙСЬКИЙ ГІРНИЧНИЙ ІНЖЕНЕР І ПІДПРИЄМЕЦЬ

Останні роки поступово відкривається все більше прихованих за радянських часів сторінок історії, зокрема розміщення іноземних промислових інвестицій та підприємництва в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. Розвиток гірничо-металургійної промисловості в Донецькому кам'яновугільному басейні відбувався за участі капіталу підприємців з Бельгії, Франції, Англії, Німеччини, Голландії та інших європейських країн. Особливо значним був вплив бельгійського підприємницького капіталу. Вугільні й залізні копальні, металургійні заводи в Донбасі були найбільш важливими напрямками діяльності бельгійських інвесторів у Російській Імперії. Вони становили 78% від загального обсягу всіх бельгійських інвестицій [1].

Метою цього дослідження є висвітлення раніше невідомих фактів з біографії бельгійського гірничого інженера й підприємця Шарля Плюм'є (Charles Plumier), на російський манер Карла Францовича, який працював у кінці XIX – початку XX ст. на теренах Бахмутського повіту. Вперше до наукового обігу вводиться його портрет, зображений на груповому знімку

службовців горлівської шахти «Альберт» [Додаток 1].

Груповий знімок службовців горлівської шахти «Альберт», подарований на добру пам'ять директору К.Ф. Плюм'є в 1901 році, знайдений науковим співробітником М.М. Ломако в фондах Лисичанського краєзнавчого музею [2]. При прийнятті до фондів, рудник був помилково прийнятий за лисичанський.

П'ятий рудник «Альберт» було закладено в 1889 році «Товариством Південноросійської кам'яновугільної промисловості». За спогадами старих шахтарів нова шахта акціонерного товариства була за рахунком п'ятою і тому в народі її стали звати просто п'ятим рудником, а директор привласнив їй ім'я свого сина Альберта [3]. Зараз це шахта № 5 ім. В.І. Леніна в м. Горлівка. Але, на превеликий жаль, ще досі не відомо кому з синів директорів Товариства було присвячено це найменування. Багато питань по цій темі, ще до сих пір, залишаються відкритими.

На жаль, радянська краєзнавча література практично стерла з історії ім'я бельгійця, як і багатьох інших іноземних діячів, залишивши нам лише тільки зневажливі згадки, як наприклад – «бельгійський капиталист Плюмье» або просто «капиталист Плюмье». Але, вивчивши велику кількість дореволюційних довідкових видань по промисловим підприємствам Російської імперії, а також Статути товариств і цінні папери, вдалося не тільки встановити його ім'я, але і відомості про його підприємницьку діяльність в Донецькому басейні.

Шарль Плюм'є розпочав свою діяльність в одному з найстаріших та найпотужніших підприємств у Донецькому басейні – «Товаристві Південноросійської кам'яновугільної промисловості», на посаді управляючого та головного інженера горлівської групи шахт [4; 5]. За спогадами М. А. Кролікова, службовця з контори Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості, будинок директора Плюм'є з садом розташовувався у Горлівці, по вулиці Конторській, біля головної копальні Товариства – Корсунської копальні №1. За радянських часів, у 30–40 рр., цей будинок був зайнятий редакцією газети «Кочегарка» [6].

Плюм'є також був співвласником алебастрового заводу при ст. Деконська (сучасне м. Соледар), а з 1899 року – член правління «Акціонерного Товариства Деконських заводів алебастрових і вогнетривких виробів і матеріалів». Суспільство Деконських заводів засновано в 1899 р. для розвитку алебастрового заводу, що належав К.Х. Шейблеру, О.Л. Янковському і К. Ф. Плюм'є, і для побудови заводу вогнетривких виробів [7; 8]. Варто відзначити, що і Олександр Людвигович Янковський, також служив керуючим в Товаристві Південноросійської кам'яновугільної промисловості [9]. Суспільству Деконських заводів належав алебастровий завод, завод для виробництва вогнетривких виробів й алебастрові копальні. Шарль Плюм'є також був членом правління Товариства Дебальцевського механічного заводу (Societe de l'Usine Mechanique de Debaltzevo) [Додаток 2]. Механічний завод знаходився в півверсті від станції Дебальцеве і виготовляв: крокви, мости, котли, металеві частини доменних печей, резервуари, вагонетки, всі котельні та механічні роботи, чавунні виливки, болти, заклепки та ін. [10]. Плюм'є також був акціонером Анонімного Товариства дзеркальних заводів на півдні Росії (Compagnie des Glaces du Midi de la Russie (Societe Anonyme), заснованого в

Шарлеруа (Бельгія), який побудував в 1899 році завод при ст. Костянтинівка [11]. У 1886 році Плюм'є було обрано одним з п'яти ревізорів цього Товариства. Ще ім'я Шарля Плюм'є зустрічається серед учасників 7-го Міжнародного геологічного конгресу, що проходив в 1897 році в Санкт-Петербурзі [12]. У конгресі взяли участь 704 делегата (949 учасників) з 27 країн. Протягом двох місяців учасники конгресу подорожували по Російській Імперії, від Уралу до Криму, відвідуючи незліченну кількість рудників, копалень і заводів.

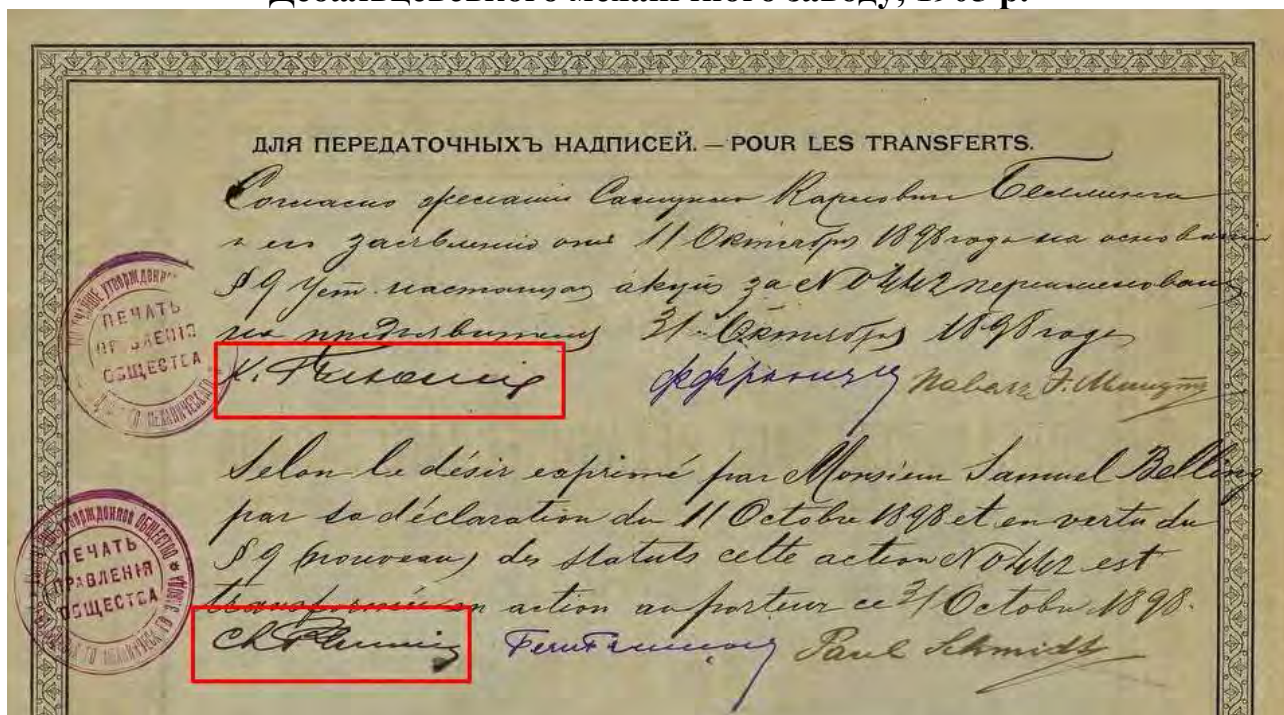
З приходом радянської влади Шарль Плюм'є покинув країну, бо вже в 1929 році він числиться як почесний гірничий інженер у Списку дійсних членів Бельгійського геологічного товариства, проживаючи у Брюсселі [13].

Пошук нової інформації про маловідомих фундаторів промисловості Донецького басейну надасть певний поштовх подальшому дослідженню окремих сторінок історії промисловості України, що не знайшли поки достатнього висвітлення в краєзнавчій літературі.

Додаток 1. Карл Францович Плюм'є (зараз Плюм'є)

Додаток 2. Підпис К. Плюм'є на акції на акції Товариства
Дебальцевського механічного заводу, 1905 р.

РЕЗЮМЕ

Досліджується біографія та підприємницька діяльність Шарля (Карла) Плюм'є, маловідомого бельгійського гірничого інженера й підприємця, який працював у кінці XIX – на початку XX ст. на теренах Бахмутського повіту.

Ключові слова: гірничий інженер, Бельгія, Бахмут, Бахмутський повіт, Горлівка, Дебальцеве, Костянтинівка.

SUMMARY

The article studies the biography and entrepreneurial activity of Charles Plumier, a little-known Belgian mining engineer and entrepreneur who worked in the late 19th - early 20th centuries in Bakhmut County.

Keywords: mining engineer, Belgium, Bakhmut, Bakhmut County, Horlivka, Debaltsevo, Kostiantynivka.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Петерс Вим. Сталь у степу: пер. з англ. / Вим Петерс. – К., 2010. – С. 32
2. Лисичанський міський краєзнавчий музей (ЛМКМ), науково-допоміжний фонд. – Інв. НВФ 3973
3. Тепло – людям: Рассказы горняков о прошлом и настоящем горловской шахты № 5 им. В.И. Ленина. / сост.: П.И. Скубко – Донецк: Донбасс, 1964. – С. 11.
4. Жеребецький П.І. Горлівка. Науково-публіцистичні нариси. – Донецьк. Видавниче підприємство КП «Регіон», 2001. – С. 38.
5. Annales de la Société géologique de Belgique. Tome Vingt-septième 1899–1900. – Liège: Société géologique de Belgique, 1899-1900. – P.XV.

- [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archive.org/details/annalesdela2718991900lieg/page/n15>
6. Історія Горлівки в документах і матеріалах / Упоряд. Сусликов В.Є., Шевлякова Т.Ю., Маслова Л.В. та інші. – Горлівка: Поліпрес, 2008. – С. 60.
 7. Статистика акціонерного дела в России. Вып.4. Ежегодник на 1901-1902 год. Личный состав всех правлений и ответственных агентств. Очерки деятельности крупных и выдающихся предприятий. – Санкт-Петербург, 1901. – С. 222.
 8. Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов: Сост. по данным, извлеч. из материала Отд. торговли, Особ. канцелярии по кредит. части и Деп. ж.-д. дел М-ва фин. Сведения об облигациях сост. Особ. канцелярией по кредит. части. Сведения о торговых домах сост. по офиц. данным учреждений М-ва вн. дел / Под ред. [и с предисл.] В.А. Дмитриева-Мамонова. – 2-е изд. Часть 2. Очерки деятельности и производств. – Санкт-Петербург: Э. Вернь, 1905. – С. 89–90.
 9. Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна. Составлен В. М. Коробковым. – Харьков: Тип.-литогр. Зильберберг и сыновья, 1901. – С. 183.
 10. Там само. – С. 239–238.
 11. Анонимное общество зеркальных заводов на юге России, учрежденное в Шарлеруа (в Бельгии) [Устав]. – Москва: Тип. Торгово-Промышленного Т-ва Т.И. Гаген, 1901. – С. 23.
 12. Congrès géologique international. Compte rendu de la VII session. – St. Pétersbourg, 1897 - P. LXXXIV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archive.org/details/compterendudelav01inte/page/n107>
 13. Annales de la Société géologique de Belgique. Tome cinquante-trois. 1929–1930. – Liège, 1929. – P. XXXV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://popups.uliege.be/0037-9395/index.php?id=6096>

УДК 881/ 886 Рибалко

Романько В. І.

ГРОМАДЯНСЬКІ МОТИВИ В ПОЕЗІЇ ПОЕТА-ЗЕМЛЯКА МИКОЛИ РИБАЛКА

Питання формування морально-етичних якостей у сучасних поколінь на прикладах мужності та героїзму представників попередніх поколінь, їхньої активної життєвої позиції, що оспівано в чисельних творах художньої літератури, залишаються актуальними в освітньому процесі середньої та вищої школи. У цьому плані значні виховні можливості мають біографічні відомості та творчий доробок знаного поета-фронтовика, уродженця донецького краю Миколи Рибалка (1922 - 1995).

Фронтовик Микола Рибалко, повернувшись до мирної праці, поставив собі

за завдання увічнити пам'ять полеглих у боях з ненависним ворогом, що так підступно і раптово напав на його рідну землю і приніс сюди горе й розруху; зробити все можливе, щоб люди жили в мирі та злагоді, щоб людство забуло це страшне слово – війна.

Головним зняряддям праці для інваліда першої групи, який зі своєю родиною постійно мешкав у Краматорську, що на Донеччині, стало поетичне слово. Богом даний талант, розвинутий неймовірною працею упродовж довгих років, дав свої плоди: світ побачили 25 збірок – результат його творчого життя у післявоєнний період до відходу у Вічний світ. «Хочу, чтоб на этих дорогах // Мои оставались следы», – писав поет. Сьогодні сотні його віршів, десятки пісень на його слова не залишають байдужими наших сучасників, вони тривожили душу сучасників поета і будуть будити нові й нові почуття майбутніх поколінь, тому що написані людиною небайдужою і талановитою, учасником далеких грозивих подій.

Аналіз останніх публікацій. Про особливості поезії Миколи Рибалка, здається, написано вже чимало. Починаючи від рецензії Євгена Волошка на першу збірку поета-фронтовика «Под солнцем Родины» (1956) і за наступні півстоліття – до днів сьогоднішніх (початок XXI століття) – ми маємо низку рецензій, критичних і ювілейних статей, у яких з тих чи інших позицій розглядається творчий доробок Миколи Рибалка, наводяться його біографічні дані. Своє слово про творчий доробок поета-фронтовика сказали колеги з поетичного цеху та літературні критики, такі, як Микола Гончаров, Віталій Бабкін, Валентин Замковий, Віктор Кичигін, Микола Кулініч, Вадим Пеунов, Олег Плуталов, Олександр Роготченко, Валерій Романько, Валерій Сиротенко, Віктор Соколов, Василь Терещенко.

А привід звернутися до імені Миколи Рибалка був вагомий: його вірші доволі часто з'являлися на сторінках місцевої та всеукраїнської періодики, рідше – у всесоюзних виданнях. Іноді поет звертався до публіцистики – друкував свої статті-спогади, статті-роздуми: як зустрів День Перемоги у Саратовському госпіталі, як писався вірш «Цветы», про знамениту битву на Дніпрі, про роль і місце Тараса Шевченка у його житті... На жаль, саме таких статей, які б доповнювали дані про життя і творчість поета-земляка, оприлюднені ним самим, не так багато. І в цьому їх неабияка цінність, особливо для сьогоднішніх дослідників творчості Миколи Рибалка.

Невтомна праця Миколи Рибалка на літературному фронті була гідно поцінована: він отримав премію ім. М. Островського (1968), Державну премію України ім. Т.Г. Шевченка (1985), нагороджений орденами Жовтневої революції, Дружби народів, медалями.

І дійсно, за 40 років творчої праці поета за його життя, і ті роки, коли вже поет відійшов у Вічність, вийшло чимало статей, які доповнюють біографію Миколи Рибалка, з того чи іншого боку розкривають особливості його поезії. На жаль, ґрунтовної праці про життя і творчість талановитого земляка ще не створено. Тому сьогодні й постала потреба узагальнити нароблене, подати повний портрет Поета, Воїна, Громадянина. Тим паче, що поезія Миколи Рибалка залишається актуальною, а життя самого автора є прикладом героїзму і

мужності у подоланні тих труднощів, що не так уже й рідко супроводжують кожного з нас. Таке повне дослідження ще попереду.

Мета ж нашої статті – дати аналіз одній із тих тем, які розкривав Микола Рибалко у своїх поетичних творах, зокрема громадянські мотиви в поезії земляка.

Піддавати аналізу поетичний доробок Миколи Рибалка непросто. У передмові відмічалось, що на сьогодні ми вже маємо чимало критичних статей, рецензій на його вірші. Писати про М.Рибалка непросто ще й тому, що його творча біографія – явище неординарне. Не можна не враховувати життєвого подвигу цієї людини, який, не зважаючи на важке поранення, що призвело до втрати зору, «остался в строю», став письменником. Перед ним були приклади для наслідування того, як треба переборювати життєві труднощі. Але цього замало: він мав свою силу волі, свій рибалківський характер. Тому, не маючи змоги бачити світ очима, Микола Рибалко вчиться бачити його «глазами серця», відчувати душею, наполегливо оволодіває умінням розповідати про «пам'ять о солнце», «цветы и порох», про те, якою нелегкою є «дорога на высоту»...

Критики вказували на те, що творчий доробок М. Рибалка органічно включені в історичний контекст літератури, причому як у відношенні до дальніх, так і до близьких літературно-історичних орієнтирів [7]. Дійсно, «його творчість виникла не на голому місці», але вона має й свої, специфічні особливості. Говорячи про «дальній орієнтир», мається на увазі той громадянський пафос лірики, у витоків якого стояв Микола Некрасов – «Поэтом можешь ты не быть, //Но гражданином быть обязан». І справа тут не в прямих поетичних закликах-лозунгах, а в самій суті поезії, в основі якої повинен бути громадянський пафос. І якщо говорити про поезію Миколи Рибалка, то нам здається, що вся його лірика – це авторське підтвердження єдності девізу М.О. Некрасова про поета і громадянина.

Поза всяким сумнівом, можна сказати, що поет Микола Рибалко – палкий патріот, який вболіває за історію країни, за кожного її громадянина, за її майбутнє. Ці переживання звучать чи не в кожному його вірші. «Я в дорозі, я в путі, – //Всю планету надо обойти» – у цих та подібних рядках він увесь – наш земляк, поет-громадянин Микола Рибалко.

Критики правомірно відносять поезію М. Рибалка до «другого покоління» письменників, які звернулися до теми Другої світової війни. «Перше покоління» – це безпосередні учасники війни, хто саме в роки боротьби з фашизмом писав про ту страшну битву: Олександр Твардовський, Костянтин Симонов, Сергій Наровчатов, Михайло Луконін, Михайло Дудін, Олексій Сурков.

Молодше покоління, пройшовши важкими воєнними дорогами, звернулось до поезії вже після перемоги: Олексій Межиров, Юлія Друніна, Микола Старшинов, земляки-донбасівці Віктор Шутов, Володимир Труханов та інші. Серед них – і Микола Рибалко. Це покоління зустріло війну одразу після випускного вечора – «Меня безусого война до срока призвала в солдаты»; учорашні школярі пройшли школу мужності в боях з ворогом. Недарма у них мотиви перегукуються, порівняймо: «И я, двадцатилетний, //Под пулями стою» (О.Межиров); «И вот в свои семнадцать лет //Я встал в солдатский строй» (М.Старшинов); «Уходил я на фронт с друзьями, //За спиной – девятнадцать лет»

(М.Рибалко). Поети другого покоління розглядають моральні аспекти перемоги, увічнюють подвиг свого покоління, піднімають проблеми пам'яті і збереження миру... І з-поміж цих голосів залунав голос представника Донеччини – Миколи Рибалка, поета-інваліда, громадянина своєї країни. Для колишнього бойового капітана поетична творчість стала основною і улюбленою професією, нелегкою і відповідальною, для якої він брав матеріал, завдячуючи «головним чином своїй пам'яті, яка зберігала побачене в дитинстві і юності» [2, с.248].

Треба відмітити, що у хорі цих голосів, які мають спільну тему, тему війни, у Миколи Рибалка є свої особливості, «нові аспекти поетичних відкриттів», у нього «став більш прискіпливішим погляд на хід подій, на людину, трударя війни» [1, с.90]. Біографія поета пишеться у нерозривності з біографією країни, він причетний до її основних подій, він – безпосередній учасник усього, що діється на планеті. Образ «краснозвездного солдата», головного трударя війни, який прикрив планету «в сорок первом», народився і живе у його віршах. Образ-символ захисника, який на перший заклик Батьківщини стає на її захист, готовий на найбільшу пожертву – віддати життя за мир і спокій для майбутніх поколінь («Я уже цветов не вижу //Чтобы их всегда видала ты»); подвиг воїнів-захисників повинен жити в пам'яті людській – тут чи не найяскравіше проявляється громадянський пафос поезії Миколи Рибалка. І ця причетність його ліричного героя до всього, що діється в країні, продовжується й після перемоги, коли солдат повертається до мирного життя. Його покоління, ровесники-фронтовики, завжди зі своєю країною: їхні знання, досвід, здоров'я і сили так потрібні людям. Вони взяли на себе відповідальність працювати за себе і за того товариша, який не повернувся з війни: «Я – и Первый теперь и Второй». Тому «Мы уходим и в зной, и в метель; //Людям нужен и хлеб, и вода. //Время нас окликает всегда...». Ліричний герой Миколи Рибалка, як і сам поет, можуть сказати з гордістю: «Я жил в такие времена...». Саме в цьому ми бачимо витoki громадянськості поезії М. Рибалка, безпосередньої причетності письменника до історії.

Активна життєва позиція поета характеризує і його ліричного героя. Вони гостро сприймають чужий біль, готові завжди прийти на допомогу ближньому. Так, наприклад, рибалківський ліричний герой, дізнавшись про те, що «соседи получили похоронку: //Убит Валерка с нашего двора», чітко відчуває свою громадянську позицію – причетність до трагедії сусідської сім'ї як відповідальність, як свій особистий біль до загальнолюдської справи попередження таких трагедій у мирний час: «И в этот день я ощутил острее //Как много у меня ещё врагов».

Поезія Миколи Рибалка – це частина морального ідеалу, що його несли і несуть сьогодні в широкі маси письменники різних народів і різних поколінь. Художній досвід автора, його поетична майстерність включають нашого сучасника в загальний ритм широкого історичного розвитку, де немає непотрібних деталей, а існують історичні глибини, осмислення яких дає кожній конкретній людині можливість відчути себе історично значимим і, відповідно, історично активним. А що це, як не процес громадянського зростання, включення кожного з нас у бурхливе суспільне життя, виховання активної життєвої позиції. Усьому цьому активно сприяє творчість поета-фронтовика

Миколи Рибалка. Його поезія і сьогодні знаходиться на службі народу.

Висновки та рекомендації. Отже, однією з головних й актуальних тем творчості поета-земляка залишається тема громадянської активності, участі кожного з нас у житті своєї країни саме в ту епоху, у яку доводиться жити людині. Приклад такої поведінки ми знаходимо не тільки у вчинках ліричного героя поета-фронтовика Миколи Рибалка, а й у його особистому житті.

Творчість Миколи Рибалка тематично різноманітна. Усе хвилювало громадянина-фронтовика в цьому житті: пам'ять повертала в шкільні довоєнні роки, цікавими йому були історія і сучасність донецького краю, рідного міста Краматорська; радів зустрічі з вірними друзями; ображався, коли відчував чийось зраду, слабкість духу, нечесність та інші людські недоліки; оспівав тему кохання, схилив голову перед жіночою вірністю, є у нього чудові пейзажні замальовки... Але це теми окремого дослідження.

РЕЗЮМЕ

У статті мова йде про творчий доробок лауреата Державної премії України імені Т.Г. Шевченка, поета-фронтовика Миколи Рибалка. Особливе місце у його творчості займають громадянські мотиви – поет пише свою біографію у нерозривності з біографією країни, адже він причетний до її основних подій, він безпосередній учасник усього, що діється на планеті. Образ захисника країни стає центральним у поетичній творчості М.Рибалка.

Ключові слова: поетичний доробок, громадянські мотиви, ліричний герой, моральний ідеал, активна життєва позиція.

SUMMARY

The article deals with the creative legacy of the laureate of T.G. Shevchenko State reward, poet-front line soldier Mikoly Rybalko. Civic motives take special place in his creative activity. The poet describes his autobiography in connection with the country's history because he is an immediate participant of all country's events. The image of a defender of Motherland is a central one in Mikoly Rybalko's poetic creative work.

Keywords: creative legacy, civic motives, lyrical character, moral ideal, active civil position.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кичигин В. На острие атаки //Донбасс. – 1985. – № 4. - С.89-93
2. Роготченко А. Пусть всегда будет солнце //Комсомол республик представляет писателей и поэтов – лауреатов премий Ленинского комсомола за 1968 год. – М.: «Молодая гвардия», 1970. – С.248-249
3. Романько В.І. Поет-фронтовик Микола Рибалко: Конспект уроку. 8 клас //Романько В.І. Література донецького краю: Посібник для вчителя. – Донецьк: НСПУ, ж. «Донбас», 2006. – С.104-111
4. Рыбалко Н. Избранное: Стихи. – Донецк: «Донбасс», 1992. – 255 с.
5. Терещенко В.Т. Оживає в пам'яті війна //Терещенко В. Золото у кожного в душі. – Донецьк: «Сх. видавн. дім», 2010. – С. 84-90

6. «Хочу, чтоб на этих дорогах мои оставались следы...»: Наук.-метод. посібник /Уклад. В.І.Крихтенко, Л.І.Гетьман. – Краматорськ, 2007. – 34 с.

7. Шилин Н. Вторая высота //Донбасс: писатель и время. - Донецк, 1979. – С.131-138.

УДК 94:902/908 (4 Укр.)

Соколовський Г. С.

КЛЕЙМА В КИРПИЧНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ г. БАХМУТА

Город Бахмут на рубеже XIX – XX вв. становится центром не только соляной промышленности, добычи алебаstra, производства извести, но и центром изготовления готовых строительных материалов, таких, например, как черепица и кирпич.

Эта тема уже нашла отражение в книгах известных бахмутских краеведов А.Г. Копыла [3] и С.И. Татаринова [5], но была освещена вскользь, как правило, упоминались имена управляющих и владельцев заводов, перечислялось их оборудование. Немного уделялось внимания и самой технологии производства, например, того же кирпича [3, с. 39]. Но, помимо крупных кирпично-черепичных заводов, владельцами которых были Минаевы, А.М. Венгеровский, Французовы, Фарке, существовали небольшие кирпичные заводы, об истории которых практически ничего неизвестно.

История кирпично-черепичного производства в соседних Бахмуту городах Краматорске и Славянске уже глубоко изучается краеведом-коллекционером из г. Краматорска В. Ивановым [1, с. 58–71]. Ведутся подобные исследования и в крупных городах, таких как Киев (А. Куреневский), Львов (А. Волков), Днепр (П. Маменко). Старинный город Бахмут также имеет право на свою историю кирпично-черепичного производства.

Данная тема интересна также тем, что на своих изделиях владельцы кирпично-черепичных заводов ставили клеймо (товарный знак качества). Чаще (на строительных кирпичах) это была одна заглавная буква фамилии или две заглавные буквы (имени и фамилии). Иногда обозначалась фамилия целиком – на огнеупорах. На черепице, как правило, отпечатывались инициалы с фамилией или название предприятия с наименованием населенного пункта или города, в котором находился завод. Чем крупнее или «солиднее» был завод, тем более информативным и красивым было клеймо.

Для бахмутских заводов наиболее употребительным было самое простое клеймо – так называемое «выпуклое», то есть на кирпичной форме-ящичке изнутри вырезалась заглавная буква фамилии, иногда с точкой, в зеркальном отражении. Это был товарный знак на кирпиче. Как говорится, дешево и сердито. Клеймился не весь кирпич. Делалось это с целью экономии, так как за изготовление клейма на матрице надо было заплатить, а владельцы заводов стремились сэкономить на всем, чтобы уменьшить себестоимость производства. Поэтому часто при строительстве крупных зданий использовался неклеяемый кирпич, но купленный у одного крупного производителя.

С производителем заключался договор, в котором поставщик обязывался предоставить качественный товар.

В качестве примера находок кирпичной продукции до недавнего времени малоизвестных производителей можно привести провал, открывшийся недавно на площади возле ГЦКиД им Е. Мартынова в г. Бахмут. Вопрос о происхождении и причинах возникновения провала неоднократно освещался в местных СМИ [6, 7, 8]. В провале удалось найти клейменный кирпич до сих пор неизвестного производителя, которого еще предстоит идентифицировать.

При повторном осмотре провала сотрудниками КЗК Бахмутского краеведческого музея, а также археологом Донецкого областного краеведческого музея Ю. Ковалем 14.08.2019 г. были сделаны выводы о времени строительства и предназначении открывшихся складских помещений, которые относятся к Торговой площади Бахмута начала XX века, и взяты образцы кирпичной продукции неизвестного на сегодняшний день производителя.

При визуальном осмотре видно, что это кирпичи ручной формовки. Они имеют характерные борозды с одной стороны и гладкую поверхность (постель) – с другой. Кирпичи положены на известковый раствор.

После очистки всех образцов на двух кирпичах удалось обнаружить полное выпуклое клеймо с инициалами «АР». Исходя из размеров (высота и ширина), с небольшой долей погрешности, образец можно отнести к стандартам размеров кирпича конца XIX в. (26,7x13,35x6,68 см) [9].

На одном фрагменте кирпича имеется неполный оттиск клейма с буквой «В», что является частью уже известного нам клейма «В.П.». Образец кирпича с полным клеймом «В.П.» хранится в фондах Бахмутского краеведческого музея.

К сожалению, определить, кому из производителей бахмутских кирпичей принадлежат инициалы «АР», пока не удастся. Это связано с тем, что некоторые заводы находились на частных подворьях, существовали недолго, от одного до двух сезонов (весна – осень). Не все эти заводы заносились в списки или справочники предприятий Екатеринославской губернии. Либо же эти заводы формовали кирпичи не для продажи, а для собственных нужд. Например, такой завод был при Харламовском соляном руднике (недалеко от нынешнего поселка Красная Гора) [2].

О кирпиче с клеймом «В.П.» с большой долей вероятности можно сказать, что он был изготовлен на заводе Виктора Ивановича Полянского [4, с. 67].

Первое упоминание о заводе В. Полянского находится в книге «Оценка недвижимых имуществ Бахмута за 1908 г.» [11], где стоимость его помещения оценивается в 300 рублей. Скорее всего, Полянский с семьей и жил при заводе, так как больше никаких данных о его недвижимой собственности в этой книге не нашлось.

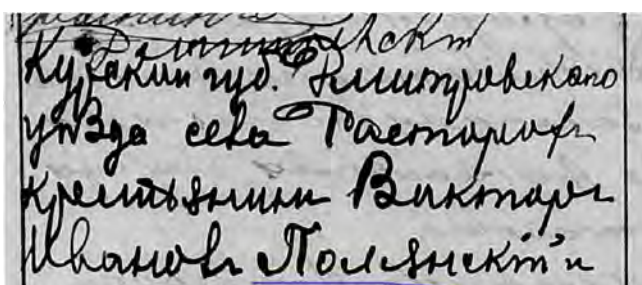
Интересен факт, что В.И. Полянский не коренной житель Бахмута, а приезжий, уроженец деревни Расторог Дмитриевского уезда Курской губернии [12, с. 64] (сейчас это Железнодорожный район Курской области, Российская

Федерация), относился к крестьянскому сословию. Видимо, поддавшись «индустриальной лихорадке», решил переехать в город Бахмут и сумел организовать кирпичное производство. Второе и последнее упоминание о его заводе находится в справочнике «Адрес-календарь Екатеринославской губернии», и датируется 1910 годом. На данный момент это единственный документально подтвержденный факт для Бахмута, когда крестьянин был владельцем кирпичного завода [10, с. 258].

На сегодня известны всего два образца этого клейма. Кирпичи В. Полянского использовались при строительстве цехов кирпично-черепичного и бутыльно-стекольного завода Фарке (в советское время Артемовский стекольный завод), голландского солерудника «Петр Великий» [4, с. 67], закрытого в июле 1924 года [4, с. 140], а также в частных домах, например по улицам Соборной и Магистратской.

Также образец кирпича завода В.И. Полянского представлен в экспозиции Бахмутского краеведческого музея.

Скорее всего, кирпич с клеймом «АР» более раннего производства, чем кирпич Полянского. Возникает вопрос, как он мог попасть в эту кладку? Ответ весьма прост. Видимо, в процессе эксплуатации помещения кладка разрушалась, так как была выложена на известковом растворе и не имела достаточной прочности. Выпавшие кирпичи при этом могли быть заменены на новые, более позднего производства.

*Запись метрической книги
Благовещенской церкви
г. Бахмут 1913 г.*

*Кирпич из провала возле ГЦКиД им.
Е. Мартынова*

Образец клейма В.И.Полянского №1

Образец клейма В.И.Полянского №2

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена малоизвестному производителю кирпича в городе

Бахмуте В.П. Полянскому, а также исследованию взятых на экспертизу фрагментов кирпичей из провала возле ГЦКиД им. Е. Мартынова.

Ключевые слова: кирпичное производство, Бахмут, история промышленности, клеймо.

SUMMARY

The article is dedicated to the little-known brick manufacturer in the town of Bakhmut V.P. Polyansky, as well as the study of brick fragments taken for examination from the failure near the town Cultural centre by Y.Martynov.

Keywords: brick production, Bakhmut, history of production, stigma.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Слобожанщина. Погляд у минуле: збірник науково-документальних праць. – Житомир: О.О. Євенок, 2018. – 287 с.
2. Кулишов М.В. Харламовский рудник – Сольрудник им. Шевченко» [Електронний ресурс] / Михаил Владимирович Кулишов // Авторский блог «Шахты и рудники Донбасса». – 2014. – Режим доступа до ресурсу: https://www.donmining.info/2014/02/blog-post_4487.html.
3. Копыл А. Г. Бахмут столица «Новой Америки» / Александр Гаврилович Копыл. – Артемовск: Артемовская типография, 1998. – 94 с.
4. Stourky. Четвертое измерение. – Краматорск: Печатный дом, 2018. – 173 с.
5. Історія промисловості та економіки Донбасу / С.Й. Татарінов, І.В. Голоп'яров. – Харків: Мачулін, 2013. – 187 с.
6. Рохмаль К. Вздораживший Бахмут призрак Красных рядов / Константин Рохмаль // Газета «Вперед» от 21.08.2019. – 2019. – №34.
7. Это вам не римские катакомбы // Газета «События» от 21.08.2019. – 2019. – №34.
8. В Бахмуте нашли таинственный подземный ход [Електронний ресурс] // Вечерній Бахмутъ. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <http://bahmut.com.ua/news/society/6810-v-bahmute-nashli-tainstvennyu-podzemnyu-hod.html>.
9. Размеры кирпича с XV века по начало XX века [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <https://harmfulgrumpy.livejournal.com/847626.html>.
10. 1910.Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1910г. / Екатеринославский губернский статистический комитет. – Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1910. – 446 с.
11. КЗК «Бахмутський краєзнавчий музей (БКМ). – Відділ фондів. – Ф.15. – Спр.28. Оценка недвижимых имуществ Бахмута на 1908 г.
12. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф.309. – Оп.1. – Спр.28. Благовещенская церковь г. Бахмута. Метрическая книга 1913 – 1914 гг.

**ВІДОМЧО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ ДОНБАСУ
В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

В Російській імперії до адміністративно-територіального устрою тісно долучався й відомчий, міжтериторіальний, який для Донецького краю з його промисловими можливостями мав навіть більше значення. Відомчий поділ активізувався внаслідок запровадження Олександром I, за прикладом Франції, системи міністерського управління. Причому це не тільки ускладнювало структуру місцевого врядування, але й сприяло прискореному створенню Донецького регіону, доланню етнічних меж, інтегруючи край у соціально-політичне середовище імперії. Якщо адміністративно-територіальний поділ склався в основному на початок ХІХ ст., то відомчо-територіальний по мірі виникнення нових галузей господарства постійно вдосконалювався, розгалужувався, продукуючи струнку мережу державних інституцій, підпорядковуючи його не стільки губернії, як імперському центрові. Метою даної розвідки є з'ясування основних етапів відомчо-територіального поділу Донецького краю на тлі соціально-економічних перетворень на межі століть.

Гірничі округи

Гірничі округи в Російській імперії створювалися за саксонським та австрійським взірцями, а про їх межі йшлося в Гірничому положенні 1804 р. Зокрема, одним із п'яти став Луганський округ, центром якого визначалося селище Луганського заводу. При цьому враховувалося його вигідне географічне розташування, адже воно лежало на важливому сухопутному шляху, що з'єднував імперський центр і портові міста – Таганрог та Ростов.

Заводське керівництво виводилося з підпорядкування губернської адміністрації та брало на себе створення необхідної місцевої інфраструктури з торгово-ремісничими закладами, двома щомісячними ярмарками, де мали продаватися металеві, цегельно-черепичні вироби, вугілля, будівельне каміння, а також продовольство. У його віданні тоді перебували землі Слов'яносербського й Бахмутського повітів, де видобувалися залізна руда та вугілля. Позбавлена губернаторського контролю гірнича адміністрація все ж потрапила від нагляд новоросійського й бессарабського генерал-губернатора.

Що ж до безпосереднього керівництва Луганським заводом, то після виведення в 1798 р. з підпорядкування Катеринославській казенній палаті, його забезпечувало гірниче правління, яке створювалося на самому підприємстві у складі управителя, трьох членів, наглядача, унтер-шахмейстера, лікаря та канцелярських службовців. Воно напряду підпорядковувалося департаментові гірничих і соляних справ міністерства фінансів. Зміни у заводському управлінні незабаром було уточнено шляхом розмежування повноважень директора та правління: перший відповідав за зовнішні зносини, а друге займалося вирішенням усіх виробничих справ. Така управлінська схема влаштовувала директора заводу – Чарльса Гаскойна, який мав більше часу для керівництва всієї гірничою галуззю регіону, постійно консультуючись з англійськими

фахівцями. Після його смерті (1806 р.) було вирішено повернутися до попередньої практики. Однак це не принесло очікуваного результату.

1828 року керівництво заводом перейшло до головної контори, штат якої, за прикладом уральських казенних підприємств, було збільшено. Директор департаменту гірничих і соляних справ, виходець із харківських дворян Є. Корнєєв, провівши ревізію, запропонував зробити завод базою для заснування приватних гірничих промислів у Слов'яносербському, Бахмутському й Ростовському повітах. Для цього в розпорядження власників відряджалися майстри з необхідними інструментами. Такий підхід виявився доволі результативним, адже вже на 1859 р. у заводському селищі зосередилися головна контора, гірничий суд, поліція, два госпіталі, богадільня, бібліотека, мінералогічний музей, метеостанція та два храми. Начальство гірничого округу взяло на себе підготовку кваліфікованих робітників і надання початкової освіти їхнім дітям. Для цього у селищі Луганського заводу було відкрито дві школи на 200 та одну на 100 осіб (у с. Кам'яний Брід). Далі здібних учнів брали на навчання в гірничозаводську школу [15, с. 10-11].

Станом на 1865 р. до Луганського гірничого округу, окрім однойменного селища, належали поселення Кам'яний Брід, Лисичанськ, який спершу називався як Лисичанський Рудник, і Третя Рота, однак після ліквідації кріпацтва приписні робітники Верхнього та Кам'яного Броду звільнилися від обов'язкової праці на заводі, вийшовши з підпорядкування Луганського гірничого округу. Водночас закрилися й навчальні заклади [22, с. 119; 152].

Ліберальні реформи Олександра II сприяли спрощенню заводського управління, адже зі штатних розписів зникли посади аудитора й поліцейстера. Згодом у Луганському гірничому окрузі стали до ладу нові чавуноплавильні заводи (Петровський, Лисичанський), кам'яновугільні шахти (Успенська – при Луганському заводі та Софійська – при Петровському). Луганське чавуноливарне підприємство освоїло виплавку пудлінгового заліза, придатного для виготовлення гармат, а також обладнання для новозаснованого Лисичанського заводу [4, с. 436]. Утім, на 1871 р. через брак коштів, підприємливості та проблеми зі збутом видобуток кам'яного вугілля й руди зійшов нанівець [4, с. 374; 435]. Під час військової реформи 1860–1870-х рр. ані Луганський, ані Лисичанський заводи не зацікавили відповідні міністерства, тож Луганський гірничий округ припинив своє існування [14, с. 174–176].

Задля детального геологічного обстеження всього південного краю в розпорядження новоросійського й бессарабського генерал-губернатора було відряджено кількох гірничих інженерів. Спершу йшлося про чотирьох, однак з огляду на економію коштів зупинилися на трьох фахівцях [44, с. 234]. Натомість засноване британцем Дж. Юзом Новоросійське товариство вугільного, залізного та рейкового виробництва заклало у с. Олександрівці Бахмутського повіту (належало графові Лівену), на правій стороні р. Кальміус доменну піч, яка щотижня давала до 12 тисяч пудів чавуну [4, с. 436].

Для злагодженого керівництва гірничими й соляними промислами південних (Катеринославської, Харківської, Таврійської, Херсонської, Бессарабської), а також трьох правобережних (Київська, Подільська,

Волинська) і Чернігівської губерній у Катеринославі 1891 р. було створено Гірниче управління Півдня Росії. Його очільник наділявся такими самими правами, як і начальник гірничих заводів на Уралі. Відомству підпорядковувалася відновлена 1872 р. Лисичанська штейгерська школа, котра готувала майстрів із видобутку руди й вугілля. До штату новоствореної інституції ввійшли чиновник з особливих доручень і діловод із помічниками. Своєю чергою вказані губернії розподілялися між чотирма гірничими округами на чолі з гірничим інженером, який наглядав за приватними галузевими заводами й соляними промислами. За визначення відомчо-територіальних меж Гірничого управління Півдня Росії відповідав міністр державних маєтностей. Він же зобов'язаний був забезпечувати місцеві установи відповідними інструкціями, за потреби скликати з'їзди гірничопромисловців, де обговорювалися нагальні питання галузі, а також призначати їх голів [23, №7689]. Кожен округ мав правління у складі директорів, маркшейдерів, наглядачів соляних промислів та інших фахівців. Потужний розвиток гірничозаводської промисловості спричинив виникнення в 1899 р. нових округів, серед яких Катеринославський, Харківсько-Полтавський (обіймав частину Бахмутського повіту), Луганський і Бахмутський [13, с. 178].

1892 року фінансування Гірничого управління Півдня Росії було суттєво збільшено, доукомплектовувався його штат (зокрема, окружний інженер отримав помічника – чиновника 7-го класу з жалуванням 1600 руб.). Крім того, зросли суми на відрядження, поліпшилося матеріальне забезпечення Лисичанської штейгерської школи. Кошти на все це виділялися не спеціально, а надійшли внаслідок скорочення посад в управлінні гірничими заводами Царства Польського (у 1869 р. тамтешню видобувну промисловість було підпорядковано міністерству фінансів Російської імперії) [29, № 8689].

На початку ХХ ст. до вже існуючих додалися Юзівський, Алмазний, Горлівський і Маріупольський гірничі округи. У віданні кожного з них перебували копальні, шахти, заводи, кар'єри, каменоломні. За показниками роботи підприємств виділялися Луганський і Горлівський округи [5, с. 55–64].

На період надзвичайних ситуацій (наприклад, під час епідемії холери влітку 1892 р.) начальник Гірничого управління Півдня Росії, котрий через підлеглих йому директорів заводів і промислів контролював чималу кількість населення, отримував особливі повноваження. До подібних заходів слід віднести й передачу з гірничого відомства у військове Луганського ливарного заводу (жовтень 1892 р.), який, не змігши організувати виплавки чавуну на кам'яному вугіллі, поступово втрачав своє виробниче значення і ще 20 червня 1887 р. на підставі урядового указу його було зачинено. Створена 1893 р. комісія усі споруди, у тому числі житлові, передала у власність військового міністерства, яке на базі цього підприємства побудувало казенний патронний завод. Він через два роки почав давати продукцію для військових потреб [38, с. 286–288; 29, № 8945; 30, № 9332].

Міністерська схема управління вимагала організації професійної підготовки фахівців для кожної галузі. Наявна система гірничого учнівства потребувала заміни й переходу на шкільну освіту. Першу школу при

Луганському заводі, котра готувала робітників і спеціалістів, у 1823 р. заснував гірничий начальник Густав Гесс-де-Кальве. 1893 року відкрилися початкові гірничі школи в Луганську, Кам'яному Броді, Лисичанську, Третій Роті – загальна освіта тут поєднувалася з професійною. Чисельність учнів була високою: від 100 до 200 дітей. Крім того, у Луганську функціонувало гірниче училище, де здобували середню професійну освіту [22, с. 14; 8, с. 217]. У 1870-х рр. державним коштом засновано Лисичанську штейгерську школу й приватне Горлівське гірниче училище С. Полякова, котре поступово набувало популярності, адже з 1893 р. на його вихованців поширювалася така пільга, як відтермінування призову в армію до закінчення навчання [30, № 9229].

Мережа початкових і середніх гірничих навчальних закладів проіснувала до 1880 р. – часу передачі їх у відання міністерства народної освіти [8, с. 224]. У 1899 р. відкрилося Катеринославське вище гірниче училище, яке в 1912 р. набуло статусу інституту. Цей заклад перебував у підпорядкуванні міністерства торгівлі та промисловості.

Навчальні округи

Навчальні округи було запроваджено за часів правління Олександра І. У 1803 р. міністерство народної освіти розробило спеціальний план розподілу території Російської імперії. Уся Катеринославська губернія разом зі Слобідсько-Українською, Воронежською, Чернігівською, Полтавською, Миколаївською, Таврійською, Пензенською, Тамбовською, а також землями донських і чорноморських козаків увійшла до Харківського навчального округу. Завдання з організації мережі освітніх закладів покладалися на Харківський університет і на попечителя округу – таємного радника, графа Северина Потоцького [25, № 20598], який поділяв переконання імператора, що саме університетам належить стати центрами навчальних округів.

У 1830 р. було створено Одеський навчальний округ. Упродовж трьох років до нього відійшли всі школи Катеринославської, Бессарабської, Таврійської й Херсонської губерній. На початок 1870-х рр. округ мав у своєму складі 9 дирекцій, зокрема на Катеринославщині діяло 238 народних шкіл, освіту в яких здобували 11 тис. учнів [4, с. 472]. Після введення Ростовського повіту до складу Області Війська Донського в 1887 р. місцеві заклади повернулися до сфери відання Харківського навчального округу [28, № 4466].

Безпосереднє керівництво навчальними установами Донеччини здійснювала дирекція катеринославських училищ, яка на 1864 р. мала в кожному повітовому центрі училище, парафіяльну школу, одну або дві приватних школи для дівчат. Мережа училищ першої категорії для євреїв (11 шкіл) функціонувала в Бахмутському повіті, одне з них розташовувалося в повітовому центрі. Усі вони утримувалися коштом меламедів [20, с. 17, 146].

Густа мережа шкіл була характерна для грецьких сіл Маріупольського округу і вже вперше післяреформене десятиліття там нараховувалося понад двадцять народних училищ [2, с. 102].

На кінець XIX ст. Катеринославська губернія вже мала чоловічі й жіночі гімназії (у Бахмуті, Маріуполі), прогімназію (в Луганську), а також реальне училище (в Катеринославі), де навчалися вихідці з Донецького краю. Міські

училища за положенням 1872 р. було відкрито в Луганську, Бахмуті, Маріуполі, Слов'яносербську. До того ж у Бахмуті розпочало діяльність ремісниче училище [9, с. 43].

Церковно-адміністративний поділ

Організаційно-управлінську структуру Російської православної церкви увінчував Святіший синод, на чолі якого стояв призначуваний імператором обер-прокурор. Катеринославська єпархія, як один із церковних округів, котрий створювався 1775 р. під назвою Слов'янської й Херсонської єпархії з кафедрою в Полтаві, виділялася з-поміж інших значними розмірами та чисельністю парафіян. Її главою був єпархіальний архієрей.

Наявність у Маріуполі й Таврійській області грецького населення спонукала верховну владу запровадити окрему, саме для цієї пастви, посаду вікарія. Ним у 1787 р. став архімандрит Ніжинського Благовіщенського монастиря Дорофей, який привернув до себе увагу Катерини II своєю промовою під час подорожі імператриці на південь. Обов'язки вікарія він виконував до кінця життя (1791 р.) [32, № 16512; 33, № 17048].

У 1784 р. на основі указу із Слов'янської духовної консисторії почали створюватися або переноситися відповідно до мережі заснування повітових міст, духовні правління. На думку влади, співіснування їх в одних і тих самих місцях прискорювало б вирішення церковних і державних справ. Адже духовні правління, як церковні судово-адміністративні установи місцевого рівня, котрі виникли ще на початку 1720-х рр., мали значний досвід взаємин зі світською владою, розглядаючи широке коло питань (наприклад, контроль за діяльністю парафіяльного духівництва, забезпечення духовного суду у справах про богохульство, еретиків, розкольників, заборонені шлюби, привласнення церковного майна тощо). Частина церковно-релігійних справ із середини XVIII ст. перейшла у відання благочинних, а за духовними правліннями залишилися лише судові функції та збір коштів в архієрейську скарбницю. Тож духовне правління залишалося в Бахмуті – воно відало й храмами Донецького повіту (тут їх було замало, аби створювати самостійну управлінську одиницю), Ростовське було переведене до Таганрога під назвою Марієпольського [10, с. 319].

Політика підпорядкування церковної організації світській владі тривала й надалі. Так, відповідно до синодського указу від 31 липня 1799 р., було запропоновано, аби розміри єпархій збігалися з територіями губерній, маючи ту саму назву. У 1804 р. за доповіддю Синоду Сенат ухвалив рішення про розміщення всіх єпархій відповідно до губерньського поділу. Щоправда, його виконання затяглося з огляду на невелику кількість діючих храмів. Згідно з синодальним рішенням від 21 лютого 1804 р. архієрейський будинок із консисторією й семінарією було переведено з Новомиргорода до Катеринослава. Замість відданої там у власність держави землі, «рыбные ловли» та млин, церква отримала кошти на спорудження власних будівель у Катеринославі та право на повернення маєтностей в таких же розмірах [34, № 21165].

Лише 1837 р. Катеринославську єпархію вдалося розподілити на дві

самостійних – Катеринославську й Таганрозьку (з центром у Катеринославі) та Херсонську й Таврійську (в Одесі) [16, с. 6; 12, с. 42].

Таким чином, 1837 р. при Катеринославській і Таганрозькій єпархії засновувалася консисторія, єпархіальне правління з 4–6 духовних осіб і цивільних чиновників, які перебували в подвійному підпорядкуванні: єпархіального архієрея та Синоду. До її відання відносилися охорона й поширення православ'я, контроль за богослужінням у храмах, за благоустроєм, утриманням церков. Вона забезпечувала єпархіальний суд за посадові злочини, непристойну поведінку, натомість мирян судили за незаконні шлюби та припинення шлюбних відносин.

За Миколи I завершився процес подвійного підпорядкування: єпархіальне керівництво, крім Синоду, підлягало ще й губернаторові [39, с. 298]. Низовою церковно-адміністративною одиницею ставала парафія, яка мала власний храм із причтом у складі священно- (протоієрей, ієрей, диякон) і церковнослужителів (причетники, дячки, пономарі, псаломщики). У середньому кожна парафія нараховувала близько 1500 осіб. Наступною ланкою був благочинний округ, в якому налічувалося від 7 до 10 храмів. Очолював його призначуваний єпархіальним архієреєм благочинний, до обов'язків якого входив нагляд за благоустроєм, будівництво та утримання церков, діловодство. У 1860-х рр. на Донеччині їх було по три – у Бахмутському, Слов'яносербському, по два – у Маріупольському й Ростовському повітах. На кінець XIX ст. їх кількість суттєво зростає [20, с. 41–42, 52–53].

Як і решта єпархій Російської православної церкви, Катеринославська провадила місіонерську діяльність, оскільки на її території проживали народи, котрі сповідували язичництво, мусульманство, буддизм, були тут і старообрядці. Не виключено, що саме останні (адже прихильники «старої віри» користувалися тут значними пільгами) спричинили місіонерську діяльність Катеринославської консисторії, на що держава виділяла чималі кошти. Так, у 1891 р. лише на проїзд місіонерам було асигновано 2 тис. руб. [23, № 7832].

У віданні Катеринославської консисторії перебували декілька навчальних закладів, зокрема духовна семінарія, де готували церковно- та священнослужителів, а також два духовних повітових училища (в Бахмуті й Маріуполі), в яких початкову духовно-світську освіту здобували діти священників. Наприкінці XIX ст. розпочало свою діяльність єпархіальне жіноче училище. У Катеринославській єпархії нараховувалося понад 400 церковнопарафіяльних шкіл, але, як визнавав міністр народної освіти, ця кількість існувала здебільшого на папері [14, с. 117].

Крім Російської православної церкви на Донбасі діяли й храми інших конфесій, зокрема синагоги, молитовні доми (Бахмут, Маріуполь), розкольницькі каплиці та молільні (Слов'яносербський повіт), костели (Бахмат, Маріуполь), вірмено-григоріанська церква (Нахічеванський округ) [20, с. 101; 19, с. 239].

Округи відомства шляхів

1809 року Олександр I підтримав масштабний план розвитку водного й сухопутного сполучення, згідно з яким імперія поділялася на 10 округів. До

4-го округу було включено частину Катеринославської губернії разом із Тульською, Курською, Тамбовською, Саратовською, Харківською, Воронежською, землями донських козаків, Кавказькою й Таврійською губерніями, Кавказькою лінією та Грузією. Шляхом водного сполучення визначалася річка Сіверський Донець, велике значення також надавалося Маріупольському й Таганрозькому портам. Контроль за дотриманням порядку покладался на таганрозького градоначальника та начальників портів. На Донці планувалося регулярно прочищати русло, спорудити шлюз, аби річка стала судноплавною. Існувало декілька проектів освоєння Донця як водної артерії (1838, 1841, 1869 рр.), особливо з огляду на ідею сплаву вугілля з Лисичанська до Ростова [21, с. 124].

Катеринославський поштовий тракт (120 верст) з'єднував Харків із Таганрогом. На території губернії він проходив через Бахмут. До 5-го округу було віднесено частину Катеринославщини разом зі Смоленською, Могильовською, Орловською, Курською, Чернігівською, Київською, Полтавською, Херсонською й Подільською губерніями. Один зі шляхів, а саме Полтавський (198 верст), пролягав через Катеринослав на Крим, Херсон, Одесу. Великий Московський тракт (225 верст) також ішов на Катеринослав, звідти на Крим, Дубоссари й Одесу [45, с. 401; 36, № 23996]. 1812 року на цих трактах було встановлено плату за проїзд – 5 коп. з однієї версти для одного коня, тоді як на більшості інших вона становила 3 коп. [35, № 25101].

Першим, хто серйозно почав перейматися місцевими шляхами, був катеринославський губернатор А. Фабр, який 1849 р. підготував для Головного управління шляхів сполучення проект тракту від Бахмута до Бердянська й Маріуполя. Його аргументи базувалися на тому, що ці міста перебувають у занедбаному стані через віддаленість від головних торгових пунктів і місць збуту товарів, тож їх потрібно забезпечити надійним сполученням. Ішлося також про спорудження шосе для транспортування вугілля до портів Азовського й Чорного морів. Проте цей проект, як, втім, і попередні, не знайшов підтримки, губернаторові було відмовлено в коштах [3, с. 81,88].

На початку 1860-х рр. Донеччину віднесли до 3-го відділення 10-го округу шляхів, який із 1881 р. отримав назву Київського. Шосе будувалося надто повільно й на 1871 р. ішлося лише про 84 версти. Причому ця дорога ніде не заходила до Бахмутського чи Слов'яносербського повітів, не кажучи вже про Маріуполь, Ростов, Таганрог [4, с. 297].

Будували й експлуатували залізниці в Російській імперії незалежно від міністерства шляхів. Місцевими установами на сталевих магістралях були управління. Так, наприкінці 1873 р. виникло управління Катеринославської залізниці – після введення в експлуатацію першої ділянки: Лозова – Олександрівськ, а також Харківсько-Азовської. Ця залізниця проходила Бахмутським (73 версти) і Ростовським (61 верста) повітами.

У 1882–1904 рр. тривало будівництво Катерининської залізниці, яка проходила територією Харківської, Херсонської, Таврійської, Катеринославської губерній, а також землями Війська Донського. Вона зв'язала залізорудний і кам'яновугільний райони, обслуговуючи великі металургійні та

машинобудівні заводи, давши вихід до портів і забезпечивши сільськогосподарські й пасажирські перевезення [37, с. 817–870].

Управління залізницями здійснювали спеціальні інспекції, штатний розклад яких змінювався залежно від форми власності. Так, із переходом Донецької залізниці в державну власність (1891 р.) вона отримала особливий нагляд [23, № 7434]. Для забезпечення перевезення кам'яного вугілля та солі тут створювалися державні тимчасові комітети. Заснований 1888 р. Харківський тимчасовий з урегулювання перевезень донецького вугілля розширив свої повноваження 1892 р. і займався вивезенням мінерального палива й солі на Донецькій, Катеринославській, Курсько-Харківсько-Азовській залізницях [29, № 8285]. Того ж 1892 р. правління Товариства Донецької залізниці ухвалило рішення демонтувати Кальміуську залізницю, на що отримало дозвіл від уряду, але за умови, що частину матеріалів буде передано Донецькій магістралі, а решту – державі [23, № 8832].

Поштово-телеграфні округи

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. поштові установи Катеринославської, як і решти українських губерній, підпорядковувалися Малоросійському поштамтові [7, с. 251–252]. Однією з перших стала Іванівська станція Бахмутської поштової контори [18, с. 139]. Упродовж першої чверті XIX ст. поштові шляхи з'єднали край із Петербургом, тут з'явилося поштові станції: в Бахмуті, Маріуполі, Слов'яносербську, селищі Луганського заводу, посаді Азов і Нахичевані.

У 1830 р. було створено поштові округи. Губернська поштова контора розташовувалася в Катеринославі, а повітові – у Бахмуті, Ростові, Павлограді, Новомосковську, Олександрівську, Маріуполі, Верхньодніпровську, Слов'яносербську та на Луганському заводі. На 1864 р. їх кількість суттєво зросла, додалися нові станції: в Азові, Нікополі, Таганрозі, Нахичевані [20, с. 18–19]. Із запровадженням у Катеринославській губернії земств ті взяли на себе утримання поштових станцій, зокрема Маріупольське – у 1871 р., Бахмутське – в 1901 р. Витрати залежали від низки факторів: системи руху пошти (пішої, кінної), користування земськими кіньми, чисельності найманих осіб і т. д.

Телеграфні установи, що масово з'явилися в 1870-х рр., з'єднали повітові міста та промислово-торгові центри. При прокладанні нових ліній велику увагу приділяли включенню до мережі повітових центрів. У результаті 95 повітових міст і 517 великих поселень отримали можливість користуватися послугами телеграфу. Найдовшими були лінії: Бахмут – Луганський завод (220 верст), Нікополь – Берислав (123 версти), Маріуполь – Ясинувата (160 верст) [18, с. 186, 304]. У 1867 р. до Миколаївського телеграфного відділення було віднесено 23 телеграфні станції, серед яких: Бахмут, Маріуполь, Мелітополь, Ростов, Таганрог та інші міста.

1885 року набув чинності висновок Державної ради від 28 травня про початок поступового (впродовж п'яти років) перетворення місцевих поштових і телеграфних установ на об'єднані поштово-телеграфні. Усю імперію було поділено на 35 округів. На місцях утворювалися поштово-телеграфні контори й

відділення, які у своїй діяльності підпорядковувалися керівництву округів. Їх на теренах України діяло п'ять, зокрема на півдні було створено Одеський і Кишинівський поштово-телеграфні округи. До 2-го належали Бессарабська та Подільська губернії, до 1-го – Херсонська й Таврійська. Катеринославщина, разом з Областю Війська Донського, увійшла до Ростовського поштово-телеграфного округу. Ця мережа проіснувала до 1917 р.

Військовий округ

При реформуванні управління армією Катеринославську губернію з Таганрозьким градоначальством (а також Херсонську з Одеським градоначальством, Таврійську з Керч-Єникальським градоначальством і Бессарабську область) було віднесено до створеного у грудні 1862 р. Одеського військового округу. Його командувач водночас обіймав посаду новоросійського й бессарабського генерал-губернатора. У межах військового округу проходила південно-західна (суходільна) та чорноморсько-азовська (морська) лінія державного кордону Російської імперії (остання включала рейд Маріупольського й Таганрозького портів). На сході межі округу орієнтувалися на Слов'яносербський і частину Бахмутського повітів, відроги Донецького басейну та долину Сіверського Дінця.

Командування округу було переконаним, що полкові штаби мають належні місця дислокації – Катеринослав, Ростов, Таганрог, Нахичевань, дещо гірші – у повітових і заштатних містах. При розквартируванні військ на одного нижнього чина приходилося від 3 до 4 дворів. У кожному повітовому місті – Бахмуті, Ростові, Слов'яносербську, Маріуполі, а також у Таганрозі – розміщувалася по військовій команді [4, с. 2; 62; 278; 501].

Після скасування в 1874 р. Новоросійського й Бессарабського генерал-губернаторства та запровадження посади тимчасового одеського генерал-губернатора, останній продовжував очолювати Одеський військовий округ. Значна частина військ стояли по всій території Катеринославської губернії, зокрема на 1899 р. тут квартирували 34-та піхотна дивізія, 133-й Сімферопольський, 134-й піхотний Феодосійський, 135-й піхотний Керч-Єникальський полки та інші частини.

Військовому міністерству підпорядковувалися повітові військові начальники, запроваджені 1874 р., які й ставали начальниками місцевих військових команд. До їх повноважень належав облік офіцерів, унтер-офіцерів і рядових запасу, а також призов їх на навчальні збори та військову службу за мобілізацією. На Донеччині вони локалізувалися в Бахмуті, Слов'яносербську та Маріуполі й окрім названого забезпечували відправку в армію новобранців [9, с. 48].

Акцизні окружні управління та митні округи

Удосконалення управління непрямыми податковими надходженнями, що здійснювалося в рамках ліберальних реформ Олександра II, зокрема фінансової, обумовило встановлення акцизів на продаж спиртних напоїв, тютюну, цукру, дріжджів, сірників та ін. Було скасовано винні округи й запроваджено губернські та окружні акцизні управління, котрі займалися винятково адмініструванням спеціальних зборів незалежно від інших місцевих установ

міністерства фінансів. На Катеринославщині вони засновувалися на підставі положення від 4 липня 1861 р. Було створено мережу з семи установ, зокрема 3-тє акцизне управління контролювало Бахмутський повіт, 5-тє – Слов'яносербський і т. д. Адміністративно-територіальних меж при акцизному поділі не дотримувалися. Окремо діяв Малоросійський тютюново-акцизний округ із центром у Харкові, місцевими відділеннями якого були Маріупольська, Бахмутська, Ростовська й Таганрозька дистанції [20, с. 14–15]. Із часом кількість округів зростала, змінювалась їх територіальна конфігурація. До названих додалося окружне управління в Луганську [9, с. 22].

Акцизні установи виводилися з прямого підпорядкування губернаторів і контролювалися Катеринославським губернським акцизним управлінням та міністерством фінансів [26, № 37197]. У Катеринославському управлінні служило по 40–50, в окружних – по 5–6 осіб. Цим чиновникам, на відміну від інших служб, держава забезпечила пристойний розмір жалування та пенсій, щоб таким чином утримати їх від участі у сумнівних оборудках.

У 1811 р. у краї було створено митні округи. Останнім, одинадцятим, у маніфесті про їх заснування «для розвитку європейської торгівлі» було названо Таганрозький, до складу якого віднесено лише дві установи – однойменну митницю та Маріупольську заставу, котра на 1899 р. вважалася вже портовою митницею [24, № 24684; 9, с. 25]. Таганрозьку було засновано ще 1776 р., для неї відразу почали будувати «митний дім», для чиновників – квартири, а для товарів – комори й сараї [10, с. 317].

На початок 1870-х рр. Таганрозький митний округ охоплював митниці у самому Таганрозі, Керчі, Бердянську, Генічеську, Маріуполі та Єйську, а також митну заставу в Ростові. Начальник округу відповідав за узбережжя Азовського моря та Керченської протоки [4, с. 56]. З утворенням 1912 р. митних інспекторських дільничних управлінь митні установи було засновано в Маріуполі, Ростові, Таганрозі, Бердянську.

Управління державних маєтностей

З утворенням 1837 р. відповідного міністерства засновувалися і його місцеві установи – губернські палати державних маєтностей, які ставали адміністративно-територіальними та фіскальними органами, забезпечуючи надходження коштів до казни. У 1838 р. палата почала діяти й у Катеринославі. Крім спеціального законодавчого акта, у своїй діяльності вона керувалася статутами про благоустрій державних поселень, поліцейським, судовим, паспортним, будівельним, шляхів, рекрутським, лікувальним, податним та народного продовольства. В її підпорядкуванні перебували окружні (залежно від числа державних селян, одне могло обслуговувати й кілька повітів), волосні та сільські управління державних маєтностей, роботу яких палата спрямовувала, координувала та контролювала. Сама інституція підпорядковувалася не лише міністрові державних маєтностей, а й губернаторові, зокрема в питаннях переселення, сімейних поділів землі, сплати недоїмок тощо.

Перед Катеринославською палатою державних маєтностей ставилося завдання завершити закріплення за державою її лісів та земель, поліпшити

управління ними й оброчними статтями (так називалися доходи від оренди млинів, риболовлі, використання корисних копалин тощо), а також опікуватися державними селянами (організація стягнення податків, приведення у відповідність їх розмірів з аграрними доходами та доходами від промислів). Склалися та уточнювалися плани й карти земель, що дозволило визначити розміри, ступінь доходності селянських господарств. При цьому для підвищення платоспроможності малоземельних селян і, зокрема, ліквідації недоїмок, палата якомога рівномірно наділяла громади та окремих селян вільними землями, щоб розмір оброку відповідав кількості оранки. Вона не лише керувала зовнішнім межуванням земель, відділяючи селянські наділи від поміщицьких і тих, які належали іншим відомствам, а й здійснювала внутрішнє межування з укладанням кадастру. Загальна опіка над державними маєтностями та, зокрема, селянами полягала в облаштуванні сільського самоврядування (волостей і сільських громад, суду, сільських і волосних розправ). Палата призначала писарів до волосних правлінь, сприяла організації кас допомоги, забезпечувала селян паспортами. Вона ж здійснювала ревізії, контролювала надходження податків, сприяла благоустрою. Також розглядала можливості сімейного поділу земель, виступала захисником селянських інтересів у судових справах щодо розмежування й описання селянських наділів, запобігала поширенню пияцтва шляхом зменшення кількості шинків, сприяла заснуванню лікарень, храмів різних віросповідань, парафіяльних шкіл, прокладанню доріг між поселеннями.

Для забезпечення селян збіжжям у неврожайні роки палата дбала про запасні хлібні магазини та контролювала наявність у них зерна. Повноваження щодо охорони народного здоров'я зводилися до надання селянам лікувальних засобів, противіспових щеплень, першої медичної допомоги при пологах, запобігання епідеміям. Планувалося навіть організувати зразковий видобуток антрациту. За прикладом прибалтійських губерній палата державних маєтностей із 1847 р. почала практикувати нову, спрощену систему рекрутських наборів, відмовляючись від черговості (за основу брався принцип жеребкування). Підвищення культури землеробства полягало в раціоналізації сільського господарства, осушенні боліт, зрошенні земель, сприянні розвитку промислів, у заснуванні навчальних агрономічних ферм, зокрема Луганської (1842 р.).

Палата мали відповідну структуру, очолював їх управляючий, кандидатуру якого за поданням міністра схвалював, а також звільняв із посади імператор. Склалися вони із загального присутствія і трьох відділень – господарського, лісового й контрольного, а також канцелярії та чиновників з особливих доручень. До загального присутствія, яке створювалося для колегіального розв'язання справ особливої ваги, входили управляючий, завідувачі відділеннями, губернський лісничий та асесор. При палаті служили землеміри, медики, ветеринари, цивільні інженери, стряпчі (юристи) у справах державних маєтностей.

У віданні Міністерства державних маєтностей перебували й початкові школи, які відкривалися у казенних селах. Зокрема їх в Бахмутському повіті

було сім, у яких навчалось 372 дітей. Така ж кількість шкіл діяла і в Ростовському повіті, проте учнів було там дещо більше – 415 осіб [20, с. 148, 149].

Після скасування кріпосного права й поширення на державних селян указу від 24 листопада 1866 р. про їх нове облаштування діяльність палати було припинено, оскільки державні селяни отримали особисту свободу й перейшли у відання загальних селянських установ та місцевої поліції [27, № 43888]. Відтепер у державній власності залишалися лише «нерухомі маєтності», для яких створювалася нова установа – Таврійсько-Катеринославське управління державних маєтностей [23, № 7689]. У Катеринославській губернії воно керувало шістьма округами поселень державних селян, із них у Бахмутському та Слов'яносербському округах було п'ять волостей, у Ростовському – чотири. Воно ж продовжувало опікуватися мережею шкіл для надання дітям початкової освіти [20, с. 146–147; 43, арк. 8; 6, с. 14]. Натомість удільні землі Катеринославської губернії, що належали імператорській фамілії, підпорядковувалися Київській удільній конторі, котра здавала їх в оренду як оброчні статі.

Жандармські округи

Відповідно до нормативних актів від 1827 і 1836 рр. Російська імперія поділялась спершу на п'ять, а потім на вісім жандармських округів, начальники яких підпорядковувалися шефові Окремого корпусу жандармів. Утім, першими було створено жандармські команди в кожному губернському та в портових містах, зокрема у Таганрозі [1, с. 186]. У 1867 р. більшість округів скасували внаслідок створення жандармських управлінь у кожній губернії. Зокрема, Катеринославська опинилася у віданні однойменного губернського жандармського управління на чолі зі штаб-офіцером.

Того ж року засновано жандармські управління на залізниці. В адміністративно-стройовому відношенні вони підпорядковувалися Окремому корпусу жандармів, а щодо політичного розшуку – спершу III відділенню власної його імператорської величності канцелярії, а з 1880 р. – департаменту поліції міністерства внутрішніх справ.

У розпорядженні начальника Катеринославського губернського жандармського управління перебували чиновники, що здійснювали нагляд: помічник начальника та унтер-офіцери в Ростові й Таганрозі. Поліцейсько-жандармські відділення створювалися також на залізницях, зокрема Таганрозьке наглядало за Азовською магістраллю на лінії Бахмут – Ростов – Грушевська. Інша частина залізниці, вище Бахмута, перебувала у сфері відповідальності Слов'янського відділення [4, с. 486]. Помічники контролювали ситуацію у повітах, один із них відповідав за Бахмутський і Слов'яносербський. Крім жандармського існувало Катеринославське охоронне відділення, яке підпорядковувалося департаменту поліції міністерства внутрішніх справ. У 1907 р. його діяльність поширилася на все Криворіжжя [42, арк. 3].

Для ліквідації соціального спротиву, що його продемонстрував пролетаріат Донбасу під час російської революції 1905–1907 рр., край було виведено з-під юрисдикції катеринославського губернатора, а території

Бахмутського, Слов'яносербського, Маріупольського повітів, Таганрозький округ Війська Донського опинилися у складі створеного 27 липня 1906 р. тимчасового генерал-губернаторства південно-гірничо-заводського району. Місцем розташування його штаб-квартири стала Юзівка [31, № 28174]. У підпорядкування генерал-губернатора було передано місцеві гарнізони Таганрозького округу, війська, що дислокувалися на Донбасі, для чого створювався штаб із військових, чиновників з особливих доручень та канцелярських службовців. Після остаточного придушення виступів (квітень 1907 р.) він припинив свою діяльність [40, арк.17,43; 41, арк. 83–84, 155].

Фабрична окружна інспекція

Фабричну інспекцію в Катеринославській губернії було створено на основі нормативного акту від 1 червня 1882 р., згідно з яким посада старшого інспектора запроваджувалась у місцевості з розвинутою промисловістю для нагляду за дотриманням фабричного законодавства. Держава воліла регулювати відносини між роботодавцями й робітниками задля уникнення соціальних конфліктів. У 1886 р. було створено губернські у фабричних справах присутствія, що їх очолювали губернатори. Згодом додалися присутствія в гірничозаводських справах. Катеринославська промисловість, у тому числі й Донецького регіону, відносилася до Харківського округу (разом із чернігівською, полтавською, донською). За декілька років до цього ж округу приписали й внутрішні російські, а також Бакинську та Кутаїську губернії.

Пошуки нових управлінських рішень призвели до відмови від окружної системи й повернення до губернської, а в 1899 р. – знову до окружної. Таким чином, окружним інспекторам підпорядковувалися старші фабричні інспектори в губерніях, які контролювали стан справ на місцях, розбираючи скарги проти власників підприємств. Старший фабричний інспектор Катеринославської губернії постійно вирішував конфлікти між робітниками й адміністрацією. Наприклад, один такий інцидент стався 1900 р. та був пов'язаний із тим, що заводські службовці іноземного походження переважно не знали російської мови, ставилися до робітників без належної поваги. Як довів Куромія Гіроакі початок протистояння між англійською адміністрацією й місцевими робітниками відноситься до 1874 р. [17, с. 35–36; 11, с. 88].

1893 року штатний розпис губернських у фабричних справах присутствій було розширено. До їх складу вводилися директори місцевих приватних залізниць у тому разі, коли розглядалися питання про порушення порядку в залізничних майстернях, а також представник від залізничної поліції [30, № 9967].

Судові округи

Унаслідок реформи судоустрою 1864 р. відбувався відомчий поділ територій на судові округи, місцеве населення одержувало можливість захищати свої права в мирових та окружних судах, судових палатах. Частину Катеринославської губернії, а саме Бахмутський і Слов'яносербський повіти, було передано у відання Харківської, решту – Одеської судової палат. Судова влада належала як палатам, так і окружним судам, котрі ставали судами першої інстанції, з'їздам мирових суддів, мировим суддям. Їх кількість залежала від

щільності населення та розмірів території. Свої права у судах могли захищати особи всіх станів – у цивільних і карних справах, за винятком духовних (їх продовжували вирішувати єпархіальні архієреї й консисторії), комерційних, військових (спеціалізовані суди) і селянських (справи селян, що стали вільними, підлягали розгляду мировими посередниками, мировими з'їздами та відповідними губернськими присутствіями).

Харківська й Одеська судові палати розглядали справи про державні злочини та апеляції, причому на публічних засіданнях без участі присяжних засідателів, проте з присяжними повіреними, як приватними, так і з тими, хто служив при судових палатах. Окружні суди створювалися в Катеринославі, Таганрозі. Юрисдикція першого поширювалася на однойменний, а також Верхньодніпровський, Новомосковський, Павлоградський і на два стани Олександрівського повіту. Бахмутський і Слов'яносербський повіти було віднесено до Ізюмського окружного суду Харківської судової палати. Юрисдикція Таганрозького окружного суду поширювалася на відповідне градоначальство, Маріупольський, Ростовський повіти Катеринославської, Бердянський повіт Таврійської губернії та решту станів Олександрівського повіту [4, с. 476]. Окружні суди вирішували карні й цивільні справи, що не потрапляли до сфери мирової юстиції. Судові засідання відбувалися публічно за участю присяжних, повірених засідателів. Існував також інститут судових слідчих. Миріві з'їзди відбувалися в Бахмуті, Слов'яносербську, Маріуполі, Ростові.

Як бачимо, відомчі підпорядкування Донбасу суттєво доповнювали адміністративно-територіальний поділ та були важливими показниками економічного становлення та соціального розвитку регіону.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена характеристиці відомчого підпорядкування Донбасу, яке суттєво доповнило адміністративно-територіальний поділ і слугувало значним індикатором економічного формування та розвитку регіону.

Ключові слова: Донбас, гірничий, освітній, церковно-адміністративний, поштово-телеграфний, військовий; судові округи.

SUMMARY

The article is devoted to the departmental subordination of Donbas that significantly complemented the administrative-territorial division and was an important indicator of the economic formation and development of the region.

Keywords: Donbas, mining, educational, church and administrative, postal-telegraph, military, judicial districts.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреевский И.Е. Полицейское право. – Санкт-Петербург, 1874.
2. Бацак Н. Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII – початок XX століття). – К., 2010.
3. Бобкова О.М. А.Я. Фабр: Портрет администратора на фоне епохи. – К.,

- 2007.
4. Военное обозрение Одесского военного округа. – Одесса, 1871.
 5. Вся Екатеринославская губерния на 1914 г. – Екатеринослав, 1914.
 6. [Драчевский]. Военно-статистическое обозрение Екатеринославской губернии. – Кн. 11. – Ч. 4. – Санкт-Петербург, 1850.
 7. Зябловский Е. Статистическое описание Российской империи в нынешнем её состоянии. – Ч. 3. – Санкт-Петербург, 1815.
 8. 8. Історія Луганського краю / За ред. В.С. Курила, авт. кол. І.Ю. Бровченко, А.О. Климов, К.І. Красильников та ін. – Луганськ, 2008.
 9. Календарь и справочная книга Екатеринославской губернии 1899 г. – Екатеринослав, 1899.
 10. Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999.
 11. Куромія Гіроакі. Свобода і терор в Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870-1990. – К., 2002.
 12. Лиман І.І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). – Запоріжжя, 2004.
 13. Лоранский А.М. Краткий исторический очерк административных учреждений горного ведомства в России. – Санкт-Петербург, 1900.
 14. Лохматова А. Катеринославське земство. – Запоріжжя, 1999.
 15. Луганск: Исторический очерк. – Донецк, 1996.
 16. Макидонов А.В. К светской и церковной истории Новороссии (XVIII–XIX вв.) – Запорожье, 2004.
 17. Михненко А.М. Історія Донбасу (1861–1945 рр.) – Донецьк, 1999.
 18. Міронова С.І. Поштові і поштово-телеграфні установи на півдні України в системі зв'язку російської держави (друга половина XVII – початок XX ст.). – Миколаїв, 2012.
 19. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 г. – Ч. 2. – Екатеринослав, 1867.
 20. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. – Екатеринослав, 1864.
 21. Подов В., Курило В. История Донбасса. – Т. 2: Донбасс в XIX в. – Луганск, 2004.
 22. Они же. Первенец металлургии Украины: Исторический очерк: Документы. – Луганск, 1998.
 23. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр. 3-е. – Т. 11: 1891. – Санкт-Петербург, 1894.
 24. ПСЗ РИ. Собр. 3-е. – Т. 31: 1810–1811. – Санкт-Петербург, 1830.
 25. ПСЗ РИ. – Т. 27: 1802–1803. – Санкт-Петербург, 1830.
 26. ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 34. – Отд. 1: 1861. – Санкт-Петербург, 1861.
 27. ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 41: 1866. – Санкт-Петербург, 1868.
 28. ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. – Т. 7: 1887. – Санкт-Петербург, 1889.
 29. ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. – Т. 12: 1892. – Санкт-Петербург, 1895.
 30. ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. – Т. 13: 1893. – Санкт-Петербург, 1897.

- 31.ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. – Т. 26. – Отд. 1: 1906. – Санкт-Петербург, 1909.
- 32.ПСЗ РИ. – Т. 22: 1784–1788. – Санкт-Петербург, 1830.
- 33.ПСЗ РИ. – Т. 23: 1789 – 6 ноября 1796. – Санкт-Петербург, 1830.
- 34.ПСЗ РИ. – Т. 28: 1803–1804. – Санкт-Петербург, 1830.
- 35.ПСЗ РИ. – Т. 32: 1812–1815. – Санкт-Петербург, 1830.
- 36.ПСЗ РИ. – Т. 30: 1808–1809. – Санкт-Петербург, 1830.
- 37.Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная книга и дорожная книга / Ред. В. П. Тян-Шанский. – Т.14: Новороссия и Крым. – Санкт-Петербург, 1910.
- 38.Семистяга В.Ф. Луганський ливарний завод // Енциклопедія історії України. – Т. 6. – К., 2009.
- 39.Федоров В.А. Православная церковь и государство // Очерки русской культуры XIX в. – Т. 2: Власть и культура. – Москва, 2000.
- 40.ЦДАК України. – Ф. 1596. – Оп. 1. – Спр. 45.
- 41.ЦДАК України. – Ф. 1596. – Оп. 1. Спр. 46.
- 42.ЦДАК України. – Ф. 1597. – Оп. 1. – Спр. 133.
- 43.ЦДАК України. – Ф. КМФ-12. – Оп. 1. – Спр. 94.
- 44.Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні XIX – початок XX ст.). – К., 2005.
- 45.Шепелёв Л.Е. Аппарат власти в России: Эпоха Александра I и Николая I. – Санкт-Петербург, 2007.

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ТА УСНА ІСТОРІЯ

УДК 94(477) “1861/1917”

Донік О. М.

УЧАСТЬ КУПЦІВ У РОЗВИТКУ ТОРГОВЕЛЬНИХ ДОМІВ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розвиток капіталізму в українських губерніях Російської імперії у пореформену добу супроводжувався утвердженням підприємницьких структур, заснованих і діючих на принципах ринкової економіки. Провідне місце серед них належало торговельним домам. Вивченню проблеми їх розвитку в Україні на початку ХХ ст. значну увагу приділив Б.А. Кругляк, який розглядав такі товариства як вищу форму організації стаціонарної торгівлі [1]. Т.І. Лазанська виявила закономірності розвитку торговельних домів в українських губерніях, показала організаційні форми капіталів, які домінували в їх структурі [2]. Серед питань, які потребують висвітлення в рамках цієї тематики, нагальним є з'ясування станово-соціальної структури власників торговельних домів, й зокрема ролі та місця купецтва в їх заснуванні та діяльності.

У ХІХ ст. основними організаційними формами підприємництва були одноосібні підприємства, акціонерно-пайові компанії і торговельні дома. До останніх відносилися повні товариства і товариства на вірі (командитні товариства). Уперше вони з'явилися на початку ХІХ ст., коли маніфестом Олександра І від 1 січня 1807 р. «Про дарування купецтву нових вигод, відзнак, переваг і нових способів для поширення та посилення торговельних підприємств» [3] було закладено правові підвалини для розвитку оптової торгівлі і великої промисловості. Згідно з цим документом, поряд з одноосібними фірмами в імперії запроваджувалися два види торговельних домів – товариства повні й товариства на вірі або командитні, які трактувалися законом як купецькі товариства. Їх методи організації залишалися незмінними протягом ХІХ ст. Товариства повні були переважно закладами сімейного підприємництва, із вказівкою імен засновників, які об'єднували вузьке коло близьких людей. Вони мали налічувати не менше двох акціонерів відповідної гільдії, які діяли спільно і несли рівну відповідальність своїм майном. Учасник одного товариства не міг одночасно брати участь в іншому [4].

У товариствах на вірі їхні співвласники поділялися на повних товаришів, права й обов'язки яких були такими ж, як у господарів торгових домів із повною відповідальністю, та інвесторів – вкладників зі сторони, що брали участь у справі чітко визначеними внесками і несли відповідальність лише в їх розмірі [5]. У назві товариств на вірі після перерахування прізвищ, які складали його, до імен засновників додавалося «К^о». Така форма організації підприємства дозволяла їх власникам залучити до справи додаткові кошти, зберігаючи повний контроль над нею. Товариства на вірі були вищою формою асоціації капіталів, яка була близькою до акціонерно-пайових компаній, нерідко відрізняючись від останніх лише відсутністю затвердженого статуту.

Для реєстрації торговельного дому необхідно було лише подати

установчий документ (договір) у місцеві органи влади. Проте вони як форма організації підприємництва набули популярності серед купців українських губерній переважно з останньої чверті XIX ст., коли економічний розвиток вимагав ускладнення форм господарської діяльності, розширення колективного підприємництва, що дозволяло акумулювати великі капітали. До цього часу, наприклад, харківські купці, заснувавши торговельний дім, як правило, не розвивали справу спільними зусиллями, а просто відкривали кілька підприємств під однією фірмою. Багато компаній виявлялися нестійкими і швидко розпадалися [6].

Організація фірм у формі торговельних домів найбільше відповідала сімейному характеру купецького підприємництва. Нерідко такі компанії утворювали представники одного купецького роду: самостійні купці і їхні сини, спадкоємці після смерті глави купецького сімейства, які не хотіли або не могли поділити підприємство на окремі частини, рідні брати-купці, які мали спільну справу, чоловік і дружина, котрі були рівноправними партнерами у підприємстві та ін. Принагідно зазначимо, що дворяни і чиновники вкрай рідко ставали засновниками торговельних домів, тому що вважали таку форму організації підприємництва не гідною їх соціального статусу.

Торговельні дома були повноправними юридичними особами і рідко змінювали свою назву, хоча з часом могли змінитися не тільки власника, а й тип фірми. Більшість торгових домів мало чим відрізнялися від одноосібних і сімейних підприємств, що знаходилися у спільному володінні кількох фізичних осіб. До кінця XIX ст. гільдійські свідоцтва повинні були викуповувати не тільки сам торговий дім, як юридична особа, а й усі співвласники, які несли повну відповідальність. Після реформи 1898 р. повні товариші одержали право на придбання гільдійського свідоцтва за промисловими свідоцтвами, виданими на ім'я компанії. Офіційна дорадянська статистика враховувала власність торговельних домів як особисту. Більше того, у разі, коли назви останніх збігалися з іменами їхніх реальних власників, поряд з ними міг указуватися соціальний статус підприємця [7].

Серед засновників торговельних домів купецтво продовжувало залишатися основною складовою. Особливо наприкінці XIX ст. темпи приросту в торговому секторі України були надзвичайно високими. За підрахунками Т.І. Лазанської на основі даних, що були отримані міністерством фінансів від міських і купецької в Одесі управ, на початок 1893 р. в українських губерніях було зареєстровано 164 торговельні фірми із загальною сумою капіталу в 6 592 000 руб., з яких 4 765 000 руб. належало 130 повним (близько 36,7 тис. на кожне з них) і 1 827 000 руб. – 17 товариствам на вірі (53,7 тис. на кожне). Частка України у загальноімперській чисельності торговельних домів становила на той час 12,5 % та, відповідно, 7 % капіталів.

Водночас майже дві третини таких товариств розміщувалися у Херсонській, Київській і Харківській губерніях, які відзначалися найвищим розвитком торгівлі в Україні. Зокрема, 81 торговельний дім було зосереджено у Херсонській губернії (з них 71 розміщувався в Одесі, акумулювавши 65,15% (4 295 000 руб.) усіх капіталів, що були задіяні у торговельних домах України),

31 – у Київській та 26 – у Харківській губерніях. Серед 353 власників усіх торговельних фірм, які потрапили до цього списку, 186 були купцями і 12 – спадковими почесними громадянами (разом становили 56,1 % від загальної кількості) [8].

Майже всі великі торговельні доми, засновані в Україні до 1893 р., а їх було 14 (із них 11 з капіталом від 100 до 800 тис. руб. знаходилися в Одесі), за винятком Л. Рабиновича (його капітал становив 800 тис. руб.), братів Яловикових (120 тис. руб.), О. Бродського (155 тис. руб.) і Ф. Полянського (200 тис. руб.), належали іноземцям, які займалися торгівлею хлібом та здійснювали банківські операції. Зокрема, до них належали фірми швейцарця Ф. Енні разом із греком П. Родоканакі (200 тис. руб., заснована в 1883 р.), грека Д. Мавро (300 тис. руб., 1806 р.), італійців братів Анатра (100 тис. руб., 1875 р.), греків братів І. та О. Вучини (150 тис. руб., 1830 р.), П. Родоканакі разом із М. Маврокордато (300 тис. руб., 1819 р.), три фірми, засновані братами Дрейфусами з Франції (одна – на 200 й дві – по 100 тис. франків кожна), австрійців братів А. та О. Тработті (100 тис. руб., 1836 р.) [9].

Як було зазначено вище, друге та третє місце за кількістю торговельних домів у 1892 р. після Херсонської належало відповідно Київській і Харківській губерніям. Серед їх власників у Київській було 36 купців і два спадкові громадянина, а у Харківській – 25 купців і 4 спадкові громадянина [10]. Зокрема, на початку 1890-х рр. на Харківщині найстарішим торговельним домом було купецьке повне товариство «Рубінштейн і сини», організоване в 1870 р. спадковим почесним громадянином, харківським 1-ї гільдії купцем Рувимом Йосифовичем (Романом Осиповичем) Рубінштейном та його дітьми Адольфом і Леоном. Крім нього, з 1870-х рр. у губернії діяли тільки два торговельні доми, засновані купцями. У наступне десятиліття останні стали засновниками 12-ти торговельних фірм, а в 1890–1892 рр. – ще 5-ти. У 1904 р. повними товаришами торговельних домів виявилися 43 (12 %) самостійні харківські купці. Слід зазначити, що в губернському центрі реєструвалася переважна більшість подібних компаній (на 1892 р. – 97,6 %, на 1904 р. – 75%, на 1911 р. – 88 %) [11].

Із подальшим розвитком підприємництва в Україні відбувалося зростання чисельності торговельних домів. На 1904 р. таких уже налічувалося 400, а серед їх 824 власників 195 належали до купецького стану і 23 – до спадкових почесних громадян, що у підсумку становило 26,5 % [12]. Отже, порівняно з 1892 р. питома вага купецтва серед власників і співвласників торговельних домів до 1904 р. знизилася більше, ніж удвічі. Падіння купецької активності було пов'язане із запровадженням 1898 р. у країні нового порядку у промисловому оподаткуванні, згідно з яким підприємницька діяльність не пов'язувалася з належністю до гільдій. Зі зменшенням вибірки гільдійських свідоцтв падало й число підприємців, які володіли купецьким званням.

До 1911 р. в Україні було вже 918 торговельних домів, що становило більше 15% їх загальної кількості в імперії, а серед їх власників купців налічувалося 474 і спадкових почесних громадян – 60 (разом становили 25,7% усіх власників). Із цього числа торговельних домів 267 були торговельно-

промисловими (з капіталом 21 647 164 руб.) і 615 – суто торговельними (з капіталом 9 949 717 руб.), у решти – 36 фірм – дані про капітали відсутні [13]. Порівняно з 1904 р. загальна кількість торговельних домів в українських губерніях зросла на 56,43 %.

На межі XIX–XX ст. в Україні інтенсивно зростала чисельність торговельних фірм і акумуляція у них капіталів. Протягом 1892–1911 рр. кількість таких підприємств збільшилася в 5,6 разів, а їх капітали – у 4,8 разів. Незважаючи на те, що акумуляція коштів у торговельних домах була нижчою, більш архаїчною у порівнянні з організацією капіталів в акціонерно-пайових товариствах, вона сприяла розширенню і поглибленню капіталістичних ринкових відносин в Україні. Найактивнішим соціальним прошарком торговельних домів було купецтво, на частку якого навіть напередодні 1914 р. припадало понад чверть власників та співвласників фірм.

Найпотужніші торговельні фірми поширювали свою діяльність на великі регіони, намагаючись монополізувати ринки збуту товарів. Серед таких торговельних домів на 1911 р. в українських губерніях слід назвати товариство «Спадкoємці Л.Є. Кеніга», що оголосило найзначніший товариський капітал – 21 млн руб. Фірма була зареєстрована в Петербурзі, але об'єднувала конгломерат підприємств та маєтків у Харківській губернії (нею володіли почесні громадяни з купецького стану Юлій, Олександр, Фрідріх та Карл Леопольдовичі Кеніги). Фірма «І.Г. Харитоненко із сином», заснована у 1884 р. на тій же Харківщині (капітал 4 млн 630 тис. руб.), була найбільшим із зареєстрованих на території України торговельних домів (його господарі до 1901 р. залишалися сумськими купцями). Далі за розмірами оголошеного капіталу йшли «Товариство Стодольської сукняної фабрики Д.В. Барішнікова із синами» на Чернігівщині (3,5 млн руб.), торговельні дома «Г.А. Нібург і К^о» та «Абрагам Якович Кон» у Катеринославі (кожен – по 2 млн руб.), товариство М. Ашкеназі в Одесі (1,5 млн руб.) [14].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. в українських губерніях відбувалося кількаразове зростання чисельності торговельних домів та накопичення в них капіталів. Ключова роль у цьому процесі належала найпотужнішим фірмам, які монополізували ринки збуту товарів, поширивши свою діяльність на великі регіони. Натомість найактивнішою соціальною силою торговельних домів було купецтво, на частку якого припадав досить високий відсоток власників та співвласників фірм. Торговельні дома, таким чином, виявилися однією з основних форм консолідації купецьких капіталів. Їх діяльність, поряд з акціонерно-пайовими компаніями, сприяла суттєвому розширенню і поглибленню розвитку капіталістичних ринкових відносин в Україні.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено аналізу діяльності торговельних домів як однієї з форм організації капіталів в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Визначено, що в торговельних домах найбільше було консолідовано купецьких капіталів. Саме купецтво виявилось

найактивнішою соціальною силою в заснуванні торговельних фірм, на його частку припадав досить високий відсоток власників та співвласників останніх. Головна роль серед них належала найпотужнішим фірмам, які монополізували ринки збуту товарів, поширивши свою діяльність на великі регіони.

Ключові слова: купець, торговельний дім, товариство, капітал, підприємець.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the trading houses' activity as a form of capital organization in Ukrainian provinces of the Russian Empire in the late 19th – early 20th centuries. It was determined that merchants' capital was consolidated mainly in trading houses. Merchants themselves proved to be the most active social force in setting up trading companies, accounting for a fairly high percentage of owners and co-owners of the latter. The leading role among them belonged to the most powerful firms, which monopolized the commodity markets, extending their activities to large regions.

Keywords: merchant, trading house, company, capital, entrepreneur.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX в.: на материалах Украины. – Самара, 1992. – С. 74–97.
2. Лазанська Т.І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892 – 1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. II. – К., 2001. – С. 24–41.
3. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 1-е – Т. 29. – № 22 418; Иванов П. Обзорение прав и обязанностей российского купечества и вообще всего среднего сословия: В 2-х ч. / Репр. изд. 1826 г. – М., 2006. – С. 121–124.
4. Боханов А.Н. Торговые дома в России в конце XIX – начале XX в. (численность, структура, состав владельцев) // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 88, 89.
5. Иванов П. Указ. праця. – С. 123–124.
6. Гордеенко Е.С. Харьковское городское управление, нужды его и недостатки, состояние общественного хозяйства и промыслов г. Харькова. – Х., б.г. – С. 13.
7. Беліков Ю.А. Купечество Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2003. – С. 75.
8. Лазанська Т.І. Вказ. праця. – С. 26, 28; Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 году. – СПб., 1893. – С. 186–196.
9. Список торговых домов и купечества г. Одессы на 1894 год. – О., 1894. – С. 5–30; Лазанська Т.І. Вказ. праця. – С. 27.
10. Там само. – С. 28.
11. Беліков Ю.А. Вказ. праця. – С. 73.
12. Сборник сведений о действовавших в России торговых домах (товариществах полных и на вере). – СПб., 1912. – 467 с.; Лазанська Т.І.

- Вказ. праця. – С. 30, 33–34.
13. Там само. – С. 34, 38.
14. Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 году. – С. 182–186; Сборник сведений о действующих в России торговых домах (товариществах полных и на вере); Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В.А. Дмитриева-Мамонова: В 2-х ч. – СПб., 1905. – Ч. 2. – С. 284–293.

УДК 94:377.35(477.62)

Єфімов Д. В.

ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНА ОСВІТА В СИСТЕМІ ПОЧАТКОВОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ДОНЕЧЧИНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Професійно-технічна освіта в кінці ХІХ – на початку ХХ століть у Катеринославській губернії займала провідне місце в системі початкової професійної освіти Російської імперії. У цей період спостерігається значне зростання промисловості, зокрема в гірничодобувній галузі, що, в свою чергу, вимагало наявності відповідних професійно-технічних кадрів для функціонування цієї галузі промисловості.

Мета статті – проаналізувати роль та розвиток професійно-технічної освіти в системі початкової освіти Донеччини в кінці ХІХ – на початку ХХ століть.

Інтерес для проведення цього дослідження становлять публікації Т. Захарова, С. Нестерцової, Н. Маркової, Ж. Крижнева. У статтях були подані відомості про розвиток професійно-технічних шкіл, систему їх фінансування.

Система освіти Донбасу в період, що розглядається, була представлена розгалуженою мережею навчальних закладів, що мали різні статuti й програми навчання, рівень викладання та освітній ценз вчителів, відомчу приналежність.

Кінець ХІХ століття характеризується посиленням господарським і економічним розвитком Донбасу, зростанням підприємств, швидким промисловим і залізничним будівництвом. Ці процеси вимагали широкого поширення професійно-технічних знань у країні і підготовки відповідних кадрів. У цей період в Російській імперії в основному закінчилося оформлення системи початкової промислової освіти. Вона складалася з нижчих ремісничих і нижчих технічних навчальних закладів, які здійснювали підготовку кваліфікованих робітників і нижчих техніків.

У 1910 р. в Донбасі було 3 нижчі ремісничі навчальні заклади: Бахмутське ремісниче училище, відкрите в 1896 році, реміснича школа при Маріупольському нижчому механіко-технічному училищі (1902 г.) і Луганська школа ремісничих учнів. У цих навчальних закладах навчалася 233 особи [1, с. 170]. Термін навчання в цих закладах становив 4 роки, основний контингент учнів становили діти селян і міщан, тих станів, з яких кладалися робоче середовище.

У статті «Про необхідність ремісничих шкіл у столицях» (1868 р.) видатний педагог К.Д. Ушинський писав, що «створення цих навчальних закладів викликається і моральною, і економічною потребою, а підготовка своїх кваліфікованих робітничих кадрів позбавить суспільство від необхідності запрошувати іноземних фахівців» [2, с. 3].

Навчальні плани професійно-технічних шкіл були спрямовані на отримання практичних навичок і відводили значну частину навчального часу роботам у майстернях. Основна увага приділялася слюсарно-ковальському і столярно-токарному ремеслам. У Бахмутському ремісничому училищі навчали також ливарної та електротехнічної спеціальностям.

На вивчення загальноосвітніх і спеціальних предметів залишалося 20–45% навчального часу, причому від 3 до 6 годин на тиждень відводилося на Закон Божий, церковно-слов'янські читання і письмо, які викладалися протягом усіх років навчання.

У всіх трьох навчальних закладах викладали російську мову, арифметику і рахівництво, технологію обробки дерева й металу, креслення і малювання. Викладання загальноосвітніх предметів носило практичний ухил і передбачало лише просте повторення курсу початкового училища [1, с. 170]. Маріупольське Карасівське ремісниче училище мало 3-річний курс навчання. Приймалися грамотні підлітки з 12 років. Це училище випускало столярів, теслярів, токарів. Маріупольське ремісниче училище спеціалізувалося на ковальсько-слюсарній справі [3, с. 21].

До нижчих промислових училищ відносять Маріупольське механіко-технічне училище, відкрите в 1901 році. Станом на 1 січня 1910 року в ньому навчалось 75 осіб. Це був дворічний навчальний заклад. При ньому діяла також нижча реміснича школа. Термін навчання в ремісничій школі був 4 роки. До училища приймали підлітків 13–17 років, які закінчили 4 класи гімназії, реального училища або повний курс міського училища. Складалося технічне училище з трьох класів, в яких в 1914 році навчалось 59 осіб. Училище готувало техніків з холодної обробки металу і креслярів. Учні в день займалися 4 години теорією (з 8 до 12 годин дня) і 4 години навчалися в майстернях (з 14 до 18 годин). Теоретичні заняття проводилися з таких предметів: Закону Божого, математики, фізики, хімії, теоретичної механіки, прикладної механіки, креслення геометричного, проєкційного та машинобудівному, влаштуванню машин, малювання, гімнастики, технології металів (ливарна і ковальська справа, холодна обробка). Викладацький колектив складався з інженерів і осіб з університетською освітою.

Нижче технічне училище перестало задовольняти вимогам технічного прогресу і збільшенням підготовки професійних технічних кадрів. Тому в 1915 році воно було реорганізовано в середнє механіко-технічне училище.

Термін навчання в середньому механіко-технічному училищі становив 4 роки. Училище готувало техніків-механіків з холодної обробки металу і паросилових установок, що мають право вступати до вищих навчальних закладів. У зв'язку з цим були введені додаткові предмети для вивчення: електротехніка, німецька мова, металографія, опір матеріалів.

При середньому механіко-технічному училищі, як і при нижчому, продовжувала функціонувати ремісничка школа для підготовки кваліфікованих робітників. До неї приймалися підлітки 12–14 років після закінчення 4 класів народної школи [4, с. 23]. У ремісничій школі вивчалися такі предмети: Закон Божий, математика, російська мова, креслення, малювання, технологія металів, парові машини, промислове рахівництво.

В цілому в Катеринославській губернії на 1910 рік існувало 26 нижчих професійно-технічних навчальних закладів, в яких навчалося 2147 чоловік. Виділялися щодо професійно-технічної освіти Бахмутський повіт, де було 9 навчальних закладів, в яких навчалося 1267 осіб, за ним слідував Слов'яносербський (8 і 481) і Маріупольський (9 і 399) повіти. В цілому по Катеринославській губернії їх випереджали тільки Олександрівський і Катеринославський повіти [1, с. 172].

Нижчі професійні навчальні заклади Донбасу належали до різних відомств. Крім Міністерства Народної Освіти вони перебували у віданні Міністерства Торгівлі і промисловості, внутрішніх справ і шляхів сполучення. Міжвідомча неузгодженість гальмувала розвиток початкової професійної освіти в Донецькому краї [1, с. 173].

На основі індивідуальних статутів і програм діяла Лисичанська штейгерська школа Бахмутського повіту, яка була відкрита в 1872 році і Горлівське гірниче училище ім. С.С. Полякова (1878 г.) Катерининської залізниці [5, с. 141].

Лисичанська штейгерська школа існувала за рахунок скарбниці, на її утримання було асигновано 11 350 рублів. В школу приймалися молоді люди всіх станів, не молодше 15 і не старше 20 років, необхідно було тільки скласти вступні іспити. З 1874 по 1917 рр. школа випустила 705 добре підготовлених штейгерів.

Горлівське гірниче училище було приватним навчальним закладом і існувала на засоби «Товариства Південноросійської кам'яно-вугільної промисловості» і на особисті кошти С.С. Полякова, голови опікунської ради училища. З 1881 по 1914 рр. це училище підготувало 1134 штейгери.

Справжнім науково-технічним центром Півдня Росії стало Катеринославське Вище Гірське училище, воно було засноване в 1899 році. Випускникам привласнювали звання гірського інженера – «рудничного інженера» або інженера-металурга. З 1903 по 1917 рр. училище підготувало 457 інженерів. У 1912 році воно було перетворено в Гірський інститут [5, с. 142].

Завершуючи дослідження в галузі початкової професійно-технічної освіти Донецької губернії кінця XIX – початку XX століття слід сказати про те, що в зазначений період на території Катеринославської губернії діяла розгалужена мережа початкових шкіл: земських, приватних, «зразкових» Міністерств Народної Освіти (МНП), професійно-технічних шкіл і шкіл церковного відомства [6].

РЕЗІЮМЕ

У статті показана роль і розвиток професійно-технічної освіти в системі

початкової освіти Донбасу в кінці XIX – на початку XX століть. Подано динаміку розвитку професійно-технічних шкіл, систему викладання, перелік дисциплін.

Ключові слова: технічна освіта, Донбас, Катеринославська губернія.

SUMMARY

The article shows the role and development of vocational education in Donbas primary education system in the late 19th – the early 20th centuries. It is presented the dynamic development of vocational schools, the system of teaching, the list of subjects.

Keywords: technical education, Donbas, Katerynoslav Province.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Захаров Т. Низшее профессионально-техническое образование Донбасса в конце XIX – начале XX века / Т. Захаров, С. Нестерцова // Летопись Донбасса : краеведч. сб. – Донецк : Донбасс, 1994. – Вып. II: Юбилейный. – С. 170-173.
2. Маркова Н.П. Краткая история профессионально-технического образования в Украине и профессионально-технического училища № 3 Мариуполя / Маркова Н.П. – Мариуполь, 2000. – С. 3-7. 3. Отчет Мариупольской земской управы за 1905 год. – Мариуполь, 1906.
3. История родного края : учеб. пособие / А.В. Колесник, В.А. Пирко, С.М. Нестерцова, Е.В. Щербинина. – Донецк : Фирма «Кардинал», 1998. – Ч. 1. – С. 233.
4. Крыжная Ж.П. Развитие науки в Донбассе в конце XIX – начале XX вв. // Летопись Донбасса : краеведч. сб. / Ж.П. Крыжная. – Донецк : Донбасс, 1994. – Вып. II: Юбилейный, 1994. – С. 141-142.
5. Лебедев Д.В. Церковно-приходские школы в системе начального образования Екатеринославской губернии (на примере Мариупольского уезда) в конце XIX – начале XX веков / Д.В. Лебедев // Наука. Релігія. Суспільство. – 2007. – № 1. – С. 46–51.

УДК 629.4.01: «1865-1869»

Коцаренко В. Ф.

ДО ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА КУРСЬКО-ХАРКІВСЬКО-АЗОВСЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ 1865– 1869 рр.

У середині XIX ст. Харківська губернія мала сумний економічний стан. Низький рівень розвитку краю пояснювався відсутністю розвиненої системи шляхів сполучення. Харківська губернія була відірвана від морських портів та не мала міцних торгівельних зв'язків із російським внутрішнім ринком. За таких обставин виникла гостра потреба в будівництві залізниці. У середовищі харківських виробників, місцевого купецтва та дворянства думка про неї остаточно сформувалася до середини 1860-х рр.

Обставини надшвидкого темпу будівництва Курсько-Харківсько-Азовської залізниці належать до визначних сторінок історії як товариства Південних залізниць, так і всього сходу України. Однак, до сьогодні чимало питань довкола цього процесу потребують детального вивчення та аналізу. У 2019 р. виповнюється 150 років від часу відкриття Курсько-Харківсько-Азовської магістралі, зважаючи на що доцільно актуалізувати маловідомі сторінки історії її спорудження.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на підставі аналізу історичних джерел відтворити картину будівництва Курсько-Харківсько-Азовської залізниці 1865–1869 рр.

У 1865 р. на зборах Харківське губернське земство визнало питання про будівництво залізниці на теренах краю життєво важливим. До уряду з Харкова стали надходити звернення і клопотання з проханням про будівництво залізниці, яка забезпечила б вихід Харківської губернії не тільки до центру імперії, але й до Азовського моря. Слід зауважити, що в сусідній Воронежській губернії місцеве земство теж прагнуло будівництва залізниці, і тоді Харків виявився ніби осторонь цього питання. Виникали й інші перешкоди, зокрема, уряд заявляв про припинення видачі концесій і гарантій на спорудження залізниць, будівельники вимагали непомірно високу ціну, існувала проблема з виробництвом рейок – їх виробляли недостатньо, більшість ввозилось з-за кордону. У той же час надра Донецького басейну, багаті покладами вугілля, залишалися практично недоторканими. Щоб приступити до їх широкомасштабної розробки, також була потрібна залізниця.

8 лютого 1865 р. у Харкові стало відомо, що «попередня» концесія на будівництво залізниці, видана невідомій компанії, була удостоєна Найвищого затвердження, і засновники, нібито, приступили до збирання капіталу. Тоді ж журнал «Одеський вісник» повідомив своїм читачам: «Харківський цивільний губернатор, граф А.К. Сіверс, перебуваючи в Петербурзі, телеграмою повідомив до Харкова, що Государ Імператор зволив, при поданні графа А.К. Сіверса Його Величності, висловити, що ця дорога вже є на увазі» [1].

У березні 1865 р. граф Баранов, князь Кочубей та генерал-майор Марченко звернулися до уряду з пропозицією зібрати гроші та прокласти залізницю, яка б з'єднала міста Орел, Курськ, Харків, Таганрог і Ростов-на-Дону. 19 лютого 1866 р. цар підписав рішення, яким гарантувалося заохочення приватних компаній, що беруться споруджувати рейкові заводи на півдні Росії. При цьому, він дозволив графу Баранову будівництво залізниці від Курська до міст Приазов'я. У намірах російського уряду містилось бажання вирішити триєдине завдання: приватний капітал побудує залізницю і, тим самим, вирішить транспортну проблему; майбутня залізниця полегшить доступ до вугілля Донецького басейну; видобуток вугілля дозволить приступити до виробництва рейкової сталі. З невідомих причин, будівництво залізниці відкладалося. Концесія, видана графу, втратила силу. В той же час скарбниця сама успішно будувала залізницю. Вже 21 березня 1867 р. Олександр II наказав продовжити її лінією від Курська до Харкова. 1 березня 1868 р. імператор затвердив два договори з відомим рязанським купцем С. Поляковим на

спорудження двох ліній: Курсько-Харківської та Харківсько-Азовської. Відповідно до угоди, концесіонер зобов'язався придбати в Росії необхідні для дороги рейки і рухомий склад.

Офіційний початок робіт з будівництва Курсько-Харківсько-Азовської залізниці відбувся 5 травня 1868 р. На величезній відстані протяжністю більш ніж в 700 верст було зібрано майже 17000 робітників, залучених до спорудження залізниці [2]. Щоб неминучі в таких випадках хвороби або епідемії не охопили цю масу людей зненацька і не зробили їх беззахисними перед ними, за місяць на ділянці залізниці між Курськом і с. Барвінкове були відкриті 3 медичні ділянки з 10-ю госпіталями [2]. До їх завдання входила невідкладна медична допомога будівельникам. Спорудження магістралі здійснювалося одночасно по всій її довжині: від Курська до Таганрога.

13 серпня газета «Харківські відомості» опублікувала останні новини про хід будівництва магістралі: «За отриманими нами останнім часом відомостями роботи на всій лінії залізниці від Курська до Слов'янська (468 верст) йдуть надзвичайно швидко, так що успіх їх перевершив очікування не лише публіки, а й самих будівельників. На лінії від Курська до Харкова (230 верст) виконано більше 2/3 всіх земляних робіт та існують підстави припускати, що закінчені вони будуть майбутнього вересня, а чимало незавершених ділянок будуть готові ще в серпні. Між Харковом і Слов'янськом (238 верст) виконано більше половини земляних робіт. Взагалі ж, половина всього шляху готова на даний час до укладання рейок; потім, можна нарахувати лише незначне число верст, на яких зовсім не приступили до робіт. Одночасно із земляними роботами повсюдно на лінії виконуються кам'яні (мости, резервуари для водопостачання, будівлі станцій та ін.). Стан здоров'я робітників задовільний. У всіх госпіталях число заготовлених ліжок (яке, у міру потреби, може бути збільшено) значно перевищує число хворих: в деяких госпіталях, як в Гаврилівському, ці числа відносяться як 20 до 3, в інших, наприклад в Олександрівському, як 5 до 20 і тільки в одному, Лозівському, як 18 до 20-ти» [3].

Днем раніше у Харкові очікували на приїзд організатора залізниці – С. Полякова. До 30 серпня міністр шляхів сполучення збирався відвідати Харків, тому концесіонер особисто бажав переконатися, що в його господарстві панує порядок і йому не доведеться вислуховувати зауваження сановника, який потім повторить їх в доповіді до самого царя, чого Поляков допустити ніяк не міг. Звичайно, з огляду на те, що в редакції газети чудово розуміли, яке значення споруджуваній залізниці надають торгові, фінансові та адміністративні кола губернії, поява на газетних шпальтах негативної інформації виключалася. А між тим, наснага, нав'яна «Харківськими відомостями» читачам, набагато зменшилася, якби редактор виявився сміливіше й дав згоду на правдиве висвітлення того, що відбувалося на будівництві залізниці. Власне, так воно і сталося, але – пізніше. Проте у втручанні друкованого слова виникла потреба тоді, коли на величезній відстані проводилися земляні роботи і десятки тисяч простих людей – безпосередніх виконавців задуманого проекту – жили й працювали в нестерпних умовах.

На жаль, газета (вочевидь, через промислові і адміністративні кола

губернії) не оприлюднила матеріалів про справжні умови праці. Ось як про це писала потім ця ж газета: «Точні медичні дослідження, зроблені автором (доктором А. Леонтовичем – В.К.) показують, що незважаючи на удаваний хороший заробіток за час виконання земляних робіт на курсько-азовській залізниці, положення робітників було безрадісне. Робочий люд жорстоко експлуатується підрядниками. Лазарети виявлялися незадовільними і в господарському, і в медичному відношенні. Житла робітників знайдені взагалі в украй поганому становищі, і не задовольняли необхідним вимогам гігієни. З продовольством робітників було не краще: так, солонина, заготовлена для них, була знайдена «зіпсованою», пісне масло, для приправи каші, було «поганої якості». Леонтович і далі свідчив, що «життєві умови, які оточували робочих, значно гірші, ніж умови життя місцевого населення», не зважаючи навіть на те, що і ці останні, в свою чергу, далеко непривабливі. Цими причинами і пояснюється значна хворобливість робочих на лінії залізниці, наприклад, між Харковом і Слов'янськом. Понад те, походженню деяких хвороб сприяв первісний, допотопний пристрій тачки: так, на дорогу приходило найматися вельми багато малоросів, які не були в змозі впоратися з цими інструментами, і, після марних зусиль і невдалих спроб, звичайно скаржилися на сильні болі в руках і плечах» [4].

С. Полякову не вдалося виконати своє зобов'язання в частині забезпечення споруджуваної дороги рухомим складом та устаткуванням вітчизняного виробництва. Ймовірно, це пов'язано з небаченим темпом будівництва магістралі, за яким російські підприємства були неспроможні встигнути. Тому організатор змушений був звернутися до закордонних постачальників.

17 травня рейки були прокладені до Харкова, а вже 22-го до міста прибув перший поїзд, сформований з 5 вагонів і локомотива [5]. Ось як описав зустріч першого поїзда в Харкові очевидець: «...Я бачив професора політичної економії, який вийшов далеко за місто зустріти поїзд, що обіцяє краю нову економічну еру: він махав нам капелюхом і кричав: «ура»; бачив старого, що побожно молився на колінах; дівчину, що кинула в повітря парасольку, капелюшок і якусь книгу; здорового хлопця, який задумав помірятися силою з локомотивом і схопився за колесо поїзда, що повільно рухався. А далі у станції суцільною масою стояли з відкритими головами тисячі народу. «Тисяч двадцять зібралось!» – говорили у вагонах. Нарешті, поїзд зупинився у навісі, де стояло духовенство. Стали молитися ...» [6].

В кінці червня – на початку липня дорогу оглядала комісія, яка прибула з Санкт-Петербурга. Майже всі столичні газети поспішили повідомити своїх читачів про початок експлуатації Курсько-Харківської гілки залізниці з 1 липня. Помилка, може бути, була б менш прикрою, якби точну дату знали самі будівельники. Вони самі не були поінформовані щодо терміну введення в дію цієї ділянки Азовської дороги. Лише за чутками офіційне відкриття руху поїздів до Харкова очікувалося до середини літа. Точну дату ніхто не знав. Повз увагу мешканців губернського міста не пройшла непоміченою несподівана подія: застрайкували понад 100 робітників, які будували залізничний вокзал. Вони

залишили роботу внаслідок несплати їм грошей і подали мировому судді позов до підрядника. Діяли цілком цивілізовано. Невідомо, чим, зрештою, все закінчилося, але, мабуть, все владналося до взаємного задоволення сторін.

3-го липня з Курська на ім'я редактора «Харківських ведомостей» була отримана телеграма від С. Полякова, який сповіщав, що урядова комісія закінчила огляд ділянки дороги від Курська до Харкова, і з 6-го липня розпочнеться регулярний пасажирський і товарний рух між цими містами. Передбачалося пустити тільки один поїзд у день, який курсував би з Харкова до Курська і назад [7]. 6 липня поїзд, відправившись з Курська о 3 годині 15 хвилин після полудня, прибув до Харкова у 2-й годині ночі 7 липня [8]. Терпіння мешканців Харкова було винагороджено. Правда, лише наполовину, тому що багато хто пов'язував своє благополуччя з другою частиною дороги – з дорогою до Азовського моря.

3 липня 1869 р. відправився перший регулярний поїзд з Курська. Частину дороги, що вела до Азовського моря, продовжували будувати, не знижуючи темпу. На початку вересня колія досягла Слов'янська. У листопаді з Ростову-на-Дону у Харків поїздом прибули брат імператора з родиною. Наприкінці листопаду з рейок зійшов пасажирський поїзд, що прямував з Таганрогу до Харкова. Проте і на початок грудня залізницю офіційно ще не було відкрито. Тим часом, у зв'язку з майбутнім відкриттям ряду залізниць на півдні Росії засновано щоденний поштовий рух між Києвом, Одесою, Курськом, Харковом і Таганрогом.

Нарешті, урядова комісія визнала залізницю придатною для експлуатації та з 22 грудня дозволила відкрити рух по всій її довжині. 23 грудня о 9 год. 30 хв. на вокзалі станції Харків зібралась публіка й у присутності начальника губернії, представників окремих управлінь, уповноважених від Товариства Азовської залізниці, брата будівельника дороги і почесних осіб харківського міського товариства відбувся традиційний молебень. Торжество супроводжувалося відповідними промовама, а продовжилось сніданком у будівлі вокзалу. О 12 годині перший пасажирський поїзд вирушив з Харкова до Азовського моря [9].

Підсумовуючи, можна зазначити, що історія будівництва Курсько-Харківсько-Азовської залізниці не є ґрунтовно вивченою та однозначною через брак відповідних джерел. Подальше вивчення питання потребує залучення матеріалів фондів Міністерства шляхів сполучення Російської імперії Російського державного історичного архіву та періодичних видань. Їх пошук та аналіз і є метою дослідження становлення перших залізничних ліній як на території Донецького краю, так і всієї східної України.

РЕЗЮМЕ

У статті здійснено спробу дослідження історичних передумов виникнення проекту та реалізації процесу будівництва Курсько-Харківсько-Азовської магістралі. Висвітлено унікальні історичні обставини надшвидких темпів будівельних робіт довкола споруджуваної залізниці. Проаналізовано історію розвитку мережі залізниць на теренах східної України.

Ключові слова: залізниця, Харківська губернія, Курсько-Харківсько-Азовська залізниця, С. Поляков.

SUMMARY

The article studies the historical background of the project and the implementation of the Kursk-Kharkiv-Azov railway construction. The unique historical circumstances of super-fast rates of work around the railway construction are highlighted. The history of the railway network development in eastern Ukraine has been analyzed.

Keywords: railway, Kharkiv Province, Kursk-Kharkiv-Azov railway, S. Polyakov.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кукольник И. Азовская железная дорога. // Одесский вестник (Одесса). – 1866. – № 230. – С. 2.
2. Харьковские ведомости (Харьков). – 1868. – 18 июня № 67. – С. 2.
3. Харьковские ведомости (Харьков). – 1868. – 13 августа № 91. – С. 2.
4. Харьковские ведомости (Харьков). – 1869. – 30 декабря № 146. – С. 1.
5. Харьковские ведомости (Харьков). – 1869. – 24 мая № 56. – С. 1.
6. Харьковские ведомости (Харьков). – 1869. – 27 мая № 57. – С. 1.
7. Харьковские ведомости (Харьков). – 1869. – 5 июля № 74. – С. 1.
8. Харьковские ведомости (Харьков). – 1869. – 8 июля № 75. – С. 2.
9. Харьковские ведомости (Харьков). – 1869. – 30 декабря № 146. – С. 1.

УДК 94(4776)''1861/1914''

Молчанов В. Б.

РОЛЬ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УСУНЕННІ ПРОЯВІВ МОНОПОЛІЗМУ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У сучасних умовах надзвичайно складного політичного і соціально-економічного розвитку Української держави особливої актуальності набуває проблема добробуту широких верств її населення. Разом із анексією Криму та початком військової агресії Росії на Сході України безліч наших громадян змушені були стати переселенцями. Тікаючи від жахів війни, не маючи а ні власного житла, а ні стабільної роботи, а ні постійних джерел доходу, вони опинилися на межі фізичного вимирання. Не в кращому становищі перебуває і решта українців, адже всі витрати, пов'язані з війною, держава переклала на плечі рядових громадян у вигляді посилення податкового тягара через запровадження додаткових податків і зборів, скорочення державних соціальних програм та збільшення воєнних витрат з бюджету країни на ведення бойових дій.

За таких обставин докорінним чином на погіршення добробуту вплинуло панування монополій у вітчизняній економічній системі. Наявність монополій у

народному господарстві дісталось Україні у спадок від планової, централізованої економіки СРСР. Упродовж доби незалежності переважна більшість цих монополістичних утворень не лише не були ліквідовані, а й значно зросли через використання їх різними фінансово-промисловими групами для посилення свого лобізму. Найбільше від діяльності монополій потерпають місцеві органи влади, на плечах яких лежить відповідальність за соціальну сферу у підпорядкованих їм містах, селищах, районах та областях.

Саме тому метою нашого дослідження є вивчення боротьби місцевого самоврядування з проявами монополізму в підросійській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Для наукового аналізу обраної проблеми необхідно визначитись з категоріальним апаратом дослідження. Так, приміром, наявність міського самоврядування в умовах абсолютистської влади імператора в Росії нам видається дискусійним. Однак, Ю. Глизь стверджує, що в підросійських містах України особливістю міського самоврядування було те, що воно тісно пов'язувалося з розвитком, коли технічний прогрес і соціальна енергія, взаємодоповнюючи один одного, склали цілісний живий організм. Так оцінював роль самоврядування Лев Веліхов, уклавши схему трьох його типів: 1) англійський, з широкими повноваженнями міської влади; 2) німецький – з синтезом бюрократичного і суспільного елементів і 3) французький – централізований. У Росії самоврядування втілювалося за змішаним взірцем німецького і французького типів. При запровадженні міських положень влада керувалася державною теорією самоврядування, розробленою Лоренцом Штейном і Рудольфом Гнейстом, згідно з якою на виборних членів міського управління покладалися державні завдання. Тобто не відбувалося відокремлення міського самоврядування від держави, а здійснювалося за його допомогою. Наслідки такої трансформації понять привели до поступового злиття значної частини функцій самоврядування з виконанням державних настанов [1, с. 73–74].

На думку В.Шандри в цей період у практиках взаємовідносин місцевих громад і держави остання покладалася на колишні самоврядні принципи співіснування таких інституцій з державними органами, і небезуспішно шліфувала елементи їх самоорганізації. Аби вони реально втілювалися, громадам було надано право формувати на виборному принципі власні органи. Виборність стала найголовнішою ознакою самоврядності міських громад, гарантувала обрання до власних керівних органів соціально активних й авторитетних людей [2, с. 268].

До таких виборних органів влади слід віднести і дворянські зібрання. За переконанням Л. Казначеевої, від часу заснування Волинське дворянське зібрання формувало місцевий апарат управління, обираючи чиновників до судової та поліцейської гілок влади, а також станових урядовців. Воно з'ясовувало власні та місцеві проблеми, використовуючи право звертатися з петиціями і пропозиціями до імператора й сенату. Прохання, що їх висувало зібрання до верховної та місцевої влади, стосувалися права участі у корпорації волинських дворян й повернення виборчих повноважень. Зібрання наполягало на збереженні привілеїв місцевого дворянства й поновлення їм права вільно

розпоряджатися дворянськими коштами. Увага дворян зосереджувалася на відстоюванні власних господарських, соціальних, громадсько-культурних інтересів [3, с. 16].

Окрему увагу необхідно приділити аналізу змісту категорії монополія. Відзначимо, що вивченню монополій, їх появі, історії розвитку, видам та теоретичному переосмисленню значення монополізму приділено безліч правових документів й наукових праць.

Значну увагу монополіям у своїх роботах приділяв один з авторів жовтневого перевороту 1917 р. у Російській імперії лідер більшовиків В.Ульянов (Бланк, Ленін). На його думку, імперіалізм – це така стадія капіталізму, економічну сутність якої становить існування монополій. «Коли б треба було дати якнайкоротше визначення імперіалізму, – писав він, – то слід було сказати, що імперіалізм є монополістична стадія капіталізму» [4, с. 109].

Що ж побачив Ленін у монополіях і яких він дійшов висновків з самого факту їх існування і діяльності?

У нарисі «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» він підкреслює, що монополія виступає як сутність усіх інших проявів капіталізму, як суб'єкт його руху, як причина тих закономірностей і тенденцій, що невід'ємні від капіталізму на імперіалістичному ступені його розвитку. Монополія – центральний елемент усієї системи капіталістичних виробничих відносин, які характеризують монополістичний капіталізм. Монополії як головне «системо утворююче» начало підпорядковують собі всі елементи економіки, замінюють їх відповідно своїй природі.

Вивчаючи діяльність монополій, Ленін звернув увагу на значне посилення ролі банків які переростають зі скромної ролі посередників у всесильних монополістів, котрі розпоряджаються майже всім грошовим капіталом капіталістів і дрібних хазяїв, а також більшою частиною засобів виробництва і джерел сировини в даній країні і в цілому ряді країн. Одночасно він зазначав, що банки в багато разів посилюють і прискорюють процес концентрації капіталу й утворення монополій.

Отже, розробляючи теорію імперіалізму, Ленін дійшов висновку, що капіталізм закономірно переростає у вищу й останню свою стадію – імперіалізм, якому притаманні такі особливості: імперіалізм є 1) монополістичний капіталізм; 2) паразитичний, або загниваючий капіталізм; 3) умираючий капіталізм.

Логіка міркувань «вождя світового пролетаріату» цілком зрозуміла. Однак, автор не поставив перед собою питання: Чи можливе створення великого машинного виробництва, тим більше важкої індустрії, без колосальної концентрації капіталу, котра неминуче призводить до появи і розвитку монополізму? Чи можливе ефективне функціонування великого виробництва без самостійних малих виробництв, котрі забезпечували б усім необхідним виробничий процес? На жаль, у Леніна відповіді на ці питання не знайшлося, адже весь свій теоретичний доробок він поклав на обґрунтування неминучості соціалістичної революції в Росії.

Слід зазначити, що у відповідності з ленінським баченням природи

монополій, радянські історики здійснили колосальну роботу по вивченню зародження і розвитку монополій у Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Опрацювавши гігантський обсяг матеріалів з цієї проблеми, вони опублікували фундаментальні наукові праці, насичені цікавим фактологічним матеріалом, але недосконалі з точки зору методології, оскільки вся історична наука за радянської доби перебувала в «прокрустовому ложі» людиноненависницької комуністичної ідеології [5, 6, 7, 8, 9].

Відомий історик Б.Кругляк, підсумовуючи вивчення Ленінської концепції імперіалізму, стверджував, що аналізуючи всю історію Радянської держави, від першого пострілу Аврори і до розвалу СРСР, доходимо висновку, що вона була повністю підпорядкована тим же закономірностям, які Ленін виявив у монополістичному капіталізмі, але у спотвореному вигляді. Соціалізм – це не що інше як безмежне панування монополій. Воно виявлялося у необмеженій владі держави, яка охоплювала усі сфери економічного, політичного, суспільного, культурного і навіть родинного життя, контролюючи його через численний партійно-бюрократичний апарат і підпорядковуючи комуністичній ідеології [10, 249].

Вплив ленінського негативного бачення монополій був настільки значним, що навіть американські та західноєвропейські науковці також почали шукати в монополізмі всі негаразди ринкової системи. А з'явилися ці концепції в 1933 р., після початку «великої депресії» у США, коли на протилежних берегах Атлантики американець Е.Чемберлін і англійка Дж.Робінсон видали свої книги, назвавши їх відповідно «Теорія монополістичної конкуренції» і «Економічна теорія недосконалої конкуренції». Так, на думку Е.Чемберліна, не існує ні чистої конкуренції, ні чистої монополії, адже монополістична по своїй суті конкуренція може мати місце і при достатньо великій кількості продавців, загострюючись у міру збільшення взаємної заміненості товарів, що суперничають. Крім того, за його переконанням, підприємництво в значній своїй частині «складають спроби всякого підприємця спорудити власну монополію, поширити її наскільки можливо і захистити її проти спроб інших підприємців розширити свої монополії» [4, с. 125–126]. Дж.Робінсон розглядала монополію, як чинник, що дестабілізує соціально-економічні відносини ринкового середовища. Вона вказувала на необхідність вирішення дилеми: ефективність або справедливість. На її думку, щоб пояснити перевагу монополії, недостатньо показати, що вона сприяє підвищенню ефективності виробництва [4, с. 127–128].

Сучасні українські історики характеризують монополізацію капіталістичну як процес створення монополій, тобто великих підприємств та фірм, з метою зосередження в їхніх руках виготовлення і збуту тієї чи іншої продукції. Монополізація капіталістична – результат концентрації виробництва і капіталів, її формами є союзи, конвенції, картелі, синдикати, трести, концерни, транснаціональні корпорації. Складовою частиною даного явища є монополія цін, прибутків, конкуренції [11].

Як бачимо, навіть сучасна українська наука продовжує розглядати монополії з ленінської точки зору. Разом з тим, відомі американські вчені

характеризують поняття «монополія» у більш широкому плані з принципово нових позицій. Так, К.Р.Макконелл та С.Л. Брю стверджують, що «монополія (monopoly) – ринок, на якому кількість продавців настільки незначна, що кожний з них здатен впливати на загальний обсяг пропозиції та ціну товару або послуги» [12, с. 15]. На нашу думку, саме це визначення найбільш чітко й об'єктивно характеризує поняття «монополія». Так, монополією може бути одне підприємство, може бути союз, угода або змова та ін., але головною її особливістю є контроль над пропозицією та цінами.

Отже, необхідно визнати, що радянські історики, продовжуючи ленінську тезу про монополії як головне зло капіталізму, досить спотворено відтворювали історичне минуле у своїх працях. Більше того, слід зазначити, що ринкова економіка не може існувати без монополій, адже у процесі конкурентної боротьби можуть виникати різного роду таємні домовленості, союзи, об'єднання та ін. Крім того, можуть бути природні монополії, діяльність яких покликана регулювати держава. Отже, виникнення монополій у ринковій економіці є природним явищем таким, скажімо, як дощ або град. Головна проблема полягає у наявності парасольки у вигляді відповідного антимонопольного законодавства, яке б захищало широкі верстви населення від такого природного лиха.

Серед законодавчих джерел, котрі регулювали діяльність монополій у Російській імперії, увагу привертає іменний, даний сенату указ Катерини II від 18 жовтня 1784 р. «Про заснування запасних хлібних магазинів у Выборгській губернії». Він цікавий тим, що прямо використовує поняття монополії стосовно кола явищ, які притаманні монополізму. Він був спрямований на забезпечення можливості населення Выборгської губернії закуповувати для своїх потреб хліб за доступними цінами. Серед іншого в ньому вказувалося, що якщо відповідні засоби не можуть бути достатніми для продовольчого забезпечення народу, якщо будуть діяти шкідливі перепродажі та монополії і якщо для землеробів не буде надана можливість вирощені продукти вільно продавати, то для того комендантам і городничим у містах, а земським справникам у повітах необхідно спостерігати, щоб купівля хліба здійснювалась у відповідному порядку, не дозволяти перекуповувати оптом для перепродажу, згодом за вищими цінами [13, с. 38].

Крім зазначеного указу, для формування системи протидії монополістичним спекулятивним угодам та іншим проявам антиконкурентних дій в Росії важливе значення мала поява відповідних антимонопольних законів. Так, у 1832 р. різні норми російського права, що були спрямовані проти монопольних змов та різних форм перепродажу, а також інших антиконкурентних дій, здійснюваних на продовольчих ринках з метою штучного завищення цін для отримання корисливої наживи, кодифікували у складі Зведення законів у статуті про забезпечення народного продовольства [14].

Одним із перших законодавчих актів Російської імперії, котрий був спрямований на регулювання державою діяльності великих економічних суб'єктів, слід вважати «Уложення про покарання кримінальні і виправні»

(1845 р.) [15] – перше систематизоване зведення кримінального законодавства Російської імперії. Тут визначались три склади злочину, що стосувалися змови виробників чи торговців у ст.1615 і 1619. Ці статті входили до гл. «XIII Про порушення торгових статутів» і передбачали кримінальне покарання за «стачки» – тобто за картельні змови. Згідно зі статтею 1615 за «стачку» торговців або промисловців, яка мала на меті підвищення ціни не лише на предмети продовольства, а й на інші необхідні споживчі товари, або у випадку непомірного зниження цієї ціни з наміром утруднити дії тих, хто виробляє або доставляє ці товари, що перешкоджало у подальшому їх привезенню, для ініціаторів таких протизаконних угод передбачалася міра покарання у вигляді ув'язнення на термін від шести місяців до одного року, а для інших учасників – арешт на строк від трьох тижнів до трьох місяців або грошове стягнення від 50 до 200 руб.

За наявності обтяжливих наслідків ініціатори засуджувалися до позбавлення особистих прав і привілеїв та до ув'язнення в «смирительном доме» на строк від двох до трьох років, а інші учасники – до ув'язнення на термін від шести місяців до одного року. Слід зазначити, що в Уложенні упродовж десятиліть вносилися різні зміни, проте диспозиція вказаної норми залишалася незмінною. У ст. 1615 разом з терміном «соглашение», використовувалося народне, споконвічне російське слово «стачка» – кругова порука в нечистій справі, таємна умова і саме коло, учасники якого зобов'язувалися підтримувати один одного [16, с. 314].

Цікаво те, що поняття «стачка» радянські історики вживали для позначення такого явища як страйк [17]. Отже, якщо з точки зору законодавця Російської імперії «стачка» визначалась як кримінальний злочин, то, на думку представників революційної ідеології, це був природний виступ «пригноблених і експлуатованих» найманих робітників, спрямований на захист їх політичних й економічних інтересів та виконання висунутих ними відповідних вимог. «Стачка» супроводжувалась масовим припиненням роботи на підприємстві, не допуском робітниками штрейкбрехерів до виробничого процесу, пікетами і т.д. і т.п. Слід вказати, що в такому розумінні цей термін використовується і в сучасній науці [18].

На думку К. Писенко, система протидії спекулятивним монополіям та боротьби зі штучною дорожнечею, що мала на меті досягнення доступності для споживання населенням як товарів першої необхідності, так і масового вжитку, доповнювалася також комплексом поліцейських та адміністративних заходів. У правовому й організаційному плані вони були тісно пов'язані з системою публічних заборон на спекулятивні монополії, змови, «стачки», дії, пов'язані з перешкоджанням випуску товарів на ринок. Передусім, правовою основою тут виступали норми Статуту про забезпечення народного продовольства (1832), у тому числі заборони монополістичних торгових «стачек» і змов, а у більш ранні періоди – розрізнені постанови різних імператорських указів, що приймалися в рамках широкого спектра заходів, спрямованих на забезпечення народного продовольства та боротьбу з дорожнечею [13, с. 50].

На думку дореволюційного автора І. Тарасова, при штучній дорожнечі,

незалежно від репресивних заходів стосовно скупників, учасників «стачек» і тому подібне, вживалися ще й заходи проти тих знарядь і засобів, за допомогою яких досягалося штучне підвищення цін. Серед них першочергове місце посідало усунення посередництва між виробниками і споживачами. Далі слідувала конкуренція, з боку уряду або органів громадського управління, в торгівлі зростаючим у ціні продуктом. Крім того, застосовувалося встановлення такси, експропріація і, врешті-решт, різного роду примусові і репресивні заходи безпосередньо стосовно скупників. Перший з вищезгаданих заходів здійснювався по-різному. Заборонялося під страхом покарання скуповувати товари, а виробникам пропонувалося самим везти свої продукти на ринок для продажу, причому торгівля могла робитися лише за особливими посвідченнями, а продаж на ринку дозволявся лише незначними партіями безпосередньо самим споживачам. Як на заході, так і в Російській імперії, нерідко практикувалася закупівля тих або інших продуктів, котрі зростали в ціні, переважно хліба, урядом або органами громадського самоврядування для їх продажу на збиток скупникам, не лише за своєю ціною, але навіть і зі збитком. Експропріація і навіть конфіскація хліба застосовувалася переважно в хлібній торгівлі. Землеробам, землевласникам і хліботорговцям пропонувалося постачати на ринок усі наявні у них хлібні запаси, а для забезпечення виконання цієї вимоги робилися обшуки і всі знайдені запаси експропріювали або конфіскували на користь держави. Усі вищезгадані заходи були відомі Росії так само, як і Західній Європі. Конкуренція, такси, експропріація і покарання скупників були до кінця XIX ст. переважаючими заходами у боротьбі з дорожнечою [19, с. 344–346].

На місцевому рівні у другій половині XIX – на початку XX ст. установами самоврядування у боротьбі з проявами монополізму при виробництві та реалізації як продовольчих продуктів, так і товарів першої необхідності досить ефективно використовувалась політика такс. Таксування товару представляло собою встановлення місцевою владою верхнього рівня ціни на ті чи інші види товару або послуг. Такий метод економічної політики втручання держави в ринкові процеси набув надзвичайного поширення в містах підросійської України.

Причиною появи такс як інструменту регулювання ринкових відносин була необхідність обмеження прагнення як дрібних торгівців, так і великих торгівельних компаній отримати надприбуток. Створюючи картельні змови та синдикати, вони спричиняли появу дефіциту товарів, обмежували і перешкоджали їх доступ до ринку, постійно намагаючись його розбалансувати. Своєї мети вони досягали таким чином. Приміром, дрібні і середні торгівці домовлялися між собою про створення дефіциту того чи іншого товару повсякденного вжитку на певному місцевому ринку. Це призводило до різкого зростання попиту на цей вид товару і навіть ажіотажу. Наступним кроком було різке підвищення ціни. Якийсь час ціна зростала, даючи надприбуток, але згодом товар підвозився іншими агентами ринку і вона падала. Таким чином, рядові споживачі неодноразово потерпали від цих ринкових негараздів і були вимушеними об'єднуватися в товариства споживчої кооперації [20].

Необхідно визнати той факт, що товариства споживчої кооперації фактично виконували функцію самоврядування. Вони не були однорідними, адже мали різні професійні і національні ознаки, різні статутні фонди та ін. Саме завдяки таким громадським організаціям, що мали ознаки самоврядування, як споживчі кооперативи та спілки взаємодопомоги втілювалась у життя політика «такс».

Варто зазначити, що такси на товари і послуги встановлювали не лише місцеві органи самоврядування, а й центральні органи виконавчої влади. Для прикладу можна привести циркуляр управління у справах військової повинності міністерства внутрішніх справ від 28 лютого 1904 р. Цей документ встановлював таксу збору за користування послугами торгових лазень нижчими військовими чинами та ратниками державного ополчення на час призиву останніх на навчальні збори на п'ятиріччя по 30 листопада 1908 р. За цим циркуляром встановлювалась верхня межа вартості цієї послуги в містах підросійської України не вище 3 коп. [21, арк. 73].

Безперечно, що використання самоврядними інституціями такого засобу, як таксування цін на товари та послуги захищало матеріальні інтереси всього населення. Воно сприяло уникненню монополізму та покращанню добробуту широких верств споживачів адже, цей засіб регулювання цін давав змогу нормально задовольняти свої потреби навіть нижчим верствам населення, сприяв впевненості у добробуті завтрашнього дня і як буфер сприймав на себе всі різкі коливання ринкової кон'юнктури.

Разом з тим, якщо на місцевому рівні з проявами монополізму міські органи самоврядування якимсь справлялися, то на загальні імперські тенденції вони не могли вплинути. Річ у тім, що разом з розвитком загальних ринкових процесів та впровадженням ліберальних реформ поява різноманітних монопольних утворень набула масового характеру.

За таких умов прямі і жорсткі правові заборони монопольних угод не могли застосовуватись в усіх випадках виявлення синдикатів, картелів і трестів, які формально підпадали під вказані в законодавстві Російської імперії кримінальні заборони. Це було пов'язано з тим, що будь-яка угода підприємців про підтримку, завищення або заниження цін, або про регулювання обсягу випуску товарів на ринок виявлялася поза законом. Коли такі угоди мали виключно спекулятивну мету наживи та свідчили про прагнення їх учасників отримати надприбуток за рахунок споживачів, тоді кримінальна заборона і відповідні санкції виправдовували себе повністю.

Але ж нерідко картельні та синдикатні угоди, які регламентували обсяг виробництва товару і питання ціноутворення, були спрямовані більшою мірою на подолання економічних криз та запобігання масовим банкрутствам, які могли наступити через надмірне падіння цін на товари. Річ у тім, що через загострення конкуренції могло відбутися надвиробництво товарів, що призвело б до масового падіння цін на товари навіть нижче їх собівартості. Це, у свою чергу, спричинило б до неможливості отримання підприємствами прибутку і, відповідно, до масового зупинення виробництва з усіма відповідними соціальними, економічними та політичними наслідками.

Саме ці фактори зумовлювали прагнення підприємців вступати в угоди з конкурентами та нормувати обсяги виробництва і випуску товару та встановлювати хоч би мінімальну ціну їх продажу, настільки високу, наскільки вона покривала б витрати і давала хоча б деякий прибуток промисловцеві. Такі угоди не лише приносили користь самим їх учасникам, від них виграло і суспільство, яке отримувало вигоди від стабільної діяльності підприємств, котрі зуміли захистити себе від кризи.

Уряд також демонстрував зацікавленість у співпраці з монополістичними союзами, адже визнавав синдикати-гіганти законним явищем епохи. Крім того, монополії були зручними й ефективними партнерами казни у здійсненні великих державних підрядів у сфері створення транспортної системи, розбудови важкої промисловості, оборонного виробництва та інших галузях, де були потрібні ресурси і масштабні об'єднання підприємств і гігантів-монополістів.

Загалом, на межі століть органи державної влади Російської імперії, хоча і з деякими коливаннями, схилилися у бік визнання синдикатних угод. Однак уряд не вирішував питання про корисність або шкідливість діяльності кожного окремого синдикату з точки зору державних інтересів. Цим і пояснюється відкрите існування цілого ряду досить значних синдикатних утворень та надзвичайно різноманітні договірні стосунки, в які органи державної влади вступали з синдикатами. В той же час діюче законодавство, на загальну думку авторитетних науковців [19, с. 141–142] того часу, при буквальному його прочитанні визнавало картелі та синдикати поза законом, як кримінальним, так і цивільним.

У свою чергу, поліцейські заходи проти дорожнечі вимагали розвитку законодавства у бік більш складної системи адміністративно-правових механізмів контролю за монополіями нової епохи з метою протидії зловживанням, з одного боку, і не допущення уповільнення економічного розвитку, з іншого. Розвинені адміністративно-правові механізми дозволили б, не забороняючи синдикати, контролювати їх діяльність. Усе це і стало причиною активізації урядових заходів по корекції існуючих антимонопольних механізмів, що дісталися в спадок від попередніх історичних епох.

На початку ХХ ст. судова практика в Російській імперії у справах про підприємницькі союзи була представлена наступними рішеннями судів: Київського окружного суду у справі київського синдикату цукрозаводчиків з Баскаковою (від 13/27 березня 1895 р.); Петроковського окружного суду у справі польського синдикату з виробництва клею; Петроградського комерційного суду у справі контори продажів синдикату Продвугілля з Південно-російським, Дніпровським і Государево-Байракським товариствами (від 19 січня 1913 р.). Вказані рішення були пов'язані з визнанням питання загальної дійсності картельних і синдикатних угод з точки зору ст.ст. 913 і 1180 Уложення про покарання і ст. 1528 і 1529 т. Х ч. 1 Зведення законів цивільних. Про рішення Київського окружного суду відомо, що суд мав перед собою примітивну картельну організацію (без контори продажів) з бюро з 16 осіб як єдиним органом. Коли спадкоємиця одного з учасників синдикату відмовилася

від виконання договору, бюро пред'явило до неї позов, відхилений судом на тій підставі, що члени бюро не мали права виступати самостійними позивачами без уповноваження усіх учасників організації [22, с. 125–142]. При цьому рішенням суду синдикат було визнано простим союзом – товариством, а не юридичною особою. Подібна практика спостерігалася і в інших судових процесах.

Слід відмітити, що далі констатації й ухвалення рішень про недійсність картельних угод цивільними і комерційними судами судова практика тієї епохи не пішла. Про це свідчить відсутність судових процесів за звинуваченням проти учасників синдикатних та інших картельних об'єднань підприємців. Крім того, не залишилося і сенатських роз'яснень з цього питання. Ці обставини пояснювались недосконалістю кримінальних заборон та їх непристосованістю до нових економічних умов та до діяльності таких нових форм підприємництва, як підприємницькі союзи, синдикатні і подібні об'єднання. Тим більше, судовими установами не розглядались справи про визнання діяльності (що суперечила закону) так званого індивідуального монополіста – не угоди або союзу підприємців, а єдиної юридичної особи, котра була монополістом на ринку [23, с. 270].

Між тим, хоча побоювання суддів поставити своїми рішеннями підприємницькі угоди картельного типу поза законом і накликати на їх учасників загрозу кримінальної відповідальності давали можливість благонадійним монополіям діяти на користь економіки, ті ж побоювання позбавляли правового захисту як суспільство, так і окремих громадян від шкідливої діяльності інших монополій, які менш піклувалися або не піклувалися взагалі про громадське благо.

Ні суддя, ні судовий слідчий не були тими особами, які б змогли розібратися в ринковій кон'юнктурі і діяльності підприємницького об'єднання, правильно кваліфікувати його роль як позитивну або негативну, та і кримінальне законодавство давало для цього мало можливостей, адже було розраховано більше на спекулятивні монополістичні угоди, короткі за часом ринкові «стачки», а не на синдикати і трести нової промислової епохи.

На думку сучасників, кримінальному суду та прокуратурі було абсолютно не під силу стежити за рухом товарних цін, з'ясовувати їх надмірність або відповідність умовам виробництва і торгівлі та причини цього надмірного завищення [23, с. 270]. Це зумовлювало і нерішучість суддів та кримінального слідства в ухваленні рішень у справах про підприємницькі союзи і їх кваліфікацію з точки зору цивільного і кримінального права.

Отже, підсумовуючи вищенаведений матеріал, слід виділити наступні моменти:

по-перше – в сучасних умовах проблеми державного регулювання ринкових процесів мають неабияку актуальність, адже панування монополій на переважній більшості ринків України незмінно веде до посилення визиску українських громадян за рахунок цінового диктату монополістів. Це своєю чергою через масове зубожіння громадян веде до скорочення населення за рахунок посилення еміграційних процесів, зменшення народжуваності та зростання смертності. На жаль, державні антимонопольні органи як і

законодавча база України в цілому не здатні ефективно протистояти посиленню процесів монополізму. Більше того, саме держава стала головним чинником неефективного перерозподілу капіталів у країні, що, своєю чергою, призвело до посилення монополістичних процесів. Саме тому врахування історичного досвіду боротьби з монополізмом в Україні має неабияке значення;

по-друге – визначення категорії монополія в українській науці склалось під впливом людиноненависницьких комуністичних ідей, які пропагували ідеологи більшовизму, цілком і повністю засуджуючи «прогнилий царський режим» та будь-які форми концентрації виробництва і капіталу, прагнучи утвердити думку про важке матеріальне становище широких верств населення та неминучість і закономірність «великої жовтневої соціалістичної революції». Натомість американські вчені, на світогляді яких не позначився вплив радянської ідеології, підійшли до їх характеристики з принципово інших більш об'єктивних позицій. На їх розумінні цієї категорії позначилося й те, що у США держава ніколи не брала участі в процесах монополізації економіки, а лише їх регулювала;

по-третє – на українських землях Російської імперії місцеві органи самоврядування відігравали ключову роль у протистоянні монополістам. За допомогою такого ефективного засобу як політика такс, вдавалось контролювати ціни як на продовольство, так і товари першої необхідності. Крім того, завдяки таксам вдавалось контролювати ціни на паливо, проїзд у громадському транспорті та навіть послуги лазень, аптек і лікарів;

по-четверте – антимонопольна законодавча база Російської імперії мала глибоку традицію, була досить значною й у свій час досить ефективною, проте вона залишалась консервативною і не встигала за розвитком ринкових процесів таких, як промисловий переворот, концентрація капіталу, поширення практики акціонування підприємств, зростання фондового ринку, становлення масового виробництва та створення важкої індустрії. Саме тому, як засвідчує судова практика, переважна більшість антимонопольних законів залишались лише на папері, а судові процеси проти монополістів не мали перспективи через судову тяганину. Більше того, держава сама брала участь у процесах монополізації з метою швидкого створення транспортної системи та оборонного виробництва. За таких умов міські органи самоврядування залишались сам на сам з монополістами, але застосовуючи політику такс, вони досить ефективно керували процесом аж до Першої світової війни, коли таксування цін на товари призвело до зростання їх дефіциту.

РЕЗЮМЕ

У статті досліджується роль органів місцевого самоврядування в усуненні проявів монополізму в містах України в другій половині XIX – на початку XX століть. На основі різних юридичних джерел, архівних матеріалів та наукових досліджень визначається, що категорію монополії варто розуміти як ринкову, за якої кількість її учасників настільки незначна, що кожен із них здатен впливати на можливе формування ціни. Доводиться, що місцеві органи самоврядування за допомогою політики такс контролювали ціни як на продовольство, так і на

товари першої необхідності. Визначається, що антимонопольна законодавча база Російської імперії мала глибоку традицію, але залишалася консервативною, не встигала за розвитком ринкових процесів і була неефективною. Держава сама брала участь у процесах монополізації з метою швидкого створення транспортної системи та оборонного виробництва, що не створювало можливостей для розвитку вільної конкурентної боротьби.

Ключові слова: самоврядування, монополія, міста, населення, промисловість, торгівля, капітал, картель, синдикат, транспорт, компетенція, концентрація промисловості, імперіалізм, закон, ставка, ринок, стан справ, ціна, товар.

SUMMARY

The article studies the fight of self-government organs against the displays of monopolism in the cities of Ukraine in the late 19th – the early 20th centuries. On the basis of different juridical sources, archival documents and scientific researches, it is determined that the category monopoly should be understood as a market one and that the amount of salespeople is so insignificant, that each of them is able to influence on the eventual forming of price. It is proved that the local self-government organs controlled prices both on food and commodities of daily necessity by the politics of rates. It is determined that the antimonopoly legislative base of the Russian Empire had a deep tradition, but remained conservative, did not catch up with the development of market processes and was ineffective. The state itself took part in the processes of monopolization with the aim to create rapidly the transport system and defensive production that did not give an opportunity to develop a free competitive activity.

Keywords: self-government, monopoly, cities, population, industry, trade, capital, cartel, syndicate, transport, competence, concentration of production, imperialism, law, rate, market, state of affairs, price, commodity.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Глизь Ю.І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.). Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2016.
2. Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Наук. ред. О.Реєнт. – К., 2016.
3. Казначеева Л.М. Волинське дворянське зібрання (1796 – 1917): функції, структура, участь у системі органів влади: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2008.
4. Кругляк Б.А., Молчанов В.Б. Історія економічних вчень: Навчальний посібник. – Житомир, 2001.
5. Цыперович Г.В. Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР. Из истории организации форм промышленности за последние 50 лет. Изд.4-е испр. и доп. – Ленинград, 1927. – 540 с.
6. Кафенгауз Л.Б. Синдикаты в русской железной промышленности: К вопросу о концентрации производства в России. – Москва, 1910. – VIII,

- 268 с.
7. Грановский Е.Л. Монополистический капитализм в России. – Москва, 1929. – 167 с.; Лившин Я.И. Монополии в экономике России. – Москва, 1961. – 448 с.
 8. Шполянский Д.И. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века. – Москва, 1953. – 148 с.
 9. Лаверычев В.Я. Военный государственно-монополистический капитализм в России. – Москва, 1988. – 335 с.
 10. Историк Борис Кругляк: Наукове надбання Житомирщини, України і світу: (Праці. Спогади. Матеріали). Збірник / Упоряд. М.Кругляк. – Житомир: Вид-во «Волинь», 2014. – С. 249.
 11. Машкін О.М. Монополізація капіталістична [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2010. – 728 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Monopolizatsiia_kapitalistychna
 12. Макконелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. – М., 1999. – XXXIV, 974 с. Словарь понятий и терминов. – С. 15.
 13. Писенко К.А. Развитие антимонопольного права: от механизмов противодействия локальным спекулятивным монополиям до современной системы антимонопольного регулирования [Текст] : Монография. – Москва, 2010. – С. 38.
 14. Свод Устава о обеспечении народного продовольствия // Свод законов Российской империи. – Т.13: Уставы благочиния. Свод уставов благочиния. – Ч. 1 и 2. – СПб., 1832.
 15. Высочайше утвержденное Уложение о наказаниях Уголовных и Исправительных (от 15 августа 1845 г.) // ПСЗРИ. – Т. XX. Отд. первое. 1845. От № 18573-19303. № 19.283. – Августа 15. – СПб., 1846. – Собр. второе.
 16. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. – Москва, 1999. – Т. 4. – С. 314.
 17. Хроника рабочего движения на Украине (1861–1899) / АН УССР. Ин-т истории Украины; Сост.: Т.И.Лазанская, А.Н.Машкин, А.Ф.Овсиенко (отв. ред.) и др. – К., 1991. – 148 с.
 18. <https://ru.wiktionary.org/wiki/стачка>.
 19. Тарасов И.Т. Очерк науки полицейского права. – Москва, 1897. – С. 344 – 346.
 20. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДАК України), ф.274, оп.4, спр.501; ф.442, оп.661, спр.273.
 21. ЦДАК України, ф.442, оп.706, спр.193, арк.73.
 22. Журнал Петроградского Юридического Общества. – 1895. – № 8. – С. 125–142.
 23. Каминка А.И. Основы предпринимательского права / Под ред. и с предисл. В.А. Томсинова. – Москва, 2007. – С. 270.

НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ПРОЕКТ БУДІВНИЦТВА СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДИТЯЧОЇ ЗАЛІЗНИЦІ ІМЕНІ ПЕТРА КРИВОНОСА 1936–1939 рр.

На початку 1930-х рр. у СРСР виникла концепція дитячих залізниць – мережі унікальних розважальних закладів позашкільної додаткової освіти. Професор Є. Мокршицький визначав їх мету в розвитку з-поміж дітей любові до залізничної справи, озброєнні практичними знаннями з будівництва, утриманні та експлуатації залізниць, а також підготовки нових кадрів залізничників [1, с. 251]. Основою дитячої залізниці є ізольована від загальної мережі вузькоколійна лінія довжиною декілька кілометрів, на якій в період експлуатаційного сезону здійснюються практичні заняття юних залізничників. Решту часу займають теоретичні заняття. Дитячі залізниці є максимально наближеними до залізниць загального користування, задля чого в їх діяльності використовується аналогічне обладнання та діють максимально наближені до загальноприйнятих правила технічної експлуатації.

Перша дитяча залізниця була побудована в дитячому містечку Центрального парку культури та відпочинку ім. М. Горького (м. Москва), а вже в 1935 р. дитяча залізниця була споруджена в м. Тбілісі (Грузія). Зрештою за активної підтримки тогочасного народного комісара шляхів сполучення Л. Кагановича, будівництво дитячих залізниць розпочалось по всій території СРСР. На теренах України перша дитяча залізниця (Мала Сталінська) була відкрита в м. Дніпро (тоді – Дніпропетровськ) 6 липня 1936 р. [2]. Упродовж другої половини 1930-х рр. хвиля будівництва дитячих залізниць не минула й одну з передових магістралей України – Донецьку залізницю, а надто ж Слов'янський залізничний вузол. Існують відомості щодо проектів будівництва дитячих залізниць у Краматорську, Сталіно (нині – Донецьк) [3], Іловайську [4], Ворошиловграді (нині – Луганськ) [5], Дебальцевому [6] та Червоному Лимані [7]. Утім, до сьогодні історичні обставини довоєнного будівництва мережі дитячих залізниць на Донбасі є невідомими для широкого загалу, виняток становить лише історія першої електрифікованої Малої Південно-Донецької залізниці імені С.М. Кірова (м. Сталіно), зруйнованої під час Другої світової війни [8]. Отже, в сучасних умовах реформування кадрової та соціальної політики залізничної галузі виникає гостра потреба актуалізації історичного досвіду вітчизняних залізничників міжвоєнного періоду, зокрема в галузі реалізації проектів дитячих залізниць.

Мета статті полягає в тому, щоб на підставі аналізу джерел та наукової літератури відтворити цілісну картину будівництва Слов'янської дитячої залізниці імені Петра Кривоноса 1936–1939 рр.

Ініціатива будівництва дитячої залізниці в Слов'янську належить учням місцевих транспортних шкіл, які 7 листопада 1936 р. звернулись з відкритим листом на сторінках вузлової газети «Вперед» до всіх господарчих організацій міста щодо допомоги в реалізації проекту [9]. Упродовж місяця до газети надходили численні дитячі листи на підтримку ідеї будівництва [10]. 12

листопада 1936 р. учениця Таїсія Рева звернулась з пропозицією присвоїти майбутній дитячій залізниці ім'я Петра Кривоноса [11]. Діти зобов'язувались відмінним навчанням заслужити право брати активну участь в будівництві, наслідувати свого легендарного земляка машиніста П.Ф. Кривоноса та бути «юними кривоносівцями» [12; 13].

19 листопада 1936 р. Слов'янськ з робочим візитом відвідав головний ініціатор будівництва дитячих залізниць тодішній нарком шляхів сполучення Л.М. Каганович [14]. Незабаром після його від'їзду, з НКШС надійшла погоджувальна телеграма щодо дозволу на будівництво слов'янської дитячої залізниці. Також, для потреб майбутньої залізниці нарком шляхів надіслав тривісний вузькоколіїний паровоз Н-98 побудови Коломенського заводу та наряд на спеціальні вузькоколіїні вагони для управління Донецької залізниці [15].

Протягом 21–25 листопада 1936 р. за ініціативи редакції вузлової газети «Вперед» та Слов'янського політвідділу делегація учнів-відмінників слов'янських залізничних шкіл була направлена на екскурсію до щойно відкритої дніпропетровської Малої Сталінської залізниці [16]. До складу групи увійшли діти Чупило, Поляков, Михайлова, Міллер, Кондренко, Кузнєцова, Ігумнов, Діхтярьова, Н. Приходько, Неня, О. Рибкіна, Малихін, Бугайова, М. Хвостик, Сіробаба, Марченко, Ладигіна, Волков, Сердюк, Лиходіва, Смоляр, Жердева; від ради жінок: Полякова, Марченко, Гетьман, технік I дистанції колії Левченко, інструктор політвідділу Махсон, піонервожата Реутська та спеціальний кореспондент газети «Вперед» Шапочкін (наводимо перелік осіб відповідно до використаного джерела – автори). Дніпропетровська дитяча залізниця справила незабутнє враження на донецьких школярів, які по своєму поверненні дали слово, що в Слов'янську з'явиться така сама залізниця [16].

Починання слов'янських школярів підтримав начальник I дистанції колії Борбот, який закликав створити спеціальну комісію для вибору місця й напрямку майбутньої дитячої залізниці, зобов'язався виділити інженерно-технічних робітників для підготовки та створення її проекту, а також забезпечити будівництво шпалами для прокладання колії [17]. Місцеві комсомольська та піонерська організації взялися до підготовки кадрів для майбутньої залізниці. При станції Слов'янськ 200 місцевих школярів закінчили практичні курси чергових по станції, провідників, машиністів та помічників, начальників станцій, головних кондукторів, зв'язківців, колійників та інших спеціальностей, необхідних для обслуговування майбутньої залізниці [15; 18].

Керівництво Слов'янського політвідділу розпочало підготовку до будівництва: були складені орієнтовні схеми та кошториси, створена комісія сприяння будівництву дитячої залізниці. Однак, підготовчі роботи йшли вкрай повільно: тривалий час не було призначено начальника будівництва та протягом понад трьох місяців не визначено місце будівництва [18]. У паровозному депо Слов'янськ вже знаходився вузькоколіїний паровоз Н-98, але були відсутні вагони та необхідний колійний матеріал. Зрештою, все ж таки було визначено місце будівництва та виникли умови для його закінчення в

1937 р. У зв'язку з тим, що територія, відведена під будівництво дитячої залізниці, виявилась непридатною як болотиста, за вказівкою начальника Слов'янського політвідділу Міллера будівництво було законсервовано, й протягом 1937 р. іншої площадки так і не було виділено [15].

Навесні 1938 р. група слов'янських дітей звернулась до начальника паровозного депо Слов'янськ, народного депутата СРСР П.Ф. Кривоноса з проханням посприяти відновленню будівництва дитячої залізниці. Він узяв шефство над будівництвом, і вже незабаром транспортні періодичні видання урочисто оголосили про будівництво Слов'янської дитячої залізниці загальною протяжністю 2 км за підтримки П.Ф.Кривоноса та Л.М. Кагановича [19].

На початку березня 1938 р. П.Ф. Кривонос був призначений начальником паровозної служби Південно-Донецької залізниці, а вже у травні – начальником магістралі [20, с. 75]. Будівництво оновленого проекту Слов'янської дитячої залізниці на території міського парку культури та відпочинку було приурочене до Дня залізничника й розпочалось наприкінці липня 1938 р. [21]. Була розмічена траса, здійснене нівелювання, після чого мали приступити до земляних робіт. У парку було заплановане спорудження паровозного депо, пасажирського вокзалу та зупиночного пункту. Начальником будівництва залізниці був призначений Анциферов [22].

Однак, в ході реалізації проекту сповна проявилось байдуже ставлення багатьох керівників господарчих одиниць вузла та працівників. Зокрема, начальнику паровозного відділу було доручено розробити проект паровозного депо, начальнику дистанції житлового будівництва – проекти пасажирської будівлі та зупиночного пункту, втім, станом на 5 грудня 1938 р. вони так і не приступили до їх виконання. Також своєчасно не був розроблений план залізниці, в розробці якого брали участь інженери–практики та викладачі місцевої СТШ [22]. Орієнтовний термін здачі дитячої залізниці був запланований на 1 травня 1939 р., утім, протягом тривалого часу неодноразово переносився. Зрештою, в листопаді 1939 р. П.Ф. Кривонос був призначений начальником Північно-Донецької залізниці [20, с. 88], а будівництво слов'янської дитячої залізниці, втративши свого ключового патрона, було остаточно припинене.

Отже, в середині 1930-х рр. на території СРСР за ініціативи учнівської молоді та комсомольських активістів масово втілювалися проекти будівництва дитячих залізниць – унікальних профорієнтаційних закладів позашкільної освіти. Не став винятком і Слов'янський залізничний вузол Донецької магістралі. На жаль, як і чимало інших грандіозних проектів дитячих залізниць довоєнного періоду на Донбасі, Слов'янська дитяча залізниця імені Петра Кривоноса не була завершена. Однак, вивчення історичного досвіду реалізації проектів дитячих залізниць на Донбасі у міжвоєнний період, пошук та введення в обіг нових історичних джерел з цієї тематики дозволить розширити уявлення про історію становлення Донецької залізниці крізь призму будівництва унікальних об'єктів профорієнтаційної соціальної інфраструктури підприємств історичної магістралі.

РЕЗЮМЕ

У статті здійснено спробу дослідження історичних обставин довкола будівництва Слов'янської дитячої залізниці імені Петра Кривоноса. Висвітлено унікальні відомості щодо передумов виникнення та розробки проекту Слов'янської дитячої залізниці, а також причини зриву його реалізації. Проаналізовано історію будівництва дитячих залізниць на Донбасі в міжвоєнний період.

Ключові слова: Слов'янськ, дитяча залізниця, Донецька залізниця, П.Ф. Кривонос.

SUMMARY

The article studies the historical circumstances of the construction of the Peter Krivonos' Slovyansk children railway. It shows the reasons of the construction project's failure and analyzes the history of the origin of the children railway projects in Donbas region.

Keywords: Slovyansk, children railway, Donetsk railway, P.F. Kryvonos.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Мокршицкий Е.И. История паровозостроения СССР 1846 – 1940 гг. – М. : Государственное транспортное железнодорожное издательство, 1941. – 260 с.
2. «Малая Сталинская» дорога открыта // Гудок (Москва). – 1936. – 8 июля № 155 (4896). – С. 4.
3. 17 детских железных дорог // Гудок (Москва). – 1936. – 6 февраля № 30 (4771). – С. 4.
4. Детская дорога в Иловайской // Гудок (Москва). – 1936. – 16 мая № 111 (4852). – С. 4.
5. Нордов А. Детские железные дороги // Гудок (Москва). – 1937. – 29 июля № 173 (5215). – С. 4.
6. Кем я хочу быть // Железнодорожник Донбасса (Артемовск). – 1936. – 6 августа № 181 (602). – С. 3.
7. Лесняк А. Голосую за детскую дорогу // Железнодорожник Донбасса (Артемовск). – 1936. – 21 декабря № 295 (716). – С. 3.
8. Донецкая детская железная дорога. – Донецк, 2007. – 10 с.
9. Ко всем пионерам, комсомольцам, ко всем партийным и профсоюзным организациям, ко всем родителям и хозяйственникам Славянского узла // Вперед (Славянск). – 1936 – 7 ноября № 164 (778). – С. 4.
10. Дети хотят строить свою железную дорогу // Вперед (Славянск). – 1936. – 10 ноября № 155 (779). – С. 3.
11. Детской дороге имя Петра Кривоноса // Вперед (Славянск). – 1936. – 12 ноября № 156 (780). – С. 3.
12. Дети завоевывают право работать на постройке дороги отличной учебой в школе // Вперед (Славянск). – 1936. – 12 ноября № 156 (780). – С. 3.
13. Хотим быть такими, как Кривонос // Вперед (Славянск). – 1936. – 18 ноября № 158 (782). – С. 4.

14. Нарком пути Л.М. Каганович на родине Петра Кривоноса // Вперед (Славянск). – 1936. – 20 ноября № 159 (783). – С. 1 – 2.
15. Покровенко М. В Славянске должна быть детская железная дорога // Магистраль угля (Ясиноватая). – 1938. – 16 марта № 60 (158). – С. 4.
16. В гостях у железнодорожников Малой Сталинской // Вперед (Славянск). – 1936. – 29 ноября № 163 (787). – С. 4.
17. Построим детскую железную дорогу // Вперед (Славянск). – 1936. – 12 декабря № 168 (792). – С. 4.
18. Юпко В. Неповоротливые «дяди» из комиссии содействия строительству детской железной дороги // Вперед (Славянск). – 1937. – 14 мая № 60 (861). – С. 4.
19. Наша родина // Ворошиловградський залізничник (Ворошиловград). – 1938. – 8 серпня № 107 (1067). – С. 4.
20. Кривонос П.Ф. Магистраль жизни. – К. : Политиздат Украины, 1986. – 248 с.
21. Счастливое детство // Магистраль угля (Ясиноватая). – 1938. – 30 июля № 173 (271). – С. 4.
22. Руденко И. Началось строительство детской железной дороги // Вперед (Славянск). – 1938. – 5 декабря № 164 (1135). – С. 4.

УДК 625.1' 625.09' 930.253' 007:304:070

Свердлов В. Б., Рубан М. Ю., Машиков В. С.

«ЗАЛІЗНИЧНИК ДОНБАСУ» – ЛЕГЕНДАРНЕ ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ ДОНЕЦЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ: ДО 85-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ ГАЗЕТИ

Профільне галузеве видання регіональної філії Донецька залізниця АТ «Укрзалізниця» «Залізничник Донбасу» є газетою з багатолітньою історією – в 2019 р. виповнюється 85 років з часу виходу її першого номеру. Однак, було б помилково стверджувати, що газета є першим виданням Донецької магістралі, позаяк історія розвитку транспортної галузевої періодики Донбасу тісно пов'язана з самим процесом організаційних перетворень структури Донецьких залізниць. На жаль, до цього часу питання діяльності східноукраїнських залізничних видань не знайшло свого належного висвітлення у вітчизняній історіографії, натомість потреба аналізу історії розвитку газети «Залізничник Донбасу» набуває своєї гострої актуальності на тлі загального реформування вітчизняної залізничної галузі, потреби пошуку альтернативних принципів сучасної галузевої журналістики, а надто ж з нагоди 85-річчя легендарної газети. Цією статтею автори прагнуть певною мірою закрити прогалину в дослідженні історії становлення галузевої журналістики.

Донецькі залізниці було утворено за наказом НКШС у січні 1920 р. шляхом об'єднання націоналізованої Північно-Донецької залізниці та донецьких ліній Катерининської та Південних залізниць [1, с. 117]. Зауважимо, що в 1920-х рр. правління Донецьких залізниць знаходилось у Харкові. Першим галузевим періодичним виданням Донецьких Залізниць став «Вестник

Донецких железных дорог», що містив основні новини, накази, розпорядження та інформаційні відомості щодо експлуатації залізниць. У журнальному варіанті «Вестник Донецких железных дорог» виходив протягом 1922 – 1924 рр.

1 серпня 1928 р. була започаткована газета «Вуглевіз Донбасу» – «трьохтижневик робітників і службовців і правління Донецьких залізниць» [2]. Перші два номери газети вийшли як загальний орган Донецьких залізниць, але з 22 вересня № 3 «Вуглевіз Донбасу» став «двухтижневиком робітників і службовців Харківського та Основ'янського вузла Донецьких залізниць» [3]. Редакція розміщувалась при правлінні Донецьких залізниць за адресою: м. Харків, м. Фейербаха, 7, кім. 116.

Наступним періодичним виданням Донецьких Залізниць став «Донзалізничник», перший номер якого вийшов 20 лютого 1930 р. [4]. Переважно україномовний, «Донзалізничник» був органом «робітників та службовців правління Донецьких залізниць». Редакція газети також знаходилась при правлінні Донецької магістралі у Харкові. Однак, вже наприкінці 1930 р. внаслідок поєднання Донецьких та Південної залізниць газета припинила своє існування.

З 1 лютого 1934 р. у результаті розукрупнення мережі залізниць СРСР була відновлена Донецька Залізниця. Тоді ж був заснований «Железнодорожник Донбасса» – «ежедневная газета политотдела Донецкой дороги», перший номер якої вийшов у Харкові 14 березня 1934 р. У цьому ж номері вийшла Постанова РНК СРСР та ЦК ВКП (б) «О работе Донецкой железной дороги», відповідно до якої робота залізниці була визнана вкрай незадовільною, й одним з ключових рішень щодо покращення її роботи було переведення Управління до Артемівська (Бахмута) до 1 квітня 1934 р. [5]. Зрештою, у Харкові вийшло 12 номерів газети. 28 березня 1934 р. редакція «Железнодорожника Донбасса» перемістилась до Артемівська (зараз Бахмут) [6]. Відтак почався тривалий період історії легендарного періодичного видання, пов'язаний з Бахмутом.

На час утворення в 1934 р. «Железнодорожник Донбасса» був «ежедневной газетой политотдела Донецкой дороги» [6], потім – «органом политотдела Донецкой дороги» (1935 р.) [7], а з 1936 р. – «органом управления и политотдела Донецкой дороги». В Артемівську первісно редакція газети розмістилась за адресою: вул. Харківська, 38 [8].

Газета мала усі характерні риси для подібного роду видань того часу. На сторінках «Железнодорожника Донбасса» друкувалися різні накази, розпорядження та роз'яснення керівництва Донецької залізниці, а також партійних органів. Як видання політвідділу газета була знаряддям влади і інструментом партії у впровадженні прийнятих рішень, їх рупором. Підтвердженням є навіть назви газетних матеріалів: «Под знаменем партии Ленина-Сталина» [9]. «Сталинская Конституция зовёт вперёд» [10]. «О работе железных дорог» [11]. «Приветствие тов. Сталина» [12] тощо. Чимало уваги на сторінках газети приділялося промовам радянських діячів, рішенням партійних комітетів, рад і т.п. Висвітлювалося життя парторганізацій, наголошувалося на

необхідності особистого зростання, виховання та свідомості. Час від часу передруковувались матеріали центральних газет.

Проте основний напрямок діяльності «Железнодорожника Донбасса» полягав у висвітленні життя Донецької залізниці. Оскільки, перш за все, це була профільна залізнична газета, її матеріали стосувались діяльності підприємства та людей, що працювали на ньому. Вихвалялись здобутки, викривались недоліки та проблеми. Виплата заробітної плати, невизначеність із житлом, незадовільний стан залізничних будівель, гідна чи негідна поведінка окремих робітників, парторгів чи керівників – оприлюднювались читачеві. Залізнична «Дошка пошани» дублювалась у газеті – розміщувалась світлина та коротка біографія робітника. Нерідко опубліковані матеріали мали відгук і практичний результат – вирішення проблеми.

Постійно підіймались поточні проблеми працівників залізниці, умови роботи та житла. Як приклад наводимо заголовки деяких статей: «Коли ж добудують дебальцевський клуб?» [13]. «Работой колонны не интересуются» [14], «Деповские устройства не подготовлены к зиме», «Преступное отношение к начислению заработной платы» [15], «В Ступках не ремонтируют квартиры, Разъезд не освещён, Премия не выдана» [10]. «Грязные стрелки, неисправные будки» [16]. «Почему задерживают зарплату?» [15] тощо. Інформували й про результати оприлюднення таких матеріалів, наприклад «Никитовский клуб будет отремонтирован» що подано як відповідь на попередню публікацію у газеті [18].

На «технічній сторінці» читач міг ознайомитись з практичними порадами і роз'ясненнями провідних інженерно-технічних співробітників Донецької залізниці, як от «Чистка топки, поддувала и дымовой коробки», «Огневая заправка холодного паровоза при отоплении углём», «Научиться правильно записывать ремонт паровоза» [19] тощо.

Газета не обходила своєю увагою і дозвілля, відпочинок та культурне життя залізничників. Виставки, виступи, екскурсії, діяльність гуртків (зокрема парашутистів) тощо – висвітлювались на шпальтах газети [17]. Газета уважно слідкувала за розбудовою дитячих залізниць на Донбасі [20]. Повідомлення про це регулярно з'являлись на шпальтах «Железнодорожника Донбасса». Окремо слід відмітити публікацію портретних знімків робітників і службовців Донецької залізниці, що супроводжувались невеликим коментарем у декілька речень. Художні світлини в свій час «виховували і спрямовували», були елементом зв'язку читача та газети.

На сторінках «Железнодорожника Донбасса» були регулярно присутні події не лише радянського, але європейського та навіть світового масштабу: напружена ситуація в Європі, перемоги ідеологічних союзників займали чималу частину друкованої площі [21].

Важливо наголосити, що газета не стояла осторонь тогочасної політики українзації. 16 березня 1935 р. у № 41 (279) було опубліковано статтю про початок виходу газети двома окремими виданням – російською та українською мовами. «Наша транспортная газета будет выходить на украинском языке, становясь всё более доступной для рабочих-украинцев. Газета нас будет учить

українському языку» – наведено у газеті коментарі робітників. «Решение правильно», «Вся смена выписала украинское издание» – назви матеріалів у вказаному номері [22]. Присутність у газеті таких публікацій, як «Бандуристи» [23], «Дети-бандуристы» [14]. «Революционер-демократ» (стаття А. Хвилі до річниці з дня народження Т. Шевченка) [11, с. 2 – 3] тощо свідчить про певну увагу до теми української культури. Це вказує на те, що практика українізації для газети не є чужою, новою чи нав'язаною, оскільки навіть у середині 1930-х рр. мала місце в «Железнодорожнике Донбасса».

14 липня 1935 р. в газеті «Железнодорожник Донбасса» був опублікований лист слов'янського машиніста П.Ф. Кривоноса, у якому він виклав своє бачення подальшого розвитку експлуатації паровоза, можливості використання великого клапана й широких перспектив розвитку всього залізничного транспорту в цілому [24]. Протягом 1935 – 1936 рр. з номеру в номер друкувались повідомлення про нові здобутки П.Ф. Кривоноса та його численних послідовників, які спромоглись вдвічі збільшити швидкість руху поїздів шляхом підвищеного форсування котла. Існувала навіть окрема рубрика «Трибуна кривоносівця». На сторінках пропагувався «Ворошиловградський метод» – відправка поїздів без диспетчерів [25]. Був ще «метод Голомеєва» та інші змагання, зокрема, щодо підвищення швидкості руху чи скорочення часу простоїв вагонів. Газета заохочувала робітничих кореспондентів – «робкорів» – до наповнення газети. Завдяки ним видання отримувало «живі» та актуальні матеріали. У 1930-ті рр. Донецькою залізницею курсував вагон-редакція. Журналісти спостерігали за роботою залізничників, життям поїзду на власні очі, залучали робітників до співпраці з газетою.

З 1937 р. у зв'язку з розділенням Донецької залізниці газета «Железнодорожник Донбасса» стала органом управління та політвідділу Північно-Донецької залізниці та виходила двічі на тиждень (у середу та суботу). Редакція знаходилась за адресою: м. Артемівськ, вул. Радянська, 50 [26].

З початком німецько-радянської війни газета стає на «військові рейки». Через німецький наступ (а потім і окупацію) «Железнодорожник Донбасса» евакуювався разом з управлінням Північно-Донецької залізниці з Артемівська (Бахмута) до Ворошиловграда (Луганська). За ініціативою тогочасного редактора А.І. Левартовського щоденно друкувались листівки зі зведеннями радянського інформбюро [27, с. 174]. Висвітлювалась робота і звитяги залізничників Донбасу біля лінії фронту [27, с. 193], публікувалась інформація про хід бойових дій, події у країні та світі. Читачів закликали спрямувати зусилля на видобуток вугілля для перемог фронту. Улітку 1942 р. внаслідок остаточної окупації території Донбасу газета тимчасово перестала виходити.

Після звільнення Луганщини з 1 травня 1943 р. разом з відновленням роботи управління Північно-Донецької залізниці в Старобільську поновився вихід «Железнодорожника Донбасса». Невдовзі вагон-типографія редакції перемістилась до станції Кіндрашівська-Нова [1, с. 208]. 15 вересня 1943 р. редакція «Железнодорожника Донбасса» разом з управлінням Північно-

Донецької залізниці повернулася до Артемівська [27, с. 127]. У повоєнні часи редакція газети знаходилась за адресою: м. Артемівськ, вул. Профінтерна, 114 [28].

30 липня 1953 р. вийшов останній артемівський номер «Железнодорожника Донбасса» № 92 (3719), в якому було повідомлено, що 1 серпня 1953 р. у зв'язку з об'єднанням Північно-Донецької та Південно-Донецької залізниць та переведенням управління об'єднаної магістралі до м. Сталіно (Донецьк) газета «Железнодорожник Донбасса» стала «органом управління, политотдела и дорпрофсожа Донецкой дороги», а її редакція розмістилась за адресою: м. Сталіно, вул. Артема, 68 [28].

У 1959 р. «Железнодорожник Донбасса» відзначив 25-річчя своєї діяльності, у зв'язку з чим отримав численні вітання Міністерства шляхів сполучення, профспілок, партійного керівництва Сталінської та Ворошиловградської областей, колег із залізничних, республіканських та обласних газет. Роботу газети відзначали як одну з кращих у транспортній галузі. «За активну участь у розвитку змагання, мобілізацію трударів на успішне виконання виробничих планів та у зв'язку з 25-тою річницею газети» «Железнодорожник Донбасса» був нагороджений почесною грамотою Президіуму Всесоюзної центральної ради професійних спілок [1, с. 272].

Понад 20 років – з 1943 по 1966 рр. – головним редактором «Железнодорожника Донбасса» був легендарний «літописець Донецької залізниці», старійшина донецької журналістики, двічі почесний залізничник Кузьма Хрисанфович Клименко (1908 – 1998†). Автор книжок: «Донецкая железная дорога», «Попасная», «Стальные пути Донбасса» тощо, а також численних газетних публікацій з історії Донецької магістралі. Важко переоцінити внесок К.Х. Клименка, який починав свою трудову діяльність робкором газети в середині 1930-х рр., у подальший розвиток та успіх «Железнодорожника Донбасса». Йому, зокрема, присвячений окремий стенд у Музеї історії і розвитку Донецької залізниці.

Протягом 1995 – 2006 рр. головним редактором «Железнодорожника Донбасса» був Борис Михайлович Свердлов (1941 – 2016†): почесний залізничник, журналіст, педагог та письменник, автор книжок: «И розы бывают плакучие», «Георгий Кирпа: незавершенная колея», «Северный форпост магистрали», «Восхождение: главная дорога нашей судьбы» тощо [29]. У цей час газета змінилась ззовні, верстка стала не гіршою від комерційних щотижневиків. Наповнення урізноманітнілося, додалися пізнавально-розважальні матеріали, натомість робкорівських матеріалів стало вкрай мало. Це також наблизило газету до комерційних міських тижневиків. Проте, статус залізничної газети «Железнодорожник Донбасса» аж ніяк не втратив, продовжуючи гідно висвітлювати життя Донецької залізниці.

Газета «Железнодорожник Донбасса» виходила до 2014 р., коли через окупацію Донецька тимчасово припинила існування. Редакція була захоплена бойовиками т.зв. «ДНР». Лише 14 січня 2017 р. вийшов перший номер відродженої газети «Залізничник Донбасу» як регіонального додатку всеукраїнської газети «Магістраль» [30]. Редакція була переведена до м. Лиман.

Попри існування «двійника» на окупованих територіях, відроджений «Залізничник Донбасу» є спадкоємцем багатой історії легендарного «Железнодорожника Донбасса», має відданих читачів в українському Донбасі й впевнено висвітлює залізничне життя краю.

Отже, «Залізничник Донбасу» заснований у 1934 р. як газета дорпрофсожу та управління Донецької залізниці продовжив історичну традицію періодичних видань історичної магістралі та відобразив на своїх сторінках цілу епоху та життя численних поколінь працівників Донецької залізниці. Наповнення газети змінювалось в залежності від епохи, однак незмінною лишалась її суть: відображення життя залізниці та залізничників. Тривалий час вона видавалась у Бахмуті (1934–1953 рр.). За цей період газета пройшла етап становлення, визнання та здобула авторитет серед робітників Донецької магістралі. І сьогодні «Залізничник Донбасу» продовжує свою справу, пишучи для працівників залізниці та жителів українського Донбасу.

РЕЗЮМЕ

У статті здійснено спробу дослідити історичний шлях легендарного періодичного видання Донецької магістралі «Залізничник Донбасу». Проаналізовано різні історичні періоди існування газети від середини 1930-х рр. до нашого часу, розглянуто її тематичне наповнення. Висвітлені факти діяльності та ключові постаті «Залізничника Донбасу», що доповнюють маловідомі сторінки історії залізничної спадщини міста Бахмута.

Ключові слова: Залізничник Донбасу залізниця, Донецька залізниця, газета, Бахмут, Донбас.

SUMMARY

The article investigates the historical path of Donetsk railway's legendary periodical edition *Donbas Railroader (Zaliznychnyk Donbasu)*. The authors analyze different historical periods of the newspaper's existence from the middle of the 1930s to present time along with its thematic content. It is highlighted the key figures and facts about the paper, which complement the little-known pages of the railway heritage history of Bakhmut.

Keywords: *Donbas Railroader*, railway, Donetsk railway, newspaper, Bakhmut, Donbas.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Стальные пути Донбасса // М.И. Гусев, К.Х. Клименко, А.И. Максимов и др. – Под ред. В.В. Приклонского. – Донецк, 1970. – 336 с.
2. «Вуглевіз Донбасу» (Харків). – 1928. – 1 серпня № 1. – С. 1.
3. «Вуглевіз Донбасу» (Харків). – 1928. – 28 вересня № 3. – С. 1.
4. «Донзалізничник» (Харків). – 1930. – 20 лютого № 1. – С. 1.
5. «Железнодорожник Донбасса» (Харьков). – 1934. – 14 марта № 1. – С. 1.
6. «Железнодорожник Донбасса» (Харьков). – 1934. – 27 марта № 12. – С. 4.
7. «Железнодорожник Донбасса» (Харьков). – 1935. – 16 сентября № 131 (330). – С. 1.

8. «Железнодорожник Донбасса» (Харьков). – 1935. – 8 июня № 82 (320). – С. 4.
9. «Железнодорожник Донбасса» (Артемовск). – 1936. – 4 ноября № 256 (677). – С. 1.
10. «Железнодорожник Донбасса» (Артемовск). – 1936. – 16 декабря № 291 (712). – С. 1.
11. «Железнодорожник Донбасса» (Артемовск). – 1935. – 9 марта № 38 (276). – С. 1.
12. «Железнодорожник Донбасса» (Артемовск). – 1935. – 24 марта № 45 (283). – С. 1.
13. «Железнодорожник Донбасса» (Артемовск). – 1936. – 29 марта № 73 (494). – С. 4.
14. «Железнодорожник Донбасса» (Артемовск). – 1936. – 7 ноября № 250 (680). – С. 4.
15. «Железнодорожник Донбасса» (Артемовск). – 1936. – 18 ноября № 267 (688).
16. «Железнодорожник Донбасса» (Артемовск). – 1936. – 20 декабря № 294 (715). – С. 3.
17. «Железнодорожник Донбасса» (Артемовск). – 1936. – 24 декабря № 298 (719).
18. «Железнодорожник Донбасса» (Артемовск). – 1935. – 26 февраля № 32 (278).
19. «Железнодорожник Донбасса» (Харьков). – 1935. – 26 февраля № 32 (270). – С. 3.
20. «Железнодорожник Донбасса» (Артемовск). – 1936. – 4 ноября № 256 (677). – С. 3.
21. «Железнодорожник Донбасса» (Артемовск). – 1936. – 26 декабря № 299 (720). – С. 4.
22. «Железнодорожник Донбасса» (Артемовск). – 1935. – 16 марта № 41 (279).
23. «Железнодорожник Донбасса» (Артемовск). – 1936. – 8 декабря № 284 (705).
24. «Железнодорожник Донбасса» (Артемовск). – 1935. – 14 июля № 100 (338). – С. 1.
25. «Железнодорожник Донбасса» (Артемовск). – 1936. – 1 июня № 125 (546). – С. 4.
26. «Железнодорожник Донбасса» (Артемовск). – 1941. – 1 января № 1 (1914). – С. 4.
27. Кривонос П.Ф. Магистралі життя. – К.: Політиздат України, 1986. – 248 с.
28. «Железнодорожник Донбасса» (Артемовск). – 1953. – 30 июля № 92 (3719). – С. 1,4.
29. «Чорноморський гудок» (Одеса). – 2016. – 20 травня № 20 (9512). – С. 2.
30. «Залізничник Донбасу» (Слов'янськ / Київ). – 2017. – 14 січня № 1.

ЖІНОЧИЙ ДОСВІД ВИЖИВАННЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НА МАТЕРІАЛІ АВТОБІОГРАФІЇ АКТРИСИ ТЕАТРУ ВІРИ СЛАБОЛИЦЬКОЇ)

Сьогодні дослідники звертають увагу на те, що в Україні та на пострадянському просторі загалом досвід Другої світової війни не є вивченим та осмисленим всебічно. Замовчувані та ігноровані її аспекти стали однією з передумов нинішньої агресії антиукраїнських сил. Переведення дискусії про Другу світову війну в гуманітарну площину в українському суспільстві є важливим чинником протидії гібридній війні на Сході України.

Серед малодосліджених проблем періоду Другої світової війни є її жіночий досвід [1]. В Україні важливий внесок у вивчення цієї проблематики зроблено передусім саме жінками-дослідницями (які входять до громадських об'єднань професійних науковців – Української асоціації дослідниць жіночої історії та Української асоціації усної історії). Зокрема, слід назвати колективну монографію «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства» (К., 2015) за редакцією Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь, монографію О. Стяжкіної «Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років» та ін. [2].

У пропонованій розвідці аналізується жіноча історія у роки Другої світової війни на матеріалі автобіографії української актриси театру Віри Василівни Слаболицької. Віра Слаболицька зазнала життя в умовах окупації та примусової праці в Німеччині. Її доля піднімає проблемні питання війни, про які розмірковують українські історикині О. Стяжкіна (окупація, колабораціонізм, дихотомія «зрадник/заручник», практики виживання тощо [3]), Г. Грінченко, М. Меленчук, О. Рождественська (досвід примусової праці у Німеччині [4]) та ін. До сюжетів, пов'язаних із життям / виживанням театральних діячів в умовах окупації, зверталися українські дослідники М. Бистра, Л. Бортник, В. Гайдабура, Є. Проценко та ін. [5].

Автобіографія Віри Василівни Слаболицької зберігається у фондах Бахмутського краєзнавчого музею. Це рукопис у форматі учнівського зошиту, а також машинопис, здійснений, ймовірно, працівниками музею. В даній розвідці було використано машинопис [6], поряд із тим автори ознайомлені з рукописом актриси. Обсяг машинописного тексту складає 14 аркушів.

Якщо частини автобіографії В. В. Слаболицької, присвячені рокам роботи в Артемівському театрі, були опубліковані в місцевій пресі як спогади [7] і залучалися під час вивчення культурних процесів у Донбасі в період «відлиги» [8], то інші сторінки автобіографії залишилися неопублікованими. У попередніх публікаціях авторки даної роботи показали, що основними життєвими сюжетами автобіографії, які стосуються років Другої світової війни, стали життя в умовах нацистської окупації, досвід оstarбайтерства, специфіка ставлення до актриси радянської влади після повернення на Батьківщину [9].

Життю у роки Другої світової війни присвячені сторінки 6-11

машинопису автобіографії. Той факт, що третина за обсягом автобіографічних спогадів відведено В. В. Слаболицькою розповіді про п'ять років біографії, безумовно, свідчить про глибокий слід, який вони залишили в пам'яті та свідомості актриси. Авторки роботи, звертаючись до прямих цитат джерела, зберегли граматичні особливості тексту.

Вибір теми та джерельної бази дослідження обумовив звернення до усної історичного та гендерного методологічних підходів, біографічного методу. Російська дослідниця Н. Пушкарьова відзначає, що ці підходи пройшли подібні етапи формування, аргументує їх близькість між собою в контексті поступової інституалізації, процесу визнання їх «традиційною» наукою, а також орієнтації «не на експертів», а на «звичайних людей як інформантів» [10].

Дослідники звертають увагу на те, що в умовах наступу нацистських військ більшість театральних працівників вимушені були залишитись на окупованій території, евакуації передусім підлягав керівний склад та провідні актори. Зокрема, Є. Проценко наводить приклад балерини Сталінського музичного театру Олени Горчакової (пережила окупацію), яка згадує, що за кілька днів до приходу німців у м. Сталіно (з 1961 р. – м. Донецьк) керівництво театру запевнило акторів, що місто не буде окуповане [11].

Описані реалії були загальною тенденцією й характерні для долі Віри Слаболицької. Актриса описує обставини, за яких вона не змогла евакуюватися і опинилася в окупації: «Война застала в Перемышле, мы со спектаклями туда выезжали из Проскурова. /.../ Мужа в армию призвали. С трудом добралась до Новомосковска Днепропетровской области. Там родные. Я в военкомат, что-бы дальше эвакуироваться. На меня обрушились: «Не смейте, паники поднимать! Не бывать здесь немцу!»» [12].

Аналізуючи життя Віри Слаболицької після окупації, слід враховувати концепції осмислення минулого, напрацьовані в Європі та у світі в рамках історіографії Другої світової війни. Зокрема, дослідники вказують на проблематичність в розумінні людської поведінки в умовах окупації. Як загалом в екстремальних умовах насильства, поведінка людини, яка живе на окупованій території, не може бути лінійною і абсолютно стійкою. Поведінкові тактики у подібних умовах варто розглядати з точки зору концепції «зигзагу». Щоб вижити, людина йде на співпрацю з окупаційною владою, вона може у різних ситуаціях виступати в ролі героя, зрадника, знову героя тощо [13].

Віра Слаболицька розповідає, за яких обставин вона відновила роботу в театрі, тобто змушена була співпрацювати із окупаційною владою. Через півроку після окупації, впродовж яких вона «скривалась как могла», до їхнього помешкання почали «навідуватись» поліцаї, невдовзі прийшли й німецькі військові. Актриса досить детально описує подробиці травматичної стресової ситуації візиту, підсумком якої було для її родини «счастье», что они /.../ нас не перестреляли»: «Сынок игрался с детским пистолетом. Они вошли, а он направил на них пистолет и кричит: Пах-пах! Мама оставила и говорит: Деточка, что ты, нельзя, это только фашистов можно пах-пах». Зі складної ситуації жінкам вдалося вийти: запропонували стільці та напоїли військових молоком. Врятувало те, що німецькі відвідувачі погано знали російську мову.

Віра Слаболицька констатує: «Хорошо, что не было полицаев, они бы конечно продали нас»[14].

Наступні години пройшли у напруженому очікуванні: «Ночь не спали. Прижали деток к себе и ждали, когда они явятся что-бы расчитатся с нами» [15]. Коли через кілька днів Віру Слаболицьку викликали до військової комендатури, вона прийняла рішення про себе «говорить правду». Вимоги виклав перекладач: «...работать надо! Создать группу, концерты, спектакли ставить, обслуживать население, солдат». Актриса свідчить, що ця пропозиція її «до некоторой степени обрадовало», оскільки вона побачила у ній шанс уникнути угону до Німеччини [16].

Тим же мотивом Віра Слаболицька пояснює й той факт, що театральна трупа, за її свідченням, була зібрана швидко. Актриса не повідомляє в автобіографії прямо, що в театральній трупі вона відігравала керівну роль, однак на основі її спогадів можна зробити саме такий висновок: «... составила программу [концертну – авторки]», «Приготовила спектакли: «Сватання на Гончарівці», «Безталана» и «Степовий гість» [17].

Як свідчать автобіографічні спогади, Віра Слаболицька та її колеги по музично-театральній діяльності, обслуговуючи передусім німецьких солдат, водночас намагалися висловити своє ставлення до окупаційного режиму, закодовуючи його у пісенні слова концертних номерів. Зокрема, під час концерту, приуроченого до двохріччя окупації, яке німецька окупаційна влада урочисто відзначала, Віра Слаболицька у ролі режисера удалася до такого прийому: «В спектакле «Степовий гість» в конце весь состав подходил к рампе и пели: «Вже два роки, як в кайданах, терпим тяжкі муки, за що-ж боже милосердний нам послав ці муки» [18]. Слова з пісні козаків у турецькій неволі [19] недвозначно відсилали до реалій життя в умовах окупаційного режиму. Артисти усвідомлювали, що вони ризикували: «Ведь ребята не только в кружке играли, а занимались опасным и полезным делом» [20].

Згідно свідчень Віри Слаболицької, виконання пісні мало успіх у німецьких військових. Треба думати, на користь артистів, знов-таки, грало погане знання мови та неусвідомлення іноземними глядачами смислових контекстів. Однак подвійну смислову гру «розкодували» поліцаї, які з'явилися «в дверях». Того ж вечора Віра Слаболицька була попереджена перекладачкою, що артисти «давно на крючке» [21]. Оскільки наближався комендантський час, було вирішено попередити театральний колектив зранку.

Однак реалізувати план не вдалося. На ранок за Вірою Слаболицькою, як й за іншими артистами, прийшли – забирати на примусові роботи до Німеччини. Вона описує, що в ті хвилини, коли вона вдягалася, а її мати допомагала збирати речі, «...с постели вскочил Лешенька, кричит мамочка я с тобой, плачет, уцыпился /.../ Тянет свои вещи...». В стресових умовах необхідно було швидко приймати рішення. Віра Слаболицька вирішила «взять дитя с собой будь что-будет...». На вокзалі її з дитиною поряд з іншими людьми «как скот» заштовхали «в телячие вагоны» [22].

Віра Слаболицька з сином була привезена до Берліну, далі в результаті розподілу потрапила до м. Вольфен на фабрику Акфа. Тепер вона стала

остарбайтеркою. Історикinja Г. Грінченко підрахувала, що у загальній кількості вивезених на роботи до «Третього райху» осіб частка радянських жінок станом на вересень 1944 р. була найбільшою і становила практично половину – 49,8% [23]. Аналізуючи біографії остарбайтерів, дослідники використовують поняття «катастрофічність досвіду» [24].

Віра Слаболицька згадує, що вони «голодали, тяжело работали», в тому числі діти. Водночас, Віра зазначає: «Нам повезло, начальник лагеря был русский немец», його ставлення до остарбайтерів було доброзичливим. Натомість, сильний страх у мешканців концтабору викликав «грос полицаи», людина, що примушувала до роботи, застосовуючи фізичне насилля. Його «боялись ужасно», «он настоящий зверь» [25].

У 1944 р. Віра Слаболицька потрапила до лікарні м. Бітерфільд, де перенесла операцію, пережила бомбування. Актриса згадує, що за нею кілька днів наглядала «старенькая немкения» на ім'я Ельза, на її власне припущення, «больная с другой палаты», яка приносила їжу і навіть одного разу прошепотіла: «Гітлер капут» [26]. На четвертий день її перебування у лікарні за нею машиною приїхав начальник табору Едуард. Він привіз сина, який «бросился» до неї із плачем. Після повернення до концтабору начальник табору дозволив їй, щоб «не ходила на работу», захищав від полицаїв. Пізніше, після звільнення концтабору американськими військами, в'язні «всем лагерем стали на защиту» Едуарда. Зустріч із солдатами Червоної Армії В. Слаболицька визначила як таку, яка «останется в памяти навсегда» [27].

Після звільнення перед Вірою постав вибір: чи повертатися у Радянський Союз. Вона зробила вибір на користь повернення додому. На «пересильному пункті» радянські військові відбирали тих, хто володіє артистичними даними. Концертною діяльністю знов керувала Віра Слаболицька, було дано «много концертов» для солдат та репатрійованих [28].

Процес реінтеграції у радянське суспільство був також травматичним: «... часто вызывали», «...изменниками родины, предателями называли», «...горько было выслушивать» звинувачення [29]. Однак права працювати в театрі вона позбавлена не була, що мало для неї велику значимість.

Отже, вітчизняна актриса Віра Слаболицька у роки Другої світової війни пережила досвід окупації та примусової праці у Німеччині. Вона змогла вижити разом із маленьким сином та повернутися додому. Для цього вона поряд з іншими артистами змушена була обслуговувати концертною діяльністю німецьку адміністрацію та солдат. Можна говорити про те, що професія театральної актриси стала для В. Слаболицької стратегією виживання як в часи окупації, так і в процесі повернення до мирного життя в радянському суспільстві, а специфіка війни (дефіцит чоловіків) дала досвід режисерської діяльності. У спогадах про примусову працю в Німеччині у актриси передусім відкарбувалися в пам'яті образи людей, які в умовах екстремального насильства поставилися до неї гуманно.

РЕЗЮМЕ

Стаття аналізує жіночий досвід у роки Другої світової війни на

автобіографічному матеріалі актриси театру Віри Слаболицької. Актриса в автобіографії описала життя в умовах окупації та примусової праці в Німеччині. Автори приходять до висновку, що професія театральної актриси стала для В. Слаболицької стратегією виживання як в окупаційні часи, так і в процесі повернення до мирного життя в радянському суспільстві.

Ключові слова: окупація, оstarбайтерство, Друга світова війна, жіночий досвід, театр, автобіографія.

SUMMARY

This article examines women's experiences during World War II on the basis of autobiographical material of the theatrical actress Vira Slabolitska. In her autobiography the actress described her life in the occupation and forced labor in Germany. The authors conclude that for V. Slabolitska the profession of a theatrical actress became a strategy of survival both in the occupation and in the process of her returning to a peaceful life in the Soviet society.

Keywords: occupation, ostarbayter life, World War II, women's experience, theater, autobiography.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства* / за наук. ред. докторки іст. наук Г. Грінченко, канд. іст. наук К. Кобченко, канд. іст. наук О. Кісь. К. : ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. 335 с. С. 40–60.
2. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні...; Стяжкіна О. В. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років. К. : Дух і літера, 2019. 384 с. (Серія «Бібліотека спротиву – бібліотека надії»).
3. Стяжкіна О. В. Дискурс окупації як механізм осмислення російської агресії проти України. *Нові сторінки історії Донбасу*. Зб. статей. Кн. 25. / Донецький національний університет ім. Василя Стуса; гол. ред. д-р іст. наук, проф. О. В. Стяжкіна. Вінниця, 2016. С 71–99; Її ж. Жінки України у повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції та ресурси виживання. *Стигма окупації...* С. 40–78; Її ж. «Окуповані» жінки: чинники, ресурси та стратегії виживання. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні...* С. 185–195.
4. Грінченко Г. Радянські жінки на примусових роботах Третього райху: (об)риси (по)воєнних (ре)презентацій. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні...* С. 233–251; Меленчук М. Досвід примусової праці у пам'яті колишніх українських оstarбайтером з Канади. *Там само*. С. 252–268; Рождественська О. Биографическая работа по возвращению смысла: истории жизни оstarбайтеров. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело*. Зб. наук. ст. / За ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків : ПП «ТОРГСІН

- ПЛЮС», 2010. 248 с. С. 25–38.
5. Бистра М. О., Проценко Є. О. Театральне життя на території Сталінської області в умовах нацистської окупації. Історичні і політологічні дослідження. Донецьк, 2008. № 1–2. С. 70–76; Бортник Л. А. Український театр у період окупації: форми організації, репертуар (1941–1944 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2014. № 1119. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». Вип. 18. С. 63–70; 73; Гайдабура В. М. Театр між Гітлером і Сталіним. Київ : Факт, 2004. 317 с.
 6. Бахмутський краєзнавчий музей (далі – БКМ). КП 9744/ДС 1786, арк. 6–10 [Спогади артистки В. В. Слаболицької].
 7. Слаболицкая В. В. Воспоминания актрисы. *Былое*. 1993. № 4–5. С. 42–49.
 8. Стуканова Ю. Р. Матеріально-технічне та кадрове забезпечення театрів Донбасу в 1953–1964 роках. *Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей*. Кн. 13/14 / [заст. гол. ред. О. В. Стяжкіна]. Донецьк: ДонНУ, 2007. С. 179–193. С. 4, 5.
 9. Стуканова Ю. Р. Матеріали особового походження як джерело вивчення театального життя Донбасу в 1950-ті – 1960-ті роки. *Грані історії: зб. наук. праць. Спеціальний випуск – матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2018»*. Словянськ, 2018. Вип. 1(9). 335 с. С. 203–208; Рибалка П. Автобіографія актриси театру Віри Слаболицької як джерело вивчення жіночих історій у роки Другої світової війни. *Нариси досліджень молодих науковців у галузі гуманітарних наук: Збірник наукових праць: У 2 т. Бахмут : ГПМ, 2019. Т. 2. Історія. Літературознавство. Педагогіка. Методика. Психологія*. 218 с. С. 53–57.
 10. Пушкарьова Н. Устная история: гендерный аспект. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело*. Зб. наук. ст. / За ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків : ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. 248 с. С. 39–49. С. 39–43.
 11. Проценко Є. Культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни : дис.. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Проценко Євгенія Олександрівна. Маріуполь, 2019. 247 арк. Арк. 104.
 12. БКМ. КП 9744/ДС 1786, арк. 6–10 [Спогади артистки В. В. Слаболицької]. Арк. 6.
 13. Стяжкіна О. В. Дискурс окупації як механізм осмислення російської агресії проти України... С 71–72.
 14. БКМ. КП 9744/ДС 1786, арк. 6–10 [Спогади артистки В. В. Слаболицької]. Арк. 6–7.
 15. Там само. Арк. 7.
 16. Там само.
 17. Там само.
 18. Там само.
 19. Казачество в турецкой неволи (Тобольская каторга). *Песни каторги: Песни сибирских каторжан, беглых и бродяг* / Сост. В. Н. Гартевельд.

- Б.м. : Salamandra P.V.V., 2012. 197 с. С. 28. Режим доступу: https://imwerden.de/pdf/pesni_katorgi_2012.pdf (Дата звернення: 28.09.2019 р.).
20. БКМ. КП 9744/ДС 1786, арк. 6–10 [Спогади артистки В. В. Слаболицької]. Арк. 7.
21. Там само. Арк. 7–8.
22. Там само. Арк. 8.
23. Грінченко Г. Радянські жінки на примусових роботах Третього району: (об)риси (по)воєнних (ре)презентацій... С. 235.
24. Рождественська О. Биографическая работа по возвращению смысла: истории жизни остарбайтеров... С. 28.
25. БКМ. КП 9744/ДС 1786, арк. 6–10 [Спогади артистки В. В. Слаболицької]. Арк. 9.
26. Там само. Арк. 9–10.
27. Там само. Арк. 10.
28. Там само. Арк. 10–11.
29. Там само. Арк. 11.

УДК 94(477) «1943/1950»: 929

Сутковий В.Л.

АРТЕМІВСЬКИЙ МІСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР: СТОРІНКИ ПІСЛЯВОЄННОЇ ІСТОРІЇ (ДРУГА ПОЛ. 40-х рр. ХХ ст.)

З перших днів зародження театру, він викликав особливі почуття в людей: здивування, захоплення, повагу тощо. Він став тим засобом, що дав можливість не лише забезпечувати відпочинок людям, а й поринати в минуле чи майбутнє, фантастичне чи казкове, веселе чи драматичне, долучатися до проблем сьогодення. Глядач ставав начебто причетним до подій, які розгортаються перед ними під час спектаклю.

Саме це відводило театру важливе місце у формуванні світогляду, створенні відповідного духовного середовища. Тому не дивно, що в перші ж дні після визволення м. Артемівська (Бахмут) радянська влада поряд із нагальною потребою у відбудові зруйнованої промисловості, комунального господарства, житлового фонду, освітніх закладів, закладів охорони здоров'я, приділяла значну увагу відновленню роботи драматичного театру. Влада розуміла, що в умовах війни, яка принесла тривале проживання значної частини бахмутчан в умовах окупації, потім проживання в напівзруйнованому місті після визволення, тяжка й виснажлива праця з відновлення народного господарства робила життя сірим і маловтішним, тому людям потрібно хоча б на деякий час поринути в мирне, спокійне життя, відпочити душею і тим самим зміцнити віру населення в Комуністичну партію.

На жаль, ця сторінка в історії нашого міста майже пройшла поза увагою істориків і краєзнавців. Інформація щодо відновлення роботи театру в м. Артемівську в післявоєнні роки відсутня в такому поважному виданні, як

«Історія міст і сіл. Донецька область» (1), в книзі міського голови О.О. Реви «Город моей судьбы» (2), також відсутні будь-які свідчення про театр в післявоєнні роки. У рукописній книзі Н.В. Вінк «История города Бахмута - Артемовска» (3) наведено два факти, що стосуються післявоєнної історії Артемівського театру: «на 1 квітня 1944 р., був відбудований і обладнаний театр» (3., с. 172), і, характеризуючи культурне життя міста в роки семирічки, вказується, що «в Будинку Леніна розташовувався театр, дитяча бібліотека, дитячий кінотеатр, дитяча технічна станція, міська музична школа і будинок піонерів» (3 с. 189).

У короткому нарисі «Історія Бахмута – Артемівська» (4) підготовленому О.О. Ревою, С.Й. Татариним, М.В. Абрамовим, у розділі «Як фенікс з попелу та руїн» наведені певні факти з післявоєнної історії Артемівського театру. Проте виклад матеріалу досить короткий і фрагментарний. До того ж навіть у такому стислому викладі мають місце деякі неточності, а головне – відсутні посилання на історичні джерела та літературу.

Досліджуючи окреслене питання, автор познайомився з матеріалами щодо історії театру, які містяться в фондах міського краєзнавчого музею (спогади працівників театру, фотографії, рукописи тощо) та архівного відділу Бахмутської міської ради (книги наказів, відомості нарахування заробітної плати особові справи та інші). Значний матеріал, який висвітлює виступи театру, надруковано в місцевій газеті «Артемовский рабочий» («Вперед»).

Запропонована стаття є першою спробою аналізу та осмислення історії Артемівського драматичного театру в повоєнні роки.

Мета запропонованої розвідки – аналіз і введення в науковий обіг малодосліджених та нових матеріалів стосовно історії Артемівського драматичного театру.

Історія Артемівського драматичного театру в період війни і перші повоєнні роки містить сторінки, які зовсім не розглядалися або потребують уточнення. По-перше, в дослідженнях і спогадах визначається, що перед окупацією міста загарбниками, театр виїхав на Схід країни. Але не вказується, чи це була евакуація, чи «виїзд на гастролі». Як зазначається в праці О.О. Кулика «Донецький обласний український музично-драматичний театр ім. Артема» (4, стор. 42), у серпні 1941 р. Артемівський театр об'єднався з рештками Горлівського та Сталінського театрів, але «не потрапив до списку колективів, що підлягають евакуації» (4, стор. 43). А якщо так, то не було вивезено більшість декорацій, реквізиту, костюмів, які так і залишилися в місті.

По-друге, весь час замовчувався факт діяльності театру в місті під час окупації. Про свою роботу в театрі вказували при оформленні особових справ Жиров А.Ю. (з 1941 по 1943 рр., працював музикантом в театрі, а з 1943 р. по 1944 р. – заступником директора театру) (5, л. 22); Клочко С.С. (в 1942 р. - актор театру) (5, л. 32); Батакін І.О. (з 1941 р по 1943 р. працював контролером театру) (5, л. 3). Відновленню роботи театру окупантами сприяло те, що значна більшість реквізиту збереглися. Дослідників чекають невідомі ще сторінки діяльності театру нашого міста в години фашистської неволі.

Потребує уточнення й місце перебування об'єднаного театру під час евакуації. О.О. Рева, С.Й. Татаринів, М.В. Абрамов в своїй розвідці вказують, що театр було евакуйованого до м. Джелал-Абад Киргизської РСР (3, с. 79), О.О. Кулик вказує м. Кзил-Орда Казахської РСР (4, с. 42). На м. Кзил-Орда вказує і актриса Є.О. Гюброва (5, арк. 4), щоправда, помилково відносить його до Узбекистану. Насправді ж театр виїхав до м. Кзил-Орда.

Не зовсім зрозуміла і назва післявоєнного театру. У книзі «Історія Бахмута – Артемівська» вживається назва «Артемівський драмтеатр» (3, стор. 78), а на наступній сторінці говориться «Артемівський український музично-драматичний театр» (3, стор. 79). Під таким статусом були передані особові справи працівників театру за 1950-1952 роки в архів. (Див. 5). Разом із тим, у наказах, наданих директором І.О. Машенком в 1951р., (5, арк. 107, 108, 122, 198), вказано Артемівський міський драматичний театр. У відомостях про нарахування заробітної плати працівникам театру вказана назва Артемівський державний український музично-драматичний театр (6, арк. 2). В офіційних зверненнях Комітету у справах мистецтв в УРСР до керівництва театру вказується «Артемівський міський драматичний театр» (5, арк. 61, 221). На наш погляд, тільки достовірною назвою театру має бути «Артемівський державний український музично-драматичний театр». Проте і ця назва потребує документального підтвердження.

Відбудова приміщення театру розпочалася відразу після визволення міста. Враховуючи те, що будинок, де розміщувався театр, не зазнав значних руйнувань, уже в квітні 1944 року театр був обладнаний (7). Одним із організаторів відбудови був Жиров А.С., призначений після визволення міста заступником директора театру і працював на цій посаді до вересня 1944 р., (5, арк. 22). До речі, під час окупації він працював у цьому ж театрі музикантом.

Питання ж про повернення театру до рідного міста постало одразу після визволення Донбасу. Як зазначає О.О. Кулик, «продовжуючи показ вистав поточного репертуару в Середній Азії, дирекція звернулася до Комітету у справах мистецтв УРСР із клопотанням дати дозвіл на повернення колективу до Сталіно». (8, с. 44). Враховуючи, що це був об'єднаний театр, у складі якого був і Артемівський, можна вважати таке звернення зверненням і наших земляків. Проте, як вказує автор, Наказом комітету у справах мистецтв, рішенням Сталінського обкому компартії України та обласної ради депутатів трудящих можливість першими виїхати на Донбас надавалось Сталінському театру (8, с.44). Коли було надано дозвіл повернутися в рідне місто Артемівському театру – невідомо, як невідомо, і коли саме він повернувся.

Хоча офіційно театр було відновлено і обладнано до квітня 1944 р, проте потреба з відновлення театру відчувалася і в подальшому. Про це свідчить рішення міському партії та міськвиконкому про проведення 3 жовтня 1945 року загальноміського суботника з відновлення театру (7).

З перших днів відновлення роботи театру постало питання кадрового забезпечення. Одними з перших, хто був прийнятий на роботу в театр, були ті артемівці, які працювали в ньому під час окупації. Це Жиров А.Ю., музикант (4, арк. 22), Підшивалова В.Ф. (4, арк. 71); Баталін І.О., контролер (4, арк. 2).

Протасенко М.П., артист (4, арк. 66), Першина Л.О., актриса (4, арк. 73), Рудаков О.В, бутафор, (4, арк. 80), Шейко К.Я, музикант (4, арк.114), Єрмаков В.І., актор (4, арк. 165).

Перші післявоєнні роки театру були періодом становлення колективу. Він відбувався під наглядом партійної організації. В особових справах на працівників театру, крім підпису працівника відділу кадрів, передбачався і підпис секретаря парторганізації театру після ознайомлення з особовою справою.

1948 року труппа Артемівського театру налічувала 115 осіб. Крім штатних працівників, залучалися позаштатні. Їх налічувалося до 10 осіб. У театрі було 9 відділів (цехів): адміністративно-управлінський персонал (9 осіб), художньо-керівний персонал (12 осіб), художньо-творчий персонал (48 осіб), монтажний (11 осіб), костюмерний (8 осіб), реквізиторський (4 особи), гримерно-перукарський (2 особи), художній (2 особи), господарсько-технічний (19 осіб) (6, арк. 2-4).

До **адміністративно-управлінського** (тут і далі - підкреслено автором) персоналу входили директор, заступник директора, головний бухгалтер, бухгалтер, касир-інкасатор, головний адміністратор, адміністратор, завідувач господарством, секретар. **Художньо-керівний** персонал складався з художнього керівника, режисера-постановника, 2 художників, завідувача музичної частини, концертмейстера, завідувача постановочної частини, суфлера, балетмейстера, режисера-асистента, помічника режисера, режисера-адміністратора. **Художньо-творчий персонал** був представлений акторами. У **монтажний цех** входили машиніст сцени, 3 столяри, 2 старших наглядачі, 3 робітники сцени та інші особи. **Електроцех** складався з 3 осіб: начальника та 2 електриків. **Костюмерний цех** у штаті мав начальника, закрійника, прачку, 2 вдягальниць, швачку, 2 чоботарів, кравчиню. У **реквізиторський цех**, окрім начальника, входили бутафор, реквізитор, швачка. Два майстри представляли **гримерно-перукарський цех**. У **художньо-декоративному цеху** працювали маляр, художник-декоратор, учень. **Господарсько-технічний персонал** включав 2 касирів, 3 контролерів, 6 чергових, 6 прибиральниць, 2 пічників.

Отже, можна зробити висновок, що Артемівський театр був досить неоднорідним колективом, який формувався не один рік і якому була властива плінність кадрів, особливо з-поміж акторського складу. Слід зауважити, що в 1948 році бухгалтерія Артемівського театру вела фінанси Єнакіївського українського драматичного театру, в якому працювало 51 особа, з фондом заробітної плати майже 340 тис. крб. на рік (6, арк. 1). Фонд заробітної плати Артемівського театру складав майже 810 тис. крб. (6, арк. 4).

Однією з причин плінності була відсутність належних житлових умов, оскільки «акторський» будинок за адресою вул. Артема, 27 не міг прийняти мешканців. Деякі актори Рудаков М.Б., Стукалова-Тарасевич В.Д., Лівшиць Я. М. навіть проживали в міському театрі. Черняк Є.С. прибула з м. Запоріжжя 1 березня 1951 р., а вже 7 вересня 1951 р. подала заяву про звільнення на тій підставі, що не були виконані умови договору (5, арк. 112). І таких заяв було чимало. Проте невідомо, чи був Єнакіївський театр філіалом Артемівського, чи

ні? Єнакіївський театр мав свого директора – ним був Сахно І.В., (6, арк. 1). Директором Артемівського театру працював Фоменко В.Г. (6, арк. 2), а не Слаболицький Д.В., як вказують автори «Історія Бахмута-Артемівська» (4, с. 79.). Категорія Єнакіївського театру, аналізуючи ставки адміністрації і артистів, була нижчою, ніж Артемівського театру.

Театр в Артемівську остаточно відновився в 1947 р. Сформувалося ядро чудових високопрофесійних акторів, яких полюбили не лише мешканці міста і району, а й глядачі сусідніх міст. Серед них Дзюба П.П., Островська Д.О., Тимошенко Н.В., Денисенко І.С., Каменський Л.Я. та інші.

У репертуарі театру були прекрасні спектаклі як класиків дореволюційної української драматургії («Мартин Боруля», «Майська ніч», «Безталанна», «Наталка Полтавка», «Ой не ходи Грицю» та інші), так і сучасні на ті часи п'єси («Калиновий гай» «Макар Діброва», «Весілля в Малинівці», «Студент 3-го курсу», «Весілля з приданим» та інші).

Отже, підбиваючи підсумки, можна зауважити про таке:

- історія Артемівського театру залишається «білою плямою» в історії нашого міста і потребує більш детального дослідження;
- наявні краєзнавчі дослідження або не висвітлювали цю тему, або надавали певні перекручення, фактологічні неточності;
- потребує додаткового й кропіткого дослідження питання статусу театру, його категорійності;
- і, нарешті, важливим залишається встановлення долі людей причетних до театру в післявоєнні роки і, насамперед акторів.

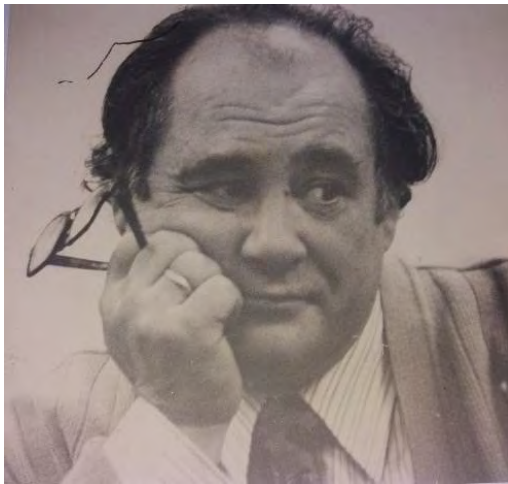
Окреслені питання повинні стати предметом подальших краєзнавчих розвідок.

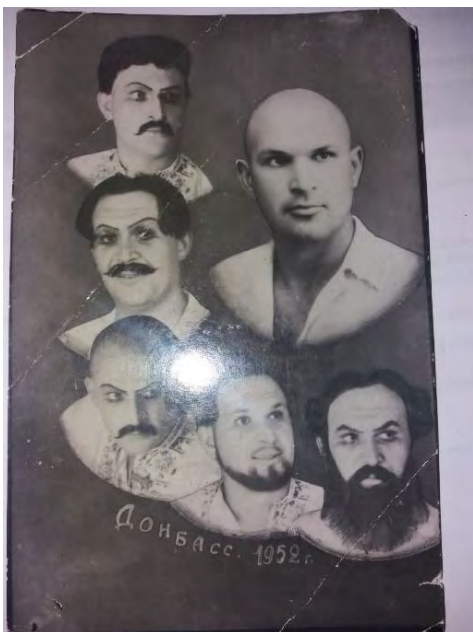
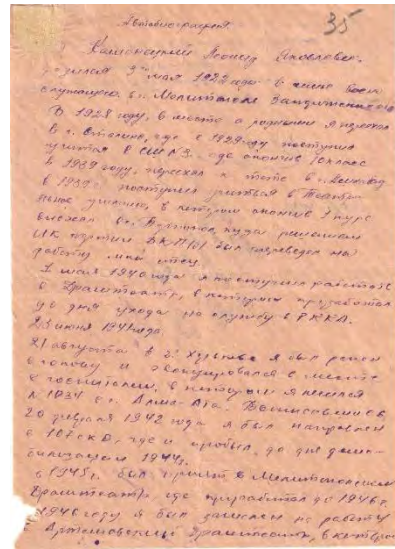
Дзюба П.П. – актор Артемівського театру в ролі голови в спектаклі «Майська ніч»

Актори Тимошенко Н.П. в ролі Вітрового, Піддубний М.І. в ролі Батури в спектаклі «Калиновий гай»

**Каменецький Л.Я. – актор, режисер
Артемівського театру з 1946 р.**

Актор Городищев

**Акторка Слаболицька В.В. в ролі
Марусі в п'єсі «Ой, не ходи Грицю,
та й на вечорниці»**

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається питання відновлення роботи театру в Артемівську (Бахмуті) після звільнення міста від фашистської окупації з 1943 року до початку 50-х років. Автор визначає наявність помилкових положень щодо театального життя в попередній краєзнавчій літературі. На підставі архівних джерел досліджуються шляхи розв'язання кадрової проблеми, матеріально-технічного забезпечення, побутових умов життя працівників театру тощо. Визначаються напрямки подальшого дослідження місця та ролі театру в культурному житті міста.

Ключові слова: культурне життя, музично-драматичний театр, актори, репертуар, побутові умови.

SUMMARY

The article deals with the restoration of the work in Artemivsk (Bakhmut) Theater after the liberation of the town from fascist occupation from 1943 to the early 1950s. The author determines the presence of erroneous provisions regarding the theatrical life in the previous local lore. Based on archival sources, it is explored the ways of solving personnel problems, logistics and living conditions of theater workers. The directions of further study of the theater's place and role in the cultural life of the city are determined.

Keywords: cultural life, musical and dramatic theater, actors, repertoire, living conditions.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Донецька область / Ред. кол. тому: Пономарьов П.О. (гол. редкол.), Кобець Г.П., Близнюк В.Ф. та ін. – К.: Голов. Ред.. УРЕ АН УРСР, 1970. – 992 с.
2. Рева А.А. Город моей судьбы / А.А.Рева. - Донецк, 1998.- 240 с.
3. Винк Н.В.. История города Бахмута – Артемовска / Н.В.Винк. - Рукопись. Артемовск, 1966.
4. Рева А.А., Татаринов С.И., Абрамов М.В. История Бахмута – Артемовска: краткий очерк. - Артемовск, 1996. – 135 с.
5. Бахмутська міська рада, архівний відділ. – Ф.112, оп. 16, од.зб.20 - Личные дела работников Артемовского украинского музыкально-драматического театра.
6. Бахмутська міська рада, архівний відділ. – Ф.112, оп. 12, од.зб. 11 - Ведомости начисления зарплат за 1948 год
7. Бахмутський краєзнавчий музей. Календар історичних дат м. Артемівська за 50 років (1917-1967 рр.).
8. Кулик О.О. Донецький обласний музично-драматичний театр ім. Артема / О.О.Кулик . - К.: Мистецтво, 1987. – 133 с.

УДК 94 (477.6) «1943/1950»

Титаренко О. О.

ЧИННИКИ ЗАХВОРЮВАНOSTІ ТА СМЕРТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ПРОМИСЛОВИХ ЦЕНТРІВ СХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Вивчення повсякденного життя населення промислових центрів України повоєнного періоду нерозривно пов'язане з дослідженням досвіду виживання у складних соціальних, економічних і політичних умовах, факторів впливу на роботу, побут, життєві стандарти робітників та їхніх сімей. В останні десятиліття ці аспекти привернули певну увагу як українських [1, с. 16–18; 2; 3, с. 356–360] так і зарубіжних [4, с. 421–436; 5, с. 107–122; 6, с. 357–358; 7] істориків. Водночас на більш детальну розробку заслуговують питання щодо особливостей медико-санітарного обслуговування, вивчення чинників, які

впливали на захворюваність і смертність місцевого населення.

Період війни та окупації зокрема згубно позначився на стані медичної інфраструктури Української РСР. Внаслідок бойових дій, реалізації при відступі німецьких військ політики «випаленої землі» було перетворено на руїни більшість лікарень, поліклінік, дитячих закладів, аптек та інших установ охорони здоров'я. Так, в Україні в 140 містах, обстежених у 1945 р., з 470 лікарень, що функціонували до війни, після звільнення залишилося лише 195. Великої шкоди війна завдала санітарно-епідеміологічним станціям, з яких збереглася лише третя частина [3, с. 357]. Катастрофічно бракувало медичного персоналу, мобілізованого до армії або на початку війни евакуйованого у східні райони СРСР.

У багатьох міських населених пунктах були зруйновані каналізація, мережа водопостачання, знищені очисні споруди і насосні станції, наслідком чого стало різке, порівняно з довоєнним часом, погіршення санітарно-епідеміологічного стану. Поширенню хвороб сприяв вкрай незадовільний стан харчування. Серед дорослих розповсюдження набув туберкульоз, серцево-судинні, кишкові та шкірні хвороби, висипний та поворотний тиф. Найпоширенішими захворюваннями серед підлітків та дітей стали дистрофія, рахіт, нефрит, цинга, туберкульоз тощо. Значно збільшилась летальність від кору, скарлатини, дифтерії, коклюшу.

Після визволення у містах Східної України була зареєстрована велика кількість венеричних хворих. Це пояснювалося відносною поширеністю статевих контактів місцевих жінок із військовослужбовцями окупаційних військ. Для багатьох проституція стала одним з основних засобів забезпечення харчуванням себе та своїх родин. Створена в післявоєнний період дерматовенерологічна служба з налагодженою системою диспансерних заходів відіграла важливу роль у боротьбі з поширенням венеричних хвороб.

Справжньою загрозою на визволеній території України стала епідемія черевного та висипного тифу. Відсутність належного харчування, достатньої кількості вітамінів були основними чинниками, що провокували поширення зазначених хвороб у місцевого населення. Розповсюдженню захворювань сприяли не лише голод, але й інтенсивні внутрішні міграції мобілізованих робітників, дезертирство з робочих місць тощо. Кабальні умови праці, побутові труднощі також створювали серйозний тиск на медико-санітарну ситуацію. Особливо великою була кількість хворих у Сталінській, Ворошиловградській, Харківській областях [1, с. 16–18]. Так, наприклад, у Харкові у 1946 р. кількість хворих на тиф склала 121 особу, а в 1947 р. – 3017 осіб. Рівень летальності при цьому коливався від 7,5 до 9,1 % [7, с. 193]. Крім тифу в 1943–1945 рр. спостерігався спалах такої небезпечної інфекційної хвороби як кір, що вразив, починаючи з кінця 1943 р., Сталінську, Ворошиловградську, Чернігівську та Київську області.

Свою роль у поширенні епідемії висипного та черевного тифу відіграла велика маса реєвакуантів зі східних регіонів СРСР, що з'явилася у Східній Україні. Через перенаселення, спровоковане руйнуванням житлового фонду і масовим залученням сотень тисяч осіб на відбудовчі роботи, а також

антисанітарію, захворюваність швидко зростала. Органи охорони здоров'я були змушені вживати всіх можливих заходів для уникнення контактів місцевого населення з військовими та реєвантами.

Надання медичної допомоги за цих умов набувало певного соціально-політичного забарвлення. Так, держава перш за все піклувалася про підтримку працездатності спеціалістів оборонних галузей промисловості. Відповідно до наказу РНК УРСР № 1708 від 1 березня 1944 р. у промислових областях – Харківській, Ворошиловградській, Сталінській та Дніпропетровській – була розгорнута велика мережа лікувально-профілактичних закладів, відновлена діяльність лікарень, амбулаторій, фельдшерських пунктів, які обслуговували виключно робітників важкої та вугільної промисловості [8, с. 136]. І хоча масової смертності від цих хвороб, на відміну від періоду громадянської війни, уникнути вдалося, вони суттєво вплинули на соціальну ситуацію в регіоні.

Першочерговою і основною причиною високої смертності у перші повоєнні роки став голод 1946 – 1947 рр., котрий вплинув не лише на село, а й на місто. Тисячі міських жителів передчасно померли саме через голод, а інші зазнали великих страждань від катастрофічного скорочення харчування. Голод, розпочавшись восени 1946 р., досягнув свого апогея взимку та навесні наступного року. На початку 1947 р. в Україні налічувалося 448 тис. хворих на дистрофію. Чисельність дистрофіків у містах Сталінської області на цей час становила 66 тис. 651, Запорізької – 32 тис. 237, Дніпропетровської – 24 тис. 480 осіб [9, с. 209-210]. «Аліментарна дистрофія» – хвороба, що виникає внаслідок голодування, – швидко набула масового характеру. Так, станом на 20 квітня 1947 року у Сталінській області було зареєстровано близько 47 тис. хворих на дистрофію, а всього на той час від неї померло 2790 осіб [10, арк. 1–2]. За даними МВС УРСР, на 20 червня 1947 р. у Сталінській області налічувалось вже 120 тис. 274 хворих на дистрофію, значну частину серед яких становили діти. В області було госпіталізовано 33 тис. 928 дистрофіків, а померло від аліментарної дистрофії 4384 осіб.

Голод сприяв виникненню й поширенню пов'язаних із ним і хронічним недоїданням хвороб: дизентерії, тифу, туберкульозу тощо. У голодуючих траплялися різного роду отруєння внаслідок вживання в їжу недоброякісних продуктів, усіякого роду відходів та сурогатів. Все це призвело до різкого зростання загальної смертності. Якщо в 1945 р. у Сталінській області всього померло близько 16 тис. осіб, то в 1946 р. – вже 22,7 тис., або на 41,6 % більше, а в 1947 р. – 51,3 тис., що перевищило показник попереднього року в 2,3 рази. Показово, що в наступні 1948 та 1949 рр. рівень смертності в області різко знизився, відповідно, до 23,7 і 23,6 тис. осіб. [11]. Ситуація ускладнювалася і через небажання керівництва на різних рівнях оперативно реагувати та вирішувати проблеми матеріально-побутового та медико-санітарного характеру. Недостатність харчування та поширення різного роду хвороб були однією з основних причин масового дезертирства з промислових підприємств Донбасу в 1946–47 роках.

Перші роки після закінчення війни характеризувалися значною кількістю нещасних випадків, каліцтв внаслідок мінно-вибухових травм, необережного

поводження зі зброєю, яка потрапляла до рук цивільного населення. Так, протягом 1945 р. внаслідок підривів на мінах та снарядах лише в Запорізькій області загинуло 36 осіб, 27 було поранено, в Харківській області за цей же рік були зареєстровані 21 загиблий та 69 поранених [5, с. 115]. Особливо часто такого роду випадки траплялися серед дітей, що глибоко відобразилося у пам'яті воєнного покоління: «...Руку відірвало, око вибило – це в порядку речей» [12, с. 377]. Протягом тривалого часу мінно-вибухова загроза була помітним фактором смертності та травматизму серед цивільного населення.

Обмеженість можливостей соціальної та медичної реабілітації, брак матеріального забезпечення з боку держави стали причинами підвищеної смертності серед інвалідів війни. Матеріальна та соціальна підтримка інвалідів, передусім шляхом надання для них робочих місць, була важким завданням у східноукраїнських областях з їх традиційною важкою промисловістю, ставкою на людей, здатних до важкого фізичного навантаження [5, с. 121].

Серія соціальних потрясінь, які випали на долю східних регіонів України в середині ХХ століття, негативно відобразилася на медико-санітарній сфері регіону, життєвих стандартах місцевого населення. Іманентною рисою періоду війни та повоєнної відбудови стали сплеск захворюваності, поява нових екзистенційних загроз, девальвація життя пересічної людини. Подолання цих викликів зайняло тривалий час і залишило глибокі сліди в колективній свідомості населення.

РЕЗЮМЕ

У статті охарактеризовано ситуацію із захворюваністю на території Східної України в повоєнний період. Визначено чинники, які впливали на стан здоров'я місцевого населення в промислових центрах. Високий рівень захворюваності зумовлювався руйнуванням медичної інфраструктури, браком кваліфікованих лікарських кадрів, недотриманням санітарно-епідеміологічних стандартів. Зазначено, що до числа ключових загроз для життя та здоров'я належали інфекційні хвороби, дистрофія, захворювання шлунково-кишкового тракту, мінно-вибухові травми.

Ключові слова: повоєнна відбудова, захворюваність, медичні установи, інфекційні хвороби, дистрофія.

SUMMARY

In the article the morbidity of population on the territory of Eastern Ukraine in the postwar period is characterized. The factors, which influenced the health of the local population in the industrial centers, are highlighted. The high level of morbidity was caused by destroying of medical infrastructure, the shortage of qualified medical personnel, non-observance with sanitary and epidemiological standards. It is defined, that the main threats of life and health were infectious diseases, dystrophy, diseases of gastrointestinal tract and blast injuries.

Keywords: postwar reconstruction, morbidity, medical institutions, infectious diseases, dystrophy.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 83 с.
2. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.). Автореферат дисертації на здоб. наук. ступ. к.і.н., Київ, 2006. 23 с.
3. Українське суспільство в умовах радянського ладу: повсякденний вимір. Навч. посіб. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2014. 574 с.
4. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / [пер. з англ. Г.Кьорян, В.Агеєв; передм. Г.Немирі]. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 510 с.
5. Voeckh K. Stalinismus in der Ukraine. Die Rekonstruktion des sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2007. 605 s.
6. Penter T. Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953. Essen: Klartext Verlag, 2010. 467 s.
7. Фильцер Д. Опасности городской жизни в СССР в период позднего сталинизма. Здоровье, гигиена и условия жизни. 1943-1953. Москва: Политическая энциклопедия, 2018. 445 с.
8. Турчина М.О. Медичне законодавство в Україні в радянський період. Дисертація на здоб. наук. ступ. канд. юр. наук. Харків, 2016. 223 с.
9. Веселова О. Голод в Україні після Другої світової війни // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 19. Ч.2. Київ: Інститут історії України НАН України. 2010. С. 207–213.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1.Оп. 23.Спр. 4978.
11. Задніпровський О. Злочинність на Донеччині під час голоду 1946–47 років // Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т.2. Донецьк, 2002. URL:<http://vesna.org.ua/txt/donvisn/t2/index.html>
12. Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельствуют очевидцы / [Авт.-сост. Д. Н. Титаренко, Т. Пентер]. Донецк: Світ книги, 2013. 465 с.

ПРОБЛЕМИ ЗАРУБІЖНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ

УДК 94(476)

Демидович А. В.

ДУХОВНЫЕ СВЯТЫНИ г. БАРАНОВИЧИ

Среди историко-культурного наследия практически всех христианских государств особое место занимают культовые сооружения. Данное исследование посвящено одному из важнейших культовых сооружений Беларуси.

Не так давно жители белорусского г. Барановичи отметили большое и радостное событие – 85-летие со дня освящения Спасо-Покровского собора. Славные и трагические события сопровождали историю этой христианской святыни. Его судьба имеет чудесную и одновременно мистическую историю, что и делает храм одной из главных святынь города.

История православного храма началась в 1908 г., когда на месте нынешнего Свято-Покровского собора была построена первая приходская деревянная церковь по ул. Графской. Однако в пасхальную ночь 2 мая 1921 года пожар уничтожил этот приходской храм. На следующий же день после пожара, благодаря собравшимся утром на пепелище православным жителям города, приход принял решение восстановить церковь. В руководство избранного вскоре комитета по постройке нового храма вошли сенатор польского Сейма Алексей Назаревский, протоиерей Павел Мацкевич и церковный староста Яроцкий. Церковь первоначально хотели восстановить из дерева, однако проект о её постройке властями Новоградского воеводства в течении двух лет не был утверждён. Тогда при поддержке архиепископа Дионисия было принято решение строить кирпичный храм по проекту архитекторов Николая Оболонского и Станислава Филисевича [1, с. 4].

Духовное единение было во всём и во всех. На благое дело шли добровольные пожертвования местных жителей, принималась любая помощь граждан, большую денежную помощь оказал магистрат г. Барановичи, не оказалась в стороне и польское правительство, которое выделило дотацию в размере 10 000 злотых, щедрые пожертвования на восстановление храма прислали митрополит Варшавский и Волынский Дионисий, архиепископ Полесский и Пинский Александр [1, с. 4]. Так традиционно, «всем миром» храм был построен, освящён и стал жить своей полноценной приходской жизнью.

Несмотря на все финансовые и иные трудности, с которым столкнулись строители храма, и православные жители города, Свято-Покровский собор в Барановичах был построен в течении 1924 – 1931 гг. Построенный в непростое для Беларуси время, когда страна была разделена на две части между Польшей и Советской Россией. Храм сохранил свою уникальность без существенных реконструкций до сегодняшнего дня.

Возведение Свято-Покровского собора можно считать счастливым стечением обстоятельств в биографии г. Барановичи, так как другой, совсем печальный факт в истории православия омрачил радостные события. Решением

польского сейма по политическим причинам, как символ российского империализма, в первой половине 1920-х годов был взорван в Варшаве Александро-Невский собор. Собор на 2500 молящихся на Саксонской площади в Варшаве был самым большим и величественным в Европе православным храмом конца XIX – начала XX веков. Здесь находилось около десяти тысяч произведений искусства и предметов, представляющих мировую художественную ценность. Храм был украшен мозаичными композициями, выполненными в петербургских мастерских В. Фролова в 1901 – 1911 годах по эскизам В. Васнецова, Н. Бруни, Н. Кошелева и В. Думитрашко. Проекты трех иконостасов принадлежали самому Л. Бенуа, иконы – московским мастерам Н. Харламову и В. Гурьянову. Построенный по проекту выдающегося русского зодчего Л. Бенуа, он олицетворял мощь Российской империи на территории Польши [2, с. 67]. Судьбы барановичского собора и собора Александра Невского в Варшаве оказались тесно связанными. Великолепные украшения варшавского храма, благодаря настоянию главы православной церкви Польши митрополита Дионисия, спасли и вывезли практически в полном комплекте в 1926 году в трёх вагонах в г. Барановичи, передав новостроещемуся Свято-Покровского собору.

Однако, через некоторое время, церковное имущество, хранившееся в строении недалеко от строящегося храма, возможно, в результате умышленного поджога, сгорело. Мозаики и часть другого имущества, хранившиеся в это время в другом месте, к счастью сохранились. Из чудом спасенных от уничтожения в Варшаве ценнейших произведений искусств в барановичском храме были установлены почти полный иконостас, дубовые двери, иконы, сорок фрагментов мозаики и многое другое из разрушенного польскими властями Варшавского Александро-Невского кафедрального собора. До настоящего времени на стенах Спасо-Покровского собора закреплены семь бесценнейших мозаичных композиций: пять из них размещены внутри собора: центральный фрагмент, названный «Богоматерь с младенцем», из большой композиции В. Васнецова «О Тебе радуется», «Деисус» по эскизу Н. Кошелева, «Богоматерь с ангельскими чинами» по эскизу Н. Бруни, мозаичные иконы «Святой Алексей митрополит Московский» и «Преподобный Иосиф Волоцкий» по эскизам В. Думитрашко. Две композиции – «Спас с донатором» и «Собор архангела Михаила и всех небесных сил бесплотных» (эскизы Н. Кошелева и Н. Бруни) – располагаются снаружи. В архитектурном отношении возведенный собор выполнен в строгом академическом православном стиле и представляет собой крестово-купольный трехапсидный храм с четырехколонными портиками и трехъярусной башней-звонницей [3, с. 89].

Долгожданный для православных прихожан г. Барановичи день наступил 4 октября 1931 года накануне праздника Покрова Пресвятой Богородицы. Первым настоятелем церкви стал протоиерей Павел Мацкевич. С этого времени церковная служба в храме никогда не прерывалась. Несмотря на то, что при освобождении Барановичей в 1944 году около 80 процентов зданий в городе было разрушено, собор пережил Отечественную войну и уцелел, одиноко возвышаясь над руинами.

Благодаря установленным в храме мозаикам, относящимся, по мнению специалистов, к самому лучшему из того, что было создано в мире в области мозаичного искусства в XIX – начале XX веков, Свято-Покровский собор имеет статус национального достояния: в 1953 году он был признан памятником архитектуры Беларуси. Это обстоятельство позволило ему пережить тревожные атеистические советские времена. В 1949 году Свято-Покровский собор на долгие годы стал единственным действующим православным храмом в г. Барановичи [4, с. 47]. С 1978 года по настоящее время настоятелем Свято-Покровского храма и благочинным церковью Барановичского округа является протоиерей о. Александр Дзичковский.

Сегодня Спасо-Покровский собор – это украшение г. Барановичи, его животворный символ и духовный центр. За эти годы изменились облик храма и судьбы местных жителей. Священники и активные прихожане ведут просветительскую и миссионерскую деятельность, участвуют в общественной жизни города, активно сотрудничают, в том числе и с Барановичским государственным университетом. Практические результаты взаимного сотрудничества служат делу духовного развития и просвещения студенческой молодёжи, являются сопричастием в деле сохранения культурно-исторической памяти святынь родного города. С просветительскими целями при соборе была создана воскресная школа для взрослых и детей. К 1000-летию Крещения Руси Барановичский Свято-Покровский собор украсили золотыми крестами, провели частичную роспись храма, обновили фасад, благоустроили территорию. В наши дни Свято-Покровский собор в г. Барановичи не просто главный православный храм города, но и объект внимания со стороны искусствоведов, историков и простых туристов, выбравших отдых в Беларуси.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена уникальному православному храму г. Барановичи. В статье излагается история храма в контексте с историей православной церкви и историей города Барановичи. Дается краткое описание культурных и духовных ценностей данного храма. Определяется роль и значение храма в исторической и культурной жизни города.

Ключевые слова: православная церковь, история г. Барановичи, духовная и культурная жизнь.

SUMMARY

The article sets out the history of the temple in the context of the history of the Orthodox Church and the history of the city of Baranovichi. A brief description of the cultural and spiritual values of this temple is given. The role and significance of the temple in the historical and cultural life of the city are determined.

Keywords: Orthodox Church, history of the city of Baranovichi, cultural and spiritual life.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Равяка, Р. І. Храм, адроджаны ў Баранавічах. Intex-press. – Баранавічы,

07.01.2014., № 3. – С. 4.

2. Ярмоленка, Г. М. Баранавіцкі Пакроўскі сабор // Архітэктара Беларусі. – Мінск: БелЭн, 1993. – 620 с.
3. Ермоленко, Г. М. Покровский собор // Свод памятников истории и культуры Белоруссии. Брестская область. – Минск: БелСЭ, 1990. – 424 с.
4. Чантурия, В. А. Памятники архитектуры и градостроительства Белоруссии / В. А. Чантурия. – Минск: Полымя, 1986. – 240 с.

УДК 233-24:821(540)

Кадыркулова А. С.

РОЛЬ ВЕДИЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Ведийская культура обладает богатым внутренним содержанием и наполненностью, весьма широким внешним диапазоном, который не ограничивается следованием сугубо одной направленности. Ядро ведийской культуры проникнуто разносторонней жизненной мудростью, объяснением и подтверждением значимости проверенных временем жизненных принципов, как отдельной Личности, так и общества в целом. Эта культура наглядно доказывает глубокую истинность верного пути в глобальном выражении. Основные идеи ведийской культуры настолько перманентны, насколько актуальны и в современное время, несмотря на столь древнее происхождение. Так, согласно одной из версий, сборники гимнов Священного Писания индийцев, именуемые Ведами, составляют более трёх тысяч лет и сохранены “с религиозной заботливостью браминами” [1].

В этом отношении ведийская культура считается самым древним устройством божественной науки из всех на сегодняшний день существующих на Земле. Пройдя строгое испытание временем, эта культура не растеряла своей теоретической и прикладной значимости и в нынешнее время. Так, тысячи жителей в разных регионах мира, взяв в основу отдельные идеи ведической культуры для личного образа жизни, восстановили или открыли в себе целенаправленность, жизненную гармонию, освободившись от когда-то преследующих их неверных ориентиров. Ведь подлинное знание является силой, гарантирует жизненный успех и признание. Более того, подлинное знание является сокровищем, которое не представляется возможным присвоить.

В свете сказанного нам видится, что ведийская культура является неким фундаментом мировых религий и, в целом, всего общественного бытия. Поэтому не следует допускать исчезновения подлинной роли Вед – “достижения человеческого разума на самых ранних стадиях мышления” [2]. В современное время в мире имеется значительное количество религиозных течений, так сказать определённых духовных учений, классифицирующихся по устройствам. Так, “к первичному учению относят арийское – Ведантизм (тайноведение)” [3], – источник, согласно нашему видению, манящий своей сакральностью, сокровенностью и самобытностью. Вместе с тем следует уточнить, что Веды не являются религией Индии. Веды определяют “высшее,

священное, знание, откровение” [4]. Они являются неуывадаемой мудростью, руководством, которое не подчинено времени и имеет отношение “ко всему созданному бытию...” [5]. Таким образом, они являются “знаниями, учениями, инструкцией к миру” [6].

Известно, что в ведийских источниках имеются описанные в мифологическом повествовании идеи о возникновении мира и общеобязательных правилах его развития, предназначении человека и его положении в природе и социуме.

Повествуя о ценностях Вед, в целом обращают на себя внимание фундаментальные достижения индийцев. Весьма значительными явились достижения индийцев в развитии разнообразных сфер науки. Так, в сфере математики прославленная теорема, наречённая греками именем Пифагора, показала свою значимость индийцами за много времени перед тем, как она получила известность у греков; незаурядный астроном и математик Арьябхата [7] (V в. н. э.) рассчитал число π (“пи” – π) с доскональностью до четвёртой цифры. Индийцы всесторонним способом произвели десятичную структуру расчёта, распространившуюся далее путём содействия арабов в Европу; упомянутые “арабские цифры” [8] одновременно явились принятыми из Индии. Далее множество иных нынешних математических выражений обладают индийским генезисом, скажем "цифра", "синус", "корень" [9]. “Ведийская культура” является, согласно принятому нами образному представлению, комплексным обоснованием наиболее древних священных произведений индуизма на санскрите, именуемых Ведами. Веды приписываются к разделу шрути [10] ("услышанное") и мантры, входящие в состав их, имеющие свойство молитв и применяемые во всевозможных культовых обрядах. Главной единицей Вед являются самхиты [11] – ряд произведений мантр, к которым прилегают брахманы, араньяки и упанишады [12] – сочинения, служащие объяснениями к ведийским самхитам. В течение долгих столетий Веды повторно сообщались в поэтическом виде [13], и лишь со значительным запозданием удалось письменно их закрепить [14]. Индуистское культовое предание полагает Веды апаурушея [15] – несозданные индивидом, непреходящие пророческие предвидения Создателем священных произведений. Эти божественные писания явились в дар человечеству посредством священных обладателей высшим знанием. Имеются в наличии четыре Веды:

1. Ригведа – “Веда гимнов”;
2. Самаведа – “Веда напевов”;
3. Яджурведа – “Веда жертвенных формул”;
4. Атхарва-веда – “Веда заклинаний” [16].

Ригведа является первой знаменитой, более всех объёмной книгой ведийского канона доселе уважаемого в современном индуизме как Священное Откровение. Один из наиболее влиятельных индийских учёных приписывал дату сотворения Ригведы точно к 6000 г. до н. э. [17]. Вместе с тем является допустимым, что её значительный раздел был сотворён в промежутке 1500 и 1000 гг. до н. э. [18] Тем не менее, добавление самых крайних гимнов и орнаментация в целом произведения, вероятно, могло иметь место одним или

двумя веками позднее.

Общее понимание гармоничного мира обосновывает Ригведа, выделяя необходимые качества для достижения подобного развития. Так, устремлённость к “упорядочению мирового процесса” [19] является особенностью космологии века “Ригведы”. Выражением, определяющим этот “принцип упорядоченности”, является *рита* [20].

Рита заняла позицию идентификации с “*сатьей* (правдой, правдивостью, честностью)” [21], содержащей в себе одновременно убеждения в образе жизни и действий, аналогичные стандартам ведийского социума: преданность, обязанности, мужество, усердие в труде и т. д. Добродетельный взгляд риты обозначен в этом месте весьма прозрачно, точно торжественно заверяется, что “раздумье о рите уничтожает грехи” (IV, 23,8) [22]. Подчинение её “заповедей” аналогично творению благих поступков, отказу от обмана и притворства. В отношении силы правды ясно изложено в Ригведе: “правдой держится земля, солнцем держится небо” [23].

Далее в ведийской мифологии особое место занимают Ашвины, являющиеся божественными братьями-близнецами. Ашвины, как нам видится, являются выразителями праведных поступков, которые щедро вознаграждают достойных и нетерпимы в отношении провинившихся. Так, в гимне братьям-близнецам сказано:

“Ведь вы оба – целители с целебными средствами,
И два колесничих, (владеющие) искусством править колесницей,
И Вы могучие, даёте господство (тому),
Кто, совершая жертвенное возлияние, почитает (вас всем) сердцем” [24].

Область популяризации древнеиндийской цивилизации [25] громадна и многолика. Так, Бхагавадгита, покинувшая границы Индии, произвела воздействие на культуру не единственно Юго-Восточной Азии, в XVI веке произвели перевод данного произведения на персидский язык, а далее это священное индуистское писание приобрело славу и в арабских странах Ближнего Востока и некоторых странах Северной и Восточной Африки.

В ведических источниках содержатся отдельные эпизоды политико-правовых взглядов в отношении международных отношений. Этот факт является неким положением науки о международном праве. Так, в крупнейшем индийском эпосе “Махабхарата” содержится пересказ текста о правовом положении серий “миролюбивых идей” [26], отдельные фрагменты этих идей остаются актуальными и в нынешнее время. В частности: “Война всегда преступна: кто, убивая, не окажется убитым... кому дается победа, тому и поражение” [27]. В стремлениях ликвидации войны в “Махабхарате” предписывалась организация мирного урегулирования споров. В произведённом 25 веков назад древнеиндийском повествовании содержится отображение главного положения международного права – следование согласительному безусловному исполнению. Привлекая к мирному урегулированию споров, создатели “Махабхараты” фиксировали, что в обратном обстоятельстве “нарушение договоренности порождает ужасные беды” [28].

Далее следует отметить, что ведическая цивилизация, отличаясь своей богатой культурой и значительным созидательным творением, ни в какой мере не уничтожена. В этом плане современная цивилизация [29] не может предъявить аналогичный факт. Подлинное обращение индивида к миру, вложенное современной идеологией, так или иначе, ведет окружающий мир к уничтожению [30]. Очевидно, что в нынешнее время общество пребывает в условиях кризиса по всем показателям. Данный кризис не охватывает исключительно политическую, экономическую и социальную сферу, он в первую очередь касается исчезновения гуманных ценностей [31].

В течение многих столетий своей истории общество являлось наблюдателем большого количества трагических изменений, воспроизведённых по мастерски спроектированному плану, которые влекли за собой претворение в реальность волнующие изменения, доставляемые для отдельной категории граждан всё добро жизни, а для иной – горести и трагедии.

В наше время, в точности как всегда и происходило в прошлом, грандиозные достижения в науке и технологии предназначались в основном запросам материалистичных, эгоцентричных и имеющих управленческие рычаги структур общества. В то же время значительное количество граждан, угнетённых тёмной массой бедности и развала, испытывали муки недоедания, бедствия, малограмотности, болезней и скудности жизни. В нынешнее время весьма наглядно проявилось социальное и психологическое напряжение, поглотившее крупные города. Закономерный итог такого явления – преступно ориентированный социум, в котором главенствует разобщённость и дифференциация. Подобное общество запускает вызов “мировой совести” прямой демонстрацией падения этики, социальной ответственности, “духовности, человеческих ценностей и гуманизма” [32].

Таким образом, сейчас человечество живёт в мрачный период *Кали Юги*, когда все признаки доброты в значительной степени покинули мир. Индийский эпос "*Махабхарата*" Кали Югу характеризует как эпоху, “когда "Мировая душа" – черного цвета” [33].

РЕЗЮМЕ

В статье обосновывается фундаментальное значение роли ведийской культуры в современное время. Так, согласно нашему субъективному убеждению, богатое наследие ведийской культуры обладает огромным потенциалом оказать своё значительное влияние на современный мир, в частности на международные отношения. Обосновывая ценность Вед, нами подтверждаются фундаментальные достижения индийцев в развитии разнообразных сфер науки. Сохранены четыре Веды: Ригведа, Самаведа, Яджурведа, Атхарва-веда. Упорядочение мирового процесса упоминается в Ригведе. Индийский эпос “Махабхарата” содержит правовые положения миролюбивых идей. Ведическая цивилизация не носит разрушительный характер, тогда как сказать подобное о современной цивилизации представляется сложным. Именно поэтому в Ведах нынешнее время характеризуется как мрачный период Кали Юги.

Ключевые слова: ведийская культура, Веды, ведическая цивилизация, ведантизм, индийский эпос “Махабхарата”, жизненный успех и признание, божественные писания древних священных произведений индуизма, Мировая душа.

SUMMARY

The article substantiates the fundamental importance of Vedic culture in modern times. Thus, according to our subjective belief, the rich heritage of Vedic culture has great potential to exert its significant influence on the modern world, in particular on international relations. Justifying the value of the Vedas, the author confirms the Indians' fundamental achievements in the development of various scientific fields. There are four Vedas available: the Rigveda, Samaveda, Yajurveda, Atharva-veda. Orderliness of the global process is mentioned in the Rigveda. The Indian epic *Mahabharata* contains the legal provisions of peace-loving ideas. Vedic civilization is not destructive, while it is difficult to say the same about modern civilization. That is why in the Vedas the present time is characterized as the gloomy period of Kali Yuga.

Keywords: Vedic culture, Vedas, Vedic civilization, Vedantism, Indian epos *Mahabharata*, life success and recognition, divine scriptures, ancient sacred works of Hinduism, World soul

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ленорман Ф. Индийцы, Арабы, Мидяне и Персы. История происхождения и цивилизация Древнего Востока. – Киев, 1889. – С. 330.
2. Открытие Индии: Философские и эстетические воззрения в Индии XX в. / Редкол.: Комаров Э., Ламшуков В., Полонская Л. и др. – М., 1987. – С. 53.
3. Какая самая древняя религия на планете? – 15. 04. 2016. / <https://nlo-mir.ru/religia/43673-kakaja-samaja-drevnjaja-religija.html>.
4. Чаттопадхья Д. История индийской философии. – М., 1966. – С. 74.
5. Радхакришнан С. Индийская философия. – Том II. – М., 1957. – С. 442.
6. Веды – путь к познанию мира и самого себя. – 12 май 2017. / <http://mir-ved.ru/statya/1105-vedy-put-k-poznaniyu-mira-i-samogo-sebya.html>.
7. Культура древней Индии. / Составитель и ответственный редактор Герасимов А. В. – М., 1975 г. – С. 17.
8. Там же, с. 17.
9. Индийская цивилизация. / https://studref.com/457858/politologiya/indiyskaya_tsivilizatsiya.
10. Даценко В. Что такое шрути и смрити? / <https://vedacentre.com.ua/chto-takoe-shruti-i-smriti/>.
11. Самхита. / <http://nathas.org/dictionary/samxita/>.
12. Деление Вед на Самхиты, Брахманы, Араньяки и Упанишады. / <https://gitak.ru/induizm/svyashchennye-pisaniya/vedy.html>.
13. Веды – самые древние священные тексты. / <http://null-plus.biz/vedy-samye-drevnie-svyashchennye-teksty/>.
14. Там же, <http://null-plus.biz/vedy-samye-drevnie-svyashchennye-teksty/>.

15. Образ человека в Ведах. / <https://helpiks.org/2-45730.html>.
16. Краткая характеристика каждой из четырех Вед. / https://lib.orthpatr.ru/sites/default/files/sites/default/files/image/INR_C_15.pdf.
17. Бэшем А. Л. Чудо, которым была Индия. Культура "Ригведы". – М., 1977. – С. 39.
18. Там же, с. 40.
19. Бонгард-Левин Г. М. Древнеиндийская цивилизация. Философия, наука, религия. – М., 1980. – С. 38.
20. Там же, с. 38.
21. Бонгард-Левин Г. М. Древнеиндийская цивилизация. Философия, наука, религия. – М., 1980. – С. 39.
22. Там же, с. 38.
23. Ригведа. Х. 85. Свадебный гимн. / История и культура древней Индии: Тексты. / Сост. Вигасин А. А. – М.: Издательство МГУ, 1980. – С. 25.
24. Ригведа. I. 157. Гимн Ашвинам. / История и культура древней Индии: Тексты. / Сост. Вигасин А. А. – М.: Издательство МГУ, 1980. – С. 19.
25. Историография истории Древнего Востока: Иран, Средняя Азия, Индия, Китай. / Под ред. проф. Кузищина В. И. – СПб.: Алетейя, 2002. – С. 77.
26. Особенности международных отношений на Древнем Востоке. / <https://works.doklad.ru/view/RFycFqvcjLw.html>.
27. Там же, <https://works.doklad.ru/view/RFycFqvcjLw.html>.
28. Особенности международных отношений на Древнем Востоке. / <https://works.doklad.ru/view/RFycFqvcjLw.html>.
29. Тунеев В. Ведическая культура и современная цивилизация. / <https://poleznoeznanie.ru/3829.htm>.
30. Там же, <https://poleznoeznanie.ru/3829.htm>.
31. Тунеев В. Ведическая культура и современная цивилизация. / <https://poleznoeznanie.ru/3829.htm>.
32. Духовные и священные писания Востока. - VI. САТЬЯ ЮГА, БАНГАРУ ЮГА. – 1. Кали юга уходит. / <http://scriptures.ru/bangaru1.htm#1>.
33. Конец Кали-юги в 2025 году: разгадка тайны временных Циклов Юг. - Часть 1: Загадки временной шкалы Юг. / <https://vedahomam.ru/yuga.html>.

УДК: 327.7 (575.2) (04)

Кашкараева Ч. К.

РЕГИОНАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И ШАНХАЙСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА

После распада СССР и обретения независимости страны Центральной Азии опробовали различные формы регионального сотрудничества. Это было время, когда не были еще обозначены явные угрозы, исходящие от третьих стран, а транснациональный терроризм и организованная преступность лишь начинали оказывать влияние на новые независимые государства. Основную

озабоченность вызывало экономическое сотрудничество с особым акцентом на расширение торговли и привлечение инвестиций в экономику государства региона.

Во второй половине 90-х годов в регионе Центральной Азии возникают серьезные проблемы безопасности. В 1992 году в Таджикистане начинается гражданская война, ставшая потенциально опасным политическим конфликтом для соседних стран. Последующие события в этой стране, правда, не стали толчком для политических волнений в соседних центральноазиатских государствах, хотя именно они положили начало региональному военному сотрудничеству. Миротворческая операция Содружества Независимых Государств в формате Договора о коллективной безопасности проводилась с участием Российской Федерации, Узбекистана, Казахстана и Кыргызстана.

Усиление экстремистского движения Талибан в Афганистане стало серьезным поводом для беспокойства государств региона. Обозначились и другие конфликтогенные факторы, способные дестабилизировать ситуацию в Центральной Азии. К ним можно отнести рост международного наркотрафика, незаконной торговли оружием, массовый поток беженцев из Афганистана, Таджикистана, распространение ультраконсервативного воинствующего ислама. Идентифицировались и другие угрозы для безопасности региона Центральной Азии: проблемы межнациональных земельно-водных ресурсов, пограничные вопросы и др. Все эти факторы значительно усилились внутренними экономическими кризисами и серьезными социальными проблемами: бедностью, массовой безработицей, ростом наркомании, криминального пространства и коррупции. Поэтому многие исследователи считают, что именно поэтому создание Шанхайской Организации сотрудничества явилось реакцией, в первую очередь, России и Китая на обеспокоенность потенциальной дестабилизацией социально-экономической и политической ситуации в Центральной Азии [1, с.22].

Думается, что началом деятельности Шанхайской Организации в сфере укрепления безопасности в регионе стало Соглашение об укреплении мер доверия в военной области в районе границы, подписанное 26 апреля 1996 г. руководителями пяти стран: Китая, России, Казахстана, Кыргызстана и Таджикистана (так называемой «Шанхайской пятерки», ставшей прообразом и основой Шанхайской Организации сотрудничества). В данном Соглашении предусматривалось:

- взаимное ненападение вооруженных сил в районе границы;
- непроведение военных маневров, направленных друг против друга;
- ограничение масштабов, сфер и числа военных учений;
- уведомление друг друга о военной деятельности в районе границы глубиной до 100 км;
- приглашение друг друга на военные учения;
- предотвращение опасной военной деятельности;
- активизация дружественных обменов между вооруженными силами, размещенными в районе границы, и пограничными войсками.

Подписание Соглашение 1996 года и последующего Соглашения 1997 года

[2] не только способствовало миру, стабильности и спокойствию в районе границы Китая с новыми суверенными государствами Центральной Азии и Россией, но и создало предпосылки для формирования новой модели безопасности в Центральной Азии.

Успешное выполнение задачи стабилизации ситуации в районе совместных границ [3] сделало возможным постепенный переход государств-участников организации к комплексному решению проблем безопасности с упором на противодействие международному терроризму. Своего рода «толчком» стала Баткенская кампания 1999 года, которая предметно продемонстрировала серьезность намерений международного терроризма в Центральной Азии. В августе 1999 г. в столице Кыргызстана Бишкеке главы государств-участников организации подписали Декларацию, в которой было отмечено, что страны-участники предпримут практические действия по борьбе с новыми, нетрадиционными угрозами.

15 июня 2001 г. участники Шанхайской организации сотрудничества приняли Шанхайскую конвенцию о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. Таким образом, организация определила одно из приоритетных направлений в своей деятельности – противодействие угрозам безопасности в регионе. Шанхайская конвенция обеспечивает нормативно-правовую базу для сотрудничества стран-участниц в данной сфере деятельности.

Члены Шанхайской Организации сотрудничества сформулировали следующие принципы.

Во-первых, в борьбе с международным терроризмом не должно быть двойных стандартов. Все государства-участники ШОС в равной степени озабочены террористической угрозой, и с пониманием относятся к антитеррористическим действиям государств-членов, считая их важной составной частью международной борьбы с терроризмом.

Во-вторых, борьба с терроризмом не имеет конкретной национальной или религиозной принадлежности. Государства-члены Шанхайской Организации твердо выступают за то, чтобы противодействие терроризму не отождествлялось с борьбой против какой-либо религии, свободы вероисповедания, отдельных стран или наций. Следует обеспечить эффективную борьбу с угрозой терроризма на всех уровнях – глобальном, региональном и национальном. В формате реализации данного тезиса страны-участницы ШОС приняли решение о создании Региональной Антитеррористической структуры (РАТС) с местом расположения в городе Бишкеке [4].

В-третьих, государства-участницы ШОС подчеркивают, что ведущая роль в борьбе с международным терроризмом принадлежит ООН и ее Совету Безопасности.

Шанхайская Организация сотрудничества является одной из первых международных организаций, отреагировавших на события 11 сентября. Участники организации приняли совместное заявление, в котором резко осудили данный террористический акт. Что касается военной операции в Афганистане, то уже в 2001 г. в столице Кыргызской Республики состоялась

экстренная встреча руководителей правоохранительных органов и спецслужб стран-участниц ШОС, на которой была выражена серьезная озабоченность эскалацией напряженности в регионе. Участники встречи решили усилить координацию деятельности в области региональной безопасности, в частности, «активизировать обмен оперативной информацией; проводить скоординированные оперативно-профилактические мероприятия и специальные операции по предупреждению, выявлению и пресечению преступлений террористического, сепаратистского и экстремистского характера; принимать меры по недопущению использования территорий своих государств для деятельности, наносящей ущерб суверенитету, территориальной целостности, безопасности других государств-участников ШОС»[5].

В условиях современных политических реалий Центральноазиатского региона сейчас, как никогда, необходима совместная координация усилий в борьбе с международным терроризмом и религиозным экстремизмом, в урегулировании пограничных конфликтов. В этом плане Шанхайская Организация сотрудничества имеет хороший потенциал для построения кооперативной системы безопасности в регионе и формирования евразийской системы межрегиональной безопасности.

РЕЗЮМЕ

Рассматриваются вопросы региональной безопасности в регионе Центральной Азии и роль Шанхайской организации сотрудничества в предупреждении и борьбе с угрозами региональной безопасности.

Ключевые слова: безопасность, сотрудничество, гражданская война, граница, международный терроризм.

SUMMARY

The article discusses the security issues in the region of Central Asia and the role of the Shanghai organization of cooperation in preventing and combating against the threats of regional security.

Keywords: security, cooperation, civil war, border, international terrorism.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Омаров Н.М. Эволюция и приоритеты деятельности Шанхайской Организации Сотрудничества через призму национальных интересов Кыргызской Республики//Проблемы Дальнего Востока, 2005. № 2. С.22.
2. Соглашение между КНР И Республикой Казахстан, Кыргызской Республикой, РФ, Республикой Таджикистан об укреплении мер доверия в военной области в районе границы. Подписано в Шанхае 26 апреля 1996 г. Вступило в силу 7 мая 1998 г.; Соглашение о взаимном сокращении вооруженных сил в районе границы. Подписано 24 апреля 1997 г. Вступило в силу 6 августа 1999 г.
3. Кыргызстан полностью завершил процесс делимитации и демаркации своей государственной границы с Китаем и Казахстаном. Осталось 790 км неделимитированных участков границы с Узбекистаном и

Таджикистаном.

4. Данная структура была открыта позже в Ташкенте в связи с усилившейся опасностью активизации деятельности Исламского движения Узбекистана (ИДУ).
5. Жэньминь жибао. – 2001, 13 октября; Члены «Бишкекской группы» выразили озабоченность эскалацией напряженности в регионе//GazetaSNG.ru – 2001,12 октября.

УДК 2-8(575.2)

Кольбаева А. А.

ПРОБЛЕМЫ РАДИКАЛИЗАЦИИ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗСТАНА

Радикализация в Центральной Азии (Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан) является давней проблемой как в регионе, так и на международном уровне. Однако насилие, исходящее из региона и из местных сообществ, всегда было редким явлением. Гражданская война в Таджикистане в 1990-х годах и конфликт в Афганистане (как до, так и после вывода советских войск) вовлекли некоторых центральноазиатских граждан и способствовали развитию сетей центральноазиатских джихадистов, но нападения в регионе или вне его с участием центральноазиатских граждан в этот период были редкими. Однако в последнее время произошло несколько инцидентов по всему миру с участием выходцев из стран Центральной Азии, которые провели террористические атаки для продвижения целей ИГИЛ (также известных как Исламское государство Ирак и Сирия, ISIS)[2]. Совсем недавно, в 2017 году, нападения в Нью-Йорке, Стокгольме, Санкт-Петербурге и Стамбуле были связаны с выходцами из региона. И в августе 2016 года нападение на посольство Китая в Бишкеке[1], возможно, связанное с конфликтом в Сирии, показало, как угроза может материализоваться на родине. Кроме того, центральноазиатские граждане были идентифицированы в числе выехавших для участия в военных действиях в Сирии и Ирак. В Афганистане и Пакистане в течение некоторого времени выходцы из Центральной Азии были замечены в конфликтах, хотя их численность остается спорным вопросом. Ясно, что те, кто вовлекается в террористическую деятельность или отправляется на поля битвы джихадистов это меньшинство центральноазиатских стран, однако в понимании их мотивов есть серьезный пробел, который должен быть заполнен текущими исследованиями по вопросам радикализации насилия[2].

Одной из актуальных тем на сегодня является борьба с терроризмом и экстремизмом, ИГИЛ, вербовка рекрутов на джихад в Центральной Азии и Кыргызстане. В глобальном рейтинге терроризма из 163 стран Кыргызстан занял 80 место[6]. Глобальный индекс терроризма 2018 г. был рассчитан специалистами Института экономики и мира совместно с коллегами из Мэрилендского университета (США). Глобальный индекс измеряет уровень террористической активности внутри той или иной страны по четырем

основным показателям: количество инцидентов, число погибших, пострадавших и уровень материального ущерба. Кроме того, при составлении индекса анализируются и другие факторы, которые могут быть косвенно связаны с террористической деятельностью. Данный индекс распределяет места в обратном порядке, т. е. первое место занимает страна с самым высоким уровнем терроризма. Последнее место занимают страны с самым низким уровнем[4]. В этой связи религиозная ситуация в КР со стороны некоторых экспертов оценивается как сложная, требующая принятия срочных мер, идет массовая радикализация населения, высказывается необходимость запрета “нетрадиционных” религиозных движений, организаций, особенно касающихся ислама. В основном такой точки зрения придерживаются бывшие и действующие сотрудники силовых и правоохранительных структур [5].

Для выяснения общественного мнения и оценки текущей религиозной ситуации было проведено социологическое исследование в тех регионах, где больше всего зафиксировано случаев выезда в зону боевых действий в Сирию. Основной базой исследования стало изучение и стремление услышать мнение респондентов, проживающих в проблемных зонах. Социологическое исследование [3] проведено по заказу Государственной комиссии по делам религии КР при финансовой и технической поддержке ПРООН. Основными методами исследования были качественные и количественные. Было проведено 1200 анкетирований, 34 интервью и 12 фокус-групповых дискуссий во всех 7 областях республики. В рамках данного исследования одной из задач было определение общественного мнения, оценки по вопросам факторов, причин радикализации в тех регионах, где чаще всего сталкиваются с этой проблемой. Для этого был поставлен так называемый открытый вопрос: «Как Вы думаете, в чем проявляется радикализация в религиозной сфере?», которому не сопутствовали альтернативы, и респонденты должны были написать свое мнение самостоятельно. Анализ ответов респондентов на открытый вопрос показывает, что больше всего их волнуют следующие вопросы: Непонимание религии, недостаточность знаний по религии – 14,4% (167), которое ведет к заблуждениям верующих. Вербовка в Сирию, Пакистан, Афганистан – 14,2% (164). Переход в другую религию, секту – 12,3% (143). Ношение хиджаба, мусульманской бороды – 9,1% (105). Экстремизм, терроризм – 5,3% (62). Слабый контроль государства в религиозной сфере – 3,4% (39). Другое – 12,4% (144). Эти данные продемонстрировали самые актуальные тренды в развитии современной религиозной ситуации в Кыргызской Республике. Ответы респондентов показывают существование негативного стереотипного восприятия по отношению к внешним проявлениям религиозности (хиджаб, борода) и прозелитизма. Ношение хиджаба, мусульманской бороды и прозелитизма наряду с экстремизмом и терроризмом считаются признаком и причиной радикализации. Респонденты также назвали одной из основных причин радикализации непонимание религии, недостаточность знаний по религии. Следует отметить, что более всего опрошенных респондентов волнует вопрос вербовки наших граждан в Сирию, Пакистан, Афганистан. Вербовка в Сирию волнует больше всего 39,6% (86) жителей Ошской области, где были зафиксированы наибольшее число выездов в зону боевых действий. Кроме

этого, 21,7% (15) респондентов Нарынской области и 20,3% (12) респондентов Таласской области назвали одним из проявлений радикализации ношение хиджаба и мусульманской бороды. Представители юга страны 28,1% респондентов Ошской области одним из проявлений радикализации в религиозной сфере отметили переход в другую религию, секту (прозелитизм). Большинство участников фокус-групповых дискуссий (ФГД) (учителя, представитель НПО, медработники и др.) отвечали, что цель радикальных исламистов – построить халифат, исламское государство, все будут жить по шариату и т. д. Попытка создания такого государства они видят на примере Сирии со стороны ИГИЛ. Участники ФГД видят радикальный ислам в выезде граждан КР в Сирию и требуют, чтобы их не принимали обратно. Здесь явно видно действие закона о лишении бывших боевиков гражданства КР. Большинство участников ФГД правильно интерпретируют сущность радикализма и экстремизма, объясняя, что радикализм может быть в сознании, а экстремизм – это уже насильственные действия. На вопрос «Есть ли в Кыргызстане экстремизм?» все участники ответили «Нет». (ФГД № 1). Большинство участников ФГД № 4 отмечают, что радикализм означает переход за рамки, нарушение границы какого-то явления, поступков и т.д. Эксперты полагают, что главной целью радикалов являются свержение конституционной власти и построение халифата для мусульман, установление высшего шариатского закона и чистой веры. Для выявления понимания и определения экстремизма со стороны респондентов был поставлен вопрос «Как Вы понимаете экстремизм?». Под экстремизмом большинство респондентов понимают использование религии в корыстных целях – 58,8% (696). Экстремизм также понимается у 48,3% (572) респондентов как «достижение целей насильственными методами». Экстремизм определяется как «использование религии в политических целях» у 31,1% (368) опрошенных респондентов. 22,1% (262) респондентов считают, что экстремизм – это «призывы к насильственной смене власти». Экстремизм характеризуется как «Использование религии в оправдании насилля» у 19,8% (243) респондентов. 2,9% (34) респондентов не знают, что представляет из себя экстремизм. Данные указывают на то, что подавляющее большинство респондентов отделяют религию от экстремизма. Ключевыми характеристиками экстремизма определены насильственные действия, методы, направленные для достижения политических целей. Восприятие и определение экстремизма у респондентов тесно связано с пониманием религии как сакрального, чистого, которое запрещается использовать в своих личных корыстных целях. Респонденты из целевой группы правоохранительных и государственных органов определяют «радикализацию» и «экстремизм» и их проявления исходя из специфики их профессиональной деятельности и официальных определений. Радикализацию они видят в сознании, а экстремизм в противоправных и других радикальных действиях. Сначала возникает радикализация, а затем она может привести к экстремизму. Респонденты из целевой группы имамов понимают радикализм как призывы, крайность, а экстремизм как применение силы, военизированные группы не относящиеся к мусульманам, а также как стереотипное понятие, применяемые по отношению к мусульманам. Респондент из академического

сообщества считает, что «радикализм» - это западный термин, означающий «крайность». «Если кто-то навязывает человеку платок, бороду, намаз, то это уже радикализм. «Экстремизм» – это второй этап радикализации, когда человек не носит платок, бороду и не читает намаз, то его объявляют кафиром, и не мусульманином, – это и есть один из этапов экстремизма». Значительная часть участников ФГД правильно интерпретируют сущность радикализма и экстремизма, объясняя, что радикализм может быть в сознании, а экстремизм - это уже насильственные действия. В целом понимание «радикализма» и «экстремизма» у респондентов из всех целевых групп на высоком уровне и исходит из официальных определений. Для изучения оценок внутренних причин экстремизма с точки зрения респондентов был поставлен вопрос о том, каковы внутренние причины экстремизма в религиозной сфере. По данному вопросу был заявлен значительный список предполагаемых внутренних причин экстремизма в нашей стране состоящий из 11 альтернатив. Исходя из ответов респондентов, главной внутренней причиной экстремизма в религиозной сфере является «религиозная неграмотность населения». Так считает 43,5% респондентов (428). Второй по значимости причиной, по мнению респондентов, является «присутствие и деятельность радикальных и экстремистских религиозных организаций» – 41,2% (405); третьей – «негативное влияние интернет-ресурсов» – 35,4% (348); четвертой – «политическую нестабильность» – 35,1% (345); пятой – «экономический кризис (безработица)» – 31,3% (308); шестой – «некомпетентность духовных служителей» – 19,5% (192); седьмой – «нарушение прав человека» – 17,2% (169); восьмой – «социальную несправедливость» – 16,2% (159); девятой – «семейное воспитание и влияние родителей» – 12,8% (126); десятой – «недоверие к государству» – 10,7% (105); одиннадцатой – «подмена светских ценностей религиозными» – 7,4% (73). Следующим был поставлен вопрос о внешних причинах экстремизма. Наибольшее число респондентов – 42,1% (487) считают, что основной внешней причиной экстремизма является «слабый контроль за международными религиозными сайтами»; «влияние зарубежных религиозных течений» – 31,9% (369); «выпускники зарубежных религиозных образовательных учреждений (Пакистан, Саудовская Аравия и др.) являются носителями идей религиозного радикализма» – 31,8% (368); «ввоз и распространение зарубежной религиозной литературы» – 30,6% (354); «наличие в КР радикальных зарубежных религиозных организаций» – 22,8% (264); «безвизовый режим с рядом западных стран» – 20% (231); «распространение зарубежных религиозных ценностей, образа жизни» – 19,1% (221); «безвизовый режим с восточными странами: Катаром, Турцией, Объединенными Арабскими эмиратами» – 18,3% (212); «граждане, вернувшиеся из зарубежья» – 13,6% (157). Отношение и оценка внутренних и внешних причин экстремизма были дополнены и углублены материалами экспертного интервью и ФГД. К внешним причинам радикализма и экстремизма все респонденты из целевой группы «правоохранительные органы» относят в основном: деятельность зарубежных миссионеров; учебу наших граждан в зарубежных религиозных вузах (Саудовской Аравии, Пакистане, где они попадают под влияние радикальных идей); трудовых мигрантов, которые оказались под влиянием радикалов в

Турции, в Российской Федерации и были завербованы.

Таким образом, оценка факторов и причин радикализации в религиозной сфере выводится людьми из проблем, которые существуют в регионах и с которыми больше всего сталкиваются. Ношение хиджаба и мусульманской бороды больше всего волнует жителей северных регионов, которые только за последние годы стали активно практиковать религиозную одежду в отличие от южных регионов, в которых практика религиозной одежды не вызывает такой тревоги, как на севере страны. Переход в другую религию воспринимается как проявление радикализации в религиозной сфере в основном на юге страны, традиционно считающимся более исламизированным регионом.

Эти тенденции показывают разноплановость процессов восприятия экстремизма в регионах. В целом при выявлении причин экстремизма были выделены четыре главных фактора: 1) религиозная неграмотность населения, 2) присутствие и деятельность радикальных и экстремистских религиозных организаций, 3) негативное влияние интернет-ресурсов и 4) политическая нестабильность. Сюда также можно отнести такие факторы, как некомпетентность духовных служителей, социальная несправедливость, нарушение прав, недоверие к государственной власти, что, безусловно, говорит о необходимости рассмотрения причин экстремизма в комплексе.

РЕЗЮМЕ

В статье сделана попытка дать анализ религиозных проблем, существующих в современной Центральной Азии. На примере ситуации в Кыргызстане рассматривается проблема радикализации населения. Статья написана на основе исследований и данных анкетного опроса населения.

Ключевые слова: радикализация, ислам, Центральная Азия, Кыргызстан.

SUMMARY

The article attempts to give an analysis of religious problems existing in modern Central Asia. The problems of radicalization of the population are considered on the example of the situation in Kyrgyzstan. The article is written on the basis of researches and data of questionnaire survey of the population.

Keywords: radicalization, Islam, Central Asia, Kyrgyzstan.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Радио Азаттык, Решение суда по делу о взрыве в Посольстве КНР в КР оставлено в силе, 4 января 2018.
2. Мохаммед С. Элшими Исследование факторов, способствующих радикализации среди трудовых мигрантов из Центральной Азии в России, Специальный выпуск RUSI, апрель 2018.
3. Элебаев А. Б. Влияние религиозного фактора на социально-политическую ситуацию в Кыргызской Республике: социологическое исследование, Бишкек, 2016. 205 с.
4. Эсенаманова Н. С. Общественное мнение о факторах и причинах радикализации в религиозной сфере, Бишкек, Вестник КРСУ. 2017. Том 17. № 4

5. <http://m.ritmeurasia.org/news-2015-10-31-obojet-li-sirijskij-pozhar-centralnoaziatskujuulicu-20340.05.12.2015.13:20>
6. <http://visionofhumanity.org/indexes/terrorism-index/>

УДК 930.23-059.1

Kontsur V. V., Tymchenko N.V.

THE ENGLISH KING RICHARD III: AN ATTEMPT OF AN OBJECTIVE VIEW OF THE HISTORICAL FIGURE

In modern historical science, the English King Richard III of the York Dynasty (1452–1485) is one of the most controversial figures. The controversy surrounding the figure of Richard III has not subsided for centuries, with the result that two irreconcilable camps have been formed: the supporters praise the King's name while his haters defame the king in every way.

There are many works written about Richard III, but the most famous is William Shakespeare's historical play *Richard III* (1592-1593), which portrays the king as a murderous psychopath, a heartless ruler with a terrible appearance. During the course of the play *Richard III* the audience is made aware that Richard is responsible for the deaths of Henry VI and his son Prince Edward, Richard's brother the duke of Clarence, Earl Rivers, Richard Grey, Vaughan, William Hastings, the Princes (Richard's nephews) who stood between him and the throne, the duke of Buckingham and his own queen, Anne Neville. To crown it all, he usurped the throne. Collectively these are the 'crimes' of Richard III.

Although no one knows for sure the fate of Richard's nephews and no evidence connects Richard to his brother's or other's deaths, the king's reputation never recovered and it was Shakespeare who threw away any doubts about Richard's involvement. The existence of a monstrous image of Richard III was the impetus for the beginning of his demythologization. The members of the Richard III Society believe that Shakespeare's characterization is unfair [8].

In this study, an attempt was made to examine some scientific works on the historical Richard III and to find out whether the literary portrait of the king, created by Shakespeare, corresponds to his historical prototype.

The analysis of the bibliography of the question shows that Shakespeare's sources were the Tudor chroniclers, hostile to Richard. Dr Rosemary Horrox maintains that Shakespeare's *Richard III* is not history. It was written within the context of the 'Tudor myth' designed to demonstrate the providential nature of the Tudors' accession to a throne to which they had no legitimate claim. Initially the myth involved blackening the Yorkists, whom the Tudors succeeded, but from the outset this blackening was partial, targeting Richard III rather than his brother Edward IV. Within *Richard III* itself the emphasis is inevitably on Richard's own wickedness as the justification for Henry VII's seizure of power. The play piles up the murders: of kings, of family, of friends – all done without scruple, even with enjoyment [11].

The first defenders of King Richard III had already appeared by the end of the 16th century. Dr Lesley Boatwright proves that no defence of Richard appeared in print in Tudor times, but at least one appears to have been circulating privately in the

1590s [4]. Sir George Buck wrote his *History of King Richard the Third* in 1619. The *History* is in five books. Book III refutes various accusations made against *Richard*, including his deformities. Book V discusses Richard's virtues and good works. Buck not only made use of documentary sources, he cited them so that others could evaluate their validity. But Buck's defence did not generate a passionate debate. In 1655 Bishop Fuller was regarding it as a whitewash of Richard III [5].

In 1768, Walpole, England's first real Prime Minister, published his *Historic Doubts on the Life and Reign of King Richard the Third*. He thought that Richard's name had been blackened so that Henry VII, 'a mean and unfeeling tyrant', should appear in a better light [3].

Sharon Turner, a professional historian who in 1830 published his *History of England in the Middle Ages*. He was the first historian to view Richard's career in terms of its times. Turner insists that Richard's times were violent and '[he] did not live in an age of modern moral sensibility'. He believed that Richard had taken the crown 'with the approbation of most of the great men, both of the church and the state, then in London' – but also that he had murdered the Princes to clear his way to do so [7].

In 1844 Caroline A. Halsted published a two-volume biography, *Richard III as Duke of Gloucester and King of England*. She used many original sources, and printed many of those sources as appendices to rescue Richard's memory from 'unfounded aspersions' [1].

Clements Markham published his book *Richard III: His Life & Character Reviewed in the Light of Recent Research*, in 1906. Keith Dockray states that it is 'the most fervent and thorough vindication of the king ever to appear in print' [6]. The first part recounts Richard's life and times, and the second part tackles the accusations made against him [2].

It is obvious that common sense, intellectual curiosity and documentary research led to the availability of decent evidence for an alternative reading of events and motives but scholars and public, in general, continued to follow the stereotype of Richard the Bad, so a new enlightenment was needed.

The Ricardian studies were proceeded the 20-21st centuries. In 2012, a University of Leicester archeological team tracked Richard's skeleton to a site that once held Greyfriars Church, exhumed it from beneath a parking lot and identified it as Richard's remains. The discovery and identification of Richard III's remains provided an opportunity to re-evaluate his personality, especially in light of what is now known about his physical condition [9].

Ironically, at the disposal of historians there are portraits and detailed verbal descriptions of all the English rulers of the XV century, the only exception is Richard III. Apparently, this can be explained by the fact that Richard III ruled for only twenty-six months [10].

The well-known horrid image of Richard III has been formed mainly under the influenced of Shakespeare who portrayed the king as the 'poisonous bunch-backed toad'. Perhaps Shakespeare wanted to reflect the medieval idea that an evil mind must dwell in a twisted body. Tudor propaganda succeeded in creating a hunchbacked, crooked, lame dwarf with a withered arm, but if one takes an attempt to examine what was said about Richard III' appearance by the people who really met

him, or have a look at his portraits, a rather different picture of him emerges.

At least two dozen painted portraits of him are known to have survived to the present day. The officially-held view of Richard III at the Tudor court was that he had been an evil usurper, deformed in body and mind, and it is interesting to note that it was at just about the same time as the portrait was painted that this idea received powerful endorsement in the work of the historian Polydore Vergil [10].

The earlier portraits of Richard III belonging to the Society of Antiquaries show no sign of deformity. Although they were not painted in his lifetime but were based on the originals that could have been painted from life [10]. The discovery of Richard's remains in 2012 made it possible to add a further fascinating point about his portrait image. On examining the skull, the forensic anthropologist Caroline Wilkinson found a strikingly close correspondence between its contours and those of Richard's face as shown in the Antiquaries portrait and in the well-known, though much later, portrait in the National Portrait Gallery [9].

Later portraits, further from the lost originals, painted to fit in with the established myth, show uneven shoulders and a villainous countenance. The raised shoulder of the Windsor portrait can be shown under X-ray to be a later addition to a painting with a normal shoulder line [10]. Moreover, historic Richard died at the age of 32 but painters gradually increased the apparent age of the king, to emphasize his depravity, to display what can be called poetically "the ageing of the soul".

There is no contemporary evidence that Richard III suffered from any visible physical problems. The only surviving description of the king is provided by a Silesian visitor, Nicolas van Poppelau, who spent time at Richard's court in 1484 and described the king as lean, with delicate arms and legs and that he was '*three fingers taller*' than Poppelau himself. The Crowland Chronicler, Mancini and de Commynes, none of them were particularly pro-Richard witnesses, they did not mention any deformity, although they must have either met Richard themselves, or, as in the case of Mancini, spoken to those who had [10].

Even the hostile witnesses agreed on Richard's bravery and prowess in battle, so any disablement must have been slight enough not to affect his use of weapons or control of his horse. As Sir Winston Churchill said in his *History of the English Speaking Peoples*: 'No-one in his (Richard's) life time seems to have remarked these deformities, but they are now very familiar to us through Shakespeare's play' [10].

One of the most important outcomes from the Greyfriars dig and the identification of King Richard III's remains was the confirmation that he had adolescent on-set scoliosis. This is a condition which usually develops between the ages of 10 to 18 and for which there is no known cause: it results in the spinal column bending to the side which can result in one shoulder being slightly higher than the other, in the case of Richard III's skeleton the right shoulder [10].

The evidence clearly shows the king did not have kyphosis, which can result in a hunchback, contrary to the historical myths about his physical appearance. Kyphosis is a forward bend of the spinal column when the head is pushed forward and down onto the chest. The legend of Richard's hunchback began in the early days of the new Tudor dynasty when it was expedient to denigrate the reputation of the dead king. Care should always be taken when using the word '*hunchback*' in the context of either kyphosis or scoliosis.

Thanks to Shakespeare's play the world knows King Richard III as a murderous psychopath. The members of the Richard III Society asked psychologists to re-analyze Richard's character. After examining biographies and other secondary literature, psychologists Mark Lansdale, PhD, and Julian Boon, PhD, of the University of Leicester concluded that the king likely suffered from anxiety, not psychopathy. The psychologists believe Richard would probably have shown narcissistic tendencies just as any medieval monarch and very little evidence of any sociopathological trends above and beyond the normal. They focused instead on other personality traits Richard exhibited, such as loyalty, piety and a strong sense of right and wrong. Richard also possessed a need for control that would have tended toward the authoritarian. This is reflected in the changes Richard made to the legal system in his twenty-six months on the throne and is consistent with his actions as Lord Protector and King right up to his final ill-fated charge on Bosworth Field. The two psychologists diagnosed Richard with intolerance of uncertainty, a trait linked to generalized anxiety disorder. That diagnosis, often associated with a need for security, fits with Richard's history. The king's curved spine may also have affected his personality [8].

Summing up, it can be stated that the fixation of Richard's physical disabilities in historical works was the result of the Tudors' desire to defame the memory of the last king of the York dynasty. The longer the list of crimes of Richard III became, the more terrible deformities appeared in the appearance of the monarch. Beginning with the second quarter of the XVI century, the portraits of the king were increasingly converging with his verbal descriptions; the notion that Richard III was a hunchbacked tyrant was generally accepted. At the same time, neither the publication of *History of King Richard the Third*, nor the publication of other works led to a change in the situation. The formation of Richard III's mythological image was completed in the play *Richard III*. William Shakespeare not only reproduced as a deliberate truth all the cliches and rumors of the time regarding the appearance of Richard III, but also developed them by adding new features. Thus, Shakespeare has radically changed the semantic accents. In Tudor historiography, the ugliness of Richard III was just the means that made his crimes more believable. In the *Historical Chronicles* Richard's physical impairment becomes the root cause of his actions. It is the impossibility of living, like other people, that pushes Richard to frenzied cruelty and fight for the crown. Actually, only in Shakespeare's dramas, the "mythological" Richard finds true life – this is no longer a stilted figure of political pamphlets, but a seemingly real character with a tremendous negative charm.

It can be argued that by the middle of the 17th century, the demonization of Richard III's appearance was completed in historiography, drama, and art. When the Tudor myth-makers got to work, they had a foundation upon which to build. Richard III undoubtedly was a complex human being who lived in a difficult period. Consideration of him as such, rather than as a monstrous caricature, takes us a few small steps closer to understanding the motivations behind the actions by which history remembers him.

SUMMARY

The article is devoted to the historical figure of King Richard III of England.

This king went down in history as a murderous psychopath with a terrible appearance owing to the play by Shakespeare *Richard III*. An attempt was made to give an alternative perspective on Richard's personality by examining a variety of historical sources, taking into account recent archaeological findings and psychologists' diagnoses. The authors conclude that there is a significant difference between the historical figure of Richard III and the character described by W. Shakespeare.

Keywords: Richard III, W. Shakespeare, alternative view, Tudor dynasty, myth-making.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено дослідженню історичної постаті англійського короля Річарда III. В історію цей король увійшов як психопат-убивця з жахливою зовнішністю завдяки п'єсі В. Шекспіра «Річард III». Здійснено спробу дати альтернативний погляд на особистість Річарда через вивчення різноманітних історичних джерел з урахуванням нещодавніх археологічних знахідок. Автори роблять висновок, що між історичною постаттю Річарда III та образом, який змалював В. Шекспір, є суттєва різниця.

Ключові слова: Річарда III, В. Шекспір, альтернативний погляд, династія Тюдорів, міфотворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Caroline A. Halsted, *Richard III.: As Duke of Gloucester and King of England*. In 2 volumes, 1844.
2. Clements Markham, *Richard III: His Life & Character Reviewed in the Light of Recent Research*, London, 1906.
3. Horace Walpole, *Historic Doubts on the Life and Reign of King Richard the Third* Release Date: December 28, 2005 [eBook #17411]. Access Mode: <http://www.gutenberg.org/cache/epub/17411/pg17411-images.html>
4. Lesley Boatwright, *Richard's earlier defenders: their motives and methods*. Access Mode: http://www.richardiii.net/2_5_0_riii_controversy.php#play
5. Kincaid A.N., ed., *The History of King Richard the Third* by Sir George Buck, Gloucester, 1982. p. xv.
6. Keith Dockray, *William Shakespeare, the Wars of the Roses and the Historians*, Stroud, 2002, p. 166.
7. Paul Murray Kendall, *Richard the Third*, London, 1955, p. 428.
8. *Richard III: Psychopath or mere control freak? Psychologists weigh in*. Access Mode: <https://www.apa.org/monitor/2013/06/richard>
9. *Richard III – Re-evaluating his personality – University of Leicester*. Access Mode: <https://www.le.ac.uk/richardiii/science/psychology.html>
10. *Richard III Society. His Appearance*. Access Mode: http://www.richardiii.net/2_4_0_riii_appearance.php
11. *Rosemary Horrox, History, Chronicle and Myth*. Access Mode: http://www.richardiii.net/2_5_0_riii_controversy.php#play

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абалова Назгул Жоомартівна, доктор філософії (Ph.D), в.о.доцента кафедри регіонаознавства та культурології факультету Східознавства та міжнародних відносин Киргизького Державного Університету ім. Ішенаали Арабаєва (м. Бішкек).

Андрющенко Василь Андрійович, краєзнавець-аматор

Бака Богдан Олегович, студент Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту ім. академіка Лазаряна, випускник Дніпровської дитячої залізниці.

Бєлий Євген Сергійович, здобувач вищої освіти Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Богуненко Валерій Олександрович, аспірант Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Бондаренко Поліна Сергіївна, аспірантка Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Волвенко Наталя Миколаївна, кандидат філософських наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Демидович Анатолій Вікторович, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету педагогіки та психології Барановичського державного університету (Республіка Білорусь).

Дишева Наталія Вікторівна, науковий співробітник КЗК «Бахмутський краєзнавчий музей».

Докашенко Віктор Миколайович, доктор історичних наук, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Докашенко Галина Петрівна, доктор історичних наук, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Донік Олександр Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України Національної академії наук України, заступник головного редактора «Українського історичного журналу» (м. Київ).

Дубяга Андрій Павлович, аспірант Донецького національного університету ім. Василя Стуса (м. Вінниця).

Задунайський Вадим Васильович, доктор історичних наук, професор кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету (м. Львів).

Євсєєнко Сергій Андрійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Єфімов Дмитро Володимирович, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри психології та педагогіки Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Івлєв Кирило Олександрович, здобувач вищої освіти Харківського національного університету імені В. Каразіна.

Кадиркулова Асель Суєркуловна, кандидат політичних наук, в.о.доцента кафедри міжнародних відносин і права Дипломатичної Академії ім. К. Дикамбаєва Міністерства іноземних справ Киргизької Республіки (м. Бішкек).

Кашкараєва Чинара Кайбулдаєвна, старший викладач кафедри «Міжнародні відносини» Киргизько-Російського Слов'янського університету (м. Бішкек).

Кольбаєва Айсулуу Абдилмаликівна, магістрантка 2 року навчання факультету історії та регіонознавства Киргизького Національного університету ім. Жусупа Баласагіна.

Концур Вікторія Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Корнацький Ігор Аркадійович, завідувач відділом обліку фондів КЗК «Бахмутський краєзнавчий музей».

Коцаренко Володимир Федорович, краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України.

Кулішов Михайло Володимирович, краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України (м. Бахмут).

Ломако Микола Миколайович, архітектор, член Національної спілки краєзнавців України, науковий співробітник Лисичанського міського краєзнавчого музею (м. Лисичанськ).

Машков Валентин Сергійович, член ГО «Залізнична спадщина України».

Молчанов Володимир Борисович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України Національної академії наук України (м. Київ).

Отземко Олена Вікторівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету ім. Василя Стуса (м. Вінниця).

Рибалка Поліна Сергіївна, здобувач вищої освіти Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Романько Валерій Іванович, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри російської мови і літератури ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Рубан Микола Юрійович, інженер I категорії відділу історичної спадщини залізниць України Департаменту корпоративної соціальної відповідальності АТ «Укрзалізниця», член Національної спілки краєзнавців України.

Руденко Дмитро Сергійович, здобувач вищої освіти Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Свердлов Віктор Борисович, начальник Лиманського відділення філії «Медіацентр «Магістраль» АТ Укрзалізниця», головний редактор газети «Залізничник Донбасу».

Скрипниченко Юрій Федорович, учитель географії загальноосвітньої школи II-III ст. № 69 м. Харків, здобувач кафедри «Історія України» Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди.

Соколовський Григорій Сергійович, науковий співробітник КЗК «Бахмутський краєзнавчий музей».

Стуканова Юлія Ростиславівна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Сутковий Володимир Лукич, викладач навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа I-III ступенів № 11 – багатoproфільний ліцей» Бахмутської міської ради Донецької області, почесний працівник освіти.

Темірова Надія Романівна, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету ім. Василя Стуса (м. Вінниця).

Тимченко Наталія Володимирівна, здобувач вищої освіти Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Титаренко Оксана Олексіївна, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького юридичного інституту (м. Кривий Ріг)

Шандра Валентина Степанівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX століття Інституту історії України НАН України.

Наукове видання

ГРАНІ ІСТОРІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 2 (10)

Відповідальна за випуск В. В. Концур

За достовірність викладеного відповідальність несе автор,
думка якого може не збігатися з позицією редакційної колегії.

Підписано до друку 23.10.2019 р.
Формат 60x84 1/16. Ум. др. арк. 12,5.
Наклад 100 прим. Зам. № 1568.

Видавництво Б. І. Маторіна
84116, м. Слов'янськ, вул. Г. Батюка, 19.
Тел.: +38 050 518 88 99. E-mail: matorinb@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №3141, видане Державним комітетом телебачення та радіомовлення України від 24.03.2008 р.
